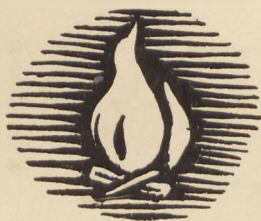

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV
FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA

Sextonde årgången.

1933

"Ett storverk om svensk odling

Artur Hazelius' tanke — att levandegöra de
tider som flytt — har här blivit verklighet"

skriver Fil. dr *Carl G. Laurin* i Svenska Dagbladet om

SVENSKA KULTURBILDER

Utgivna under redaktion av

Sigurd Erixon och Sigurd Wallin

" — en enastående berättelsesamling, en flödande källa av
friska nyheter från gångna tider, en bilderbok med under-
hållande och rolig text, som i sin art söker sin like — genom
sitt förvånansvärt billiga pris — tillgängligt för var och en"

Dagens Nyheter

SKOGLUNDS BÖCKER

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR
SVENSK KULTURHISTORIA

XVI
S E X T O N D E   Å R G Å N G E N

UNDER REDAKTION AV
SALOMON KRAFT

F.1

~~Institut Bibliograf~~

Föreningen för svensk kulturhistoria

STYRELSE

Generaldirektör *Gösta Malm* (ordf.), professor *Martin Olsson* (v. ordf.),
docent *Waldemar Liungman* (sekr.), direktör *Sten Westerberg* (skattm.),
professor *Nils Ahnlund*, intendent *Torsten Althin*, förste amanuens *Gösta Berg*,
professor *Henrik Cornell*, intendent *Sigurd Erixon*, t. f. antikvarien
K. A. Gustavsson, ledamoten av Riksdagens första kammare *Sigfrid Hansson*,
museilektor *Ernst Klein*, professor *Sune Lindqvist*, antikvarien
Erik Lundberg, intendent *Tord O:son Nordberg*, förste
amanuens *Sigfrid Svensson*, intendent
Sigurd Wallin.

REDAKTIONSUTSKOTT

Intendent *Sigurd Erixon* (ordf.), professor *Henrik Cornell*,
intendent *Tord O:son Nordberg*.

C11 12607

STOCKHOLM 1933.
STOCKHOLMS BOKINDUSTRI A.-B.

D M 13/05

Q. 40-

I N N E H Å L L

<i>Bertil Boëthius</i> , Dalfolkets herrarbete	1
Zusammenfassung	26
<i>Sigurd Erixon</i> , Ett timringsredskap i kulturgeografisk belysning	29
Zusammenfassung	80
<i>Sune Lindqvist</i> , Gotlands bildstenar	97
Summary	116
<i>Gösta Berg</i> , Nordskandinaviskt — nordeuropeiskt	118
Summary	138
<i>Gunnar Granberg</i> , Skogsrådet. En folkminnesgeografisk orientering	145
Zusammenfassung	183

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN:

<i>Hilmar Stigum</i> , Forsynkroken i Norge og på Färöiene	83
<i>Henrik Cornell</i> , Antikrists mirakler i Sala	87
<i>Uno Willers</i> , En skissbok från stormaktstiden	186
<i>Sigurd Erixon</i> , Nya uppgifter om timmerdrag	189
<i>Ingrid Dahlin</i> , Några anteckningar från dräktuppvisningen i Ljusdal midsom- mardagen 1933	191

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR:

<i>Sigfrid Svensson</i> , Nyare svensk forskning om skidans historia	92
<i>Wilh. Carlgren</i> , Kulturhistorien och skolan. Några reflexioner med anledning av Läroverkssakkunnigas betänkande (Statens offentliga utredningar 1932: 31)	94
<i>Sigfrid Svensson</i> , Nordisk kultur XXVII: Konst. Utg. av H. Schetelig	140
<i>Salomon Kraft</i> , Die Estlandliste des Liber census Daniæ. Av Paul Johansen ...	142
<i>Hans Hansson</i> , Gotländska gårdar och byar under äldre järnålder. Av John Nihlén och Gerda Boëthius	198
<i>Stig Olsson Nordberg</i> , Nordisk kultur VI: Runorna. Utg. av Otto v. Friesen	207
<i>Salomon Kraft</i> , Cisterciordenen og dens Klostre i Norden. II. Bog. Sveriges Klostre. Av Edw. Ortvad	212

FÖRENINGENS FÖR SVENSK KULTURHISTORIA STYRELSEBERÄTTELSE FÖR ÅR 1932	215

Dalfolkets herrarbete

Av Bertil Boëthius

Anno 1549 uppdagades det i kammaren, att Joakim Bulgrin på Vadstena slott råkat låta ett parti smör bli liggande i tre år. Då smöret, säkerligen icke utan skäl, ansågs osäljbart, var kammaren icke nådig mot den försumlige. Men kronans bästa kunde ej åsidosättas. Bulgrin befalldes därför att med smöret utspisa ämbetsmän, arbetare och de dalkarlar, som väntades dit för slottsbygget, »synnerligen tem sådant väl tjänligt vore».

En gammal förvaltningsnotis som denna har mer än anekdotiskt intresse. I den möta vi dalkarlarnas herrarbete i former, som sedan bli allbekanta. Utvandringen sträcker sig långt utanför bygden, arbetets säsongkaraktär framträder klart, och de dalkarlar, som höllo tillgodo med det härskna smöret, måste redan ha lärt konsten att genom förnöjsamhet förvandla låga dagspenningar i behållen förtjänst.¹

När man kommer längre fram i tiden, överflöda notiser om herrarbetet i skildringar från den bygd, som tillhandahöll, och de bygder, som behövde säsongarbetare. Utan en systematisk undersökning, som här ej avsetts, kan man knappast tillägga något nytt utöver redan bekanta fakta. Icke desto mindre ha notisernas mängd och splittring lockat mig att söka ordna materialet under några samlande synpunkter. Dessa äro närmast av ekonomisk art. Anläggandet av dylika synpunkter på dalkarlarnas förvärvsliv är ingen nyhet. Men de, som gjort det, ha nästan genomgående sett endast negativt och kritiskt därpå. Tönen i de hart när obligatoriskt pessimistiska betraktelserna över Dalabygdens ekonomi kontrasterar starkt mot det positiva intresse, som brukar komma dess kulturhistoria till del. Syftet med dessa rader är att söka se företeelserna mera inifrån. Kanske skall det då visa sig, att samma anda framträtt i och burit de olika yttringarna av dalallmogens liv. Det vore ju också överraskande och för kulturlivets vanliga byggnad främmande, om en av våra mest särpräglade bygdekulturer

¹ Kammarens koncept den 19 mars 1549, Kammararkivet; räkenskaperna för Vadstena slott för denna tid äro så brandskadade, att närmare uppgifter om dalkarlarna ej ur dem kunnat erhållas.

skulle ha växt fram kring en gapande klyfta mellan formbildande kraft och ekonomisk nedgång.

Först en terminologisk precisering! Landskapsnamnet Dalarna har, ehuru det kommit att beteckna landskapet i dess helhet, samtidigt med en viss förkärlek företrädesvis nyttjats om »Övre Dalalaget», socknarna kring Öster- och Västerdalälven från Gagnef i söder till Älvdalen och Transtrand i norr. Då det i det följande talas om dalkarlarnas herrarbete, arbetsdalkarlar och dylikt, ansluta sig uttryckssätten närmast till den senare betydelsen, även om de för Övre Dalalaget typiska ekonomiska företeelserna alltmer kommo att breda ut sig söderut, särskilt över Stora Tuna.²

Redan Abraham Sahlstedt hävdade dock den vidare betydelsen av landskapsnamnet. »Så återvända thermed», skrev han, »— — ingaleds the nedrare orter, ja, ock ända till och med Kopparberget samt hela östra och västra Järnbergslagen, att under Öster-Dala namn och gagn vilja begripne och förståndne varda».³ »Gagnet» var delaktighet i Dalarnas stora historia. Det saknades ej heller anledningar för de sydligare bygderna att bevaka sin rätt. Ännu 1897 fann sig Nils Höjer uppkallad att göra en insaga mot en terminologisk oklarhet, som låtit Övre Dalalaget i det allmänna medvetandet för sig usurpera landskapets stora historiska insatser under Engelbrekt, Sturarna och Gustav Vasa. Talmässigt, ekonomiskt, kulturellt och politiskt tillhörde, menar han, både ledningen och huvudinsatserna bergsmännen, ej »de övre socknarnas jämförelsevis *fåtaliga* och fattiga inbyggare». Från Höjers viktiga uppsats, som alltjämt utgör den naturliga utgångspunkten för en diskussion av hithörande frågor, hämtade Henrik Schück grundläggande synpunkter för sin fängslande skildring av Engelbrekt. Särskilt parallelliserade han folkrörelserna i Dalarna under 1400-talet med modärnare arbetarrevolutioner. I anslutning till Höjer lokaliserade han företeelsen till Bergslagerna. Dessa voro, skriver han, »medeltidens enda industrisamhällen, — — — och den största kontingent lösa arbetare, fredlöse o. s. v., som vårt land hade, levde dock i dessa distrikt». Fasthållande vid den mera realistiska bakgrund, Höjer och Schück skapat, visade emellertid S. J. Boëthius, att just en sådan utgångspunkt ger den rätta möjligheten att förstå Övre Dalalagets historiska insatser. Redan på Engelbrekts tid var dess befolkning hänvisad till arbetsförtjänster utanför den egna bygden. Bergslag och bondebygd samarbetade intimt i förvärvslivet och i de politiska insatserna. Om ledningen på båda områdena

² Jfr om Övre Dalalagets kulturella avgränsning L. Levander, *Dalmålet*, 1, Upps. 1925, inl.-kap.

³ A. Sahlstedt, *Stora Tuna i Dahlom och Bergom Minnesdöme*, Sthlm 1743, företelet § III: 3.

med den större förmögenhetens och det högre kulturlivets rätt lag hos bergsmännen, gävo de övre socknarnas talrika bondebefolkning det breda underlaget åt insatserna.⁴ En blick på det statistiska materialet visar, att grundfelet i Höjers uppfattning låg just i förbiseendet av de nordligare socknarnas folkrikedom. På 1500-talet utgjorde Övre Dalalagens befolkning, i huvudsak koncentrerad till Österdalarna, ungefär hälften av landskapets, och alla tecken tyda på, att detta ingalunda var en ny företeelse.⁵

De här refererade undersökningarna visa oss Övre Dalalagens säregna förvärvsliv och befolkningsförhållanden typiskt utvecklade redan under senare medeltiden. Flera uppgifter belysa direkt detta. 1504 heter det sålunda, att dalkarlarna i Siljanstrakten »mest allesammans» brukade arbeta nere vid bergen och räknade bergsmännen som sina »matfäder», 1506 att de, närmast Morakarlarna, hos bergsmännen hade sin föda och goda betalning. När det så föll sig, kunde Gustav Vasa också (1527) inför bergsmännen tala om »the stackarle, som boo opp i Dalana som är i Orsa och Mora, the dock intet tilläventirs annad have utan thed går först gönom edra händer — —».⁶ Den antydning om dalallmogens fattigdom, de (av tidssammanhanget förklarliga) ringaktande fraserna ge, saknade ej en reell bakgrund. En sammanställning av deklarationerna för Älvsborgs lösen 1571

⁴ Nils Höjer, Dalarne och dalkarlarna. En historisk-geografisk undersökning, i Historisk tidskrift 1897; H. Schück, Engelbrekt, Sthlm 1915, passim; cit. efter s. 31 f.; S. J. Boëthius, Bönder, bergsmän och brukspatroner i Dalarnas historia, i Historisk tidskrift 1916. Till sistnämnde förf. ansluter sig närmast T. Söderberg, Stora Kopparberget under medeltiden och Gustav Vasa, Sthlm 1932, särskilt s. 408—409.

⁵ Österdalarnas *jordbruksmantal* utgjorde år 1560 1,938 av Dalarnas 4,306; 1540—45 voro motsvarande tal 1,027 av 3,146. Av de 1,160 mantal, som tillkommit 1560, belöpa sig 911 enbart på Österdalarna, vilket visar, att ökningen främst beror på effektivare bokföring där (H. Forssell, Sveriges inre historia från Gustaf den förste, 1, Sthlm 1869, Bil. nr 1, s. 15 och 25). Västerdalarnas jordbruksmantal var endast 214, resp. 389. 1571 uppgives *hushållens* antal i Övre Dalalaget till 2,521, varav 433 i Västerdalarna, i Bergslagen till 2,230. Jfr A. Pers, Gamla papper angående Mora socken. Dess äldsta skattelängder efter kammararkivets handlingar till trycket befordrade och med en efterskrift försedda, Sthlm 1927, särskilt skattelängderna. — Frågan om uppkomsten av befolkningstätheten i Österdalssocknarna och dennas ålder är icke av omedelbar betydelse för denna översikt. Gerda Boëthius har (i Studier i den nordiska timmerbyggnadskonsten, Sthlm 1927 s. 10 f. och s. 15 f.) hävdad, att fornsaksinventariet i Ovansiljan röjer en tidig ekonomisk och kulturell blomstring, sannolikt att sammanställa med myrjärnssmidet. Medeltidskyrkornas storlek vittnar om befolkningens talrikhet i Övre Dalalaget: Leksands kyrka byggdes omkring 1300 dubbelt så stor som en av Upplands större landskyrkor. Förvandlingen till en av utsocknes arbetstillfällen beroende småbrukarbygd sammanställs med bergsbrukets uppblomstring på myrjärnssmidets bekostnad. Utvecklingen skulle alltså vara en parallell till de förändringar i den sociala strukturen, som här nedan skola belysas för Ål och Stora Tuna.

⁶ Historisk tidskrift 1916, s. 239 f.; Konung Gustaf den förstes registratur, 4, 1527, Sthlm 1868, s. 64 f. (brevet avfärdades aldrig).

— som ju utgick efter förmögenhet, ej efter inkomst — ger för Dalarna en medelförmögenhet av 102 mark för hushåll. Högsta sockenmedeltalet är 223,3 mark (Norrbärke). Över 100 mark ha alla sydligare socknar, Stora Tuna når upp till 107,5 mark, men från och med Gagnef (78,8 mark) sjunker talet för alla socknar utom Malung under 100 mark, med minima i Mora med Älvdalen (73,5 mark), Järna (61,3 mark) och Orsa (52,4 mark). Det är dock icke säkert, att frånvaron av ädel metall och andra lösören, som i burgnare bygder höja förmögenhetsvärdena, proportionellt vittnar om dålig försörjning. Denna var ju dock främst beroende av en årlig avkastning, som här till ej ringa del bestod i arbetsförtjänster och utnyttjande av skogsviddernas slogar och beten. Med hänvisning särskilt till det relativt höga kreaturstalet och den lätthet, varmed den dryga skatten uppenbarligen erlades, har en kännare av Mora socken hävdad, att denna måhända sedermera icke »kom i så god ekonomisk ställning förr än in på nuvarande århundrade».⁷

Förutsättningen för Övre Dalalagets folktäthet var dess goda avsättningsläge. Grundvillkoret för den äldre bebyggelsen var detsamma som i andra skogstrakter: möjligheten att utnyttja väldiga naturvidder för en extensiv boskapsskötsel, som understöddes av en nästan alltid otillräcklig spannmålsodling. Men hur stora skogsvidderna än äro norrut, har den primitiva boskapsskötseln aldrig ensam kunnat framlocka en excessiv befolkningsanhopning. Därtill erfordrades efterfrågan efter människornas och dragarnas arbetskraft vid sidan av jordbruket. Av trakter, som ej direkt industrialiserats, var det sålunda gränsområdena till huvudbygderna, som erbjödo utkomstmöjligheter för en otillräckligt besutten jordbrukarbefolkning. Det mest karakteristiska distriktet vid sidan av Övre Dalalaget var västra Värmland. Där blevo dock förhållandena tidigt kritiska på grund av en artificiell gränsspärr mot bygdens norska avsättningsområde.⁸

⁷ K. Linge, Svärdsjö socken med Enviks kapell, Sthlm 1929, s. 209; Pers, a. a., s. 212 f. Jfr för Övre Dalalaget John Frödin, Siljansområdets fäbodbygd (Skrifter utgivna av Vetenskapssocieteten i Lund, 5), Lund 1925, som klart belyser skogsviddernas och den primitiva boskapsskötseln betydelse för befolkningens utkomst, samt min anmälan av arbetet (i Svensk tidskrift 1926) med betoning av säsongarbetets tidiga betydelse som kompletterande näringskälla.

⁸ Förhållandena voro såtillvida avvikande från Övre Dalalagets, att det i västra Värmland var en tidigt utvecklad skogsavverkning, som hämmades. Jfr B. Boëthius, Trävaruexportens genombrott efter det stora nordiska kriget, i Historisk tidskrift 1929, s. 282 f. och s. 296 f. Liknande handelsspärrar med ödesdiger återverkan på de berörda trakterna belysa, för Småland A. Vejde i olika uppsatser, främst Nils Dacke, i Svenskt biografiskt lexikon, 9, 1931, och för Dalarna, särskilt de västra socknarna, B. Beckman, Dalupproret 1743 och andra samtida rörelser inom allmogen och bondeståndet, Göteborg 1930, s. 33. — Se om befolkningsutvecklingen i västra Värmland, N. Wohlin, Den svenska jordstyckningspolitiken i de 18:de och 19:de århundradena, Sthlm 1912, s. 67 f. och s. 545 f.

Dubbelställningen som självägande bönder och legoarbetare återspeglades tidigt i dalkarlarnas kynne. Genom hela vår historia gå också två mot varandra stridande uppfattningar av denna allmoge, som ytterst ligga bakom också de inledningsvis berörda olika omdömena om dess bygdekultur och dess ekonomiska insatser. I den officiella och populära traditionen framstå de bönder, som så väsentligt bidragit till att skapa det nationella Sverige, som bärare framför andra av fosterländsk kraft, gammalt svenskt allvar och okonstlade seder. Men parallellt härmed löper en realistisk underström, som färgats av de politiska och sociala brytningarna eller närts av förvärvslivets dagliga, triviala nötning. När alltför romantiska illusioner skingrats, blir domen stundom bitter över Dalarnas »svåra och styvsinta allmoge».⁹ I verkligheten utgå båda uppfattningarna från fakta, och sanningen ligger som så ofta ej mitt emellan utan i en inre enhet, som omspänner och förklarar de motsatta dragen. Ibland har det också förunnats dalallmogen att få styresmän, som förmått framtränga till denna enhet.

Leksandsprosten Elaus Terserus är den förste, som litterärt lyckats återge den halvbesuttna dalallmogens säregna sociala typ. Det var våldsamt skakande händelser, som nödgade honom att tänka däröver, Näftågets tragedi och upprorsrörelserna 1613. I verkningssfulla antiteser ställer han mot varandra böndernas andaktsfulla fromhet, inbördes vänlighet och välvilja, naturliga fallenhet för organisation och ordnat uppträdande å den ena, det besinningslösa raseriet, den revolutionära uppbrusningen och det socialradikala adelshatet å den andra sidan. Med säker blick härleder han allmogens säregna art ur de ekonomiska och geografiska förhållandena. Lättrörligheten, oron, värnlösheten mot kringflygande rykten och den kollektiva grymheten äro följder av folktätheten och torftigheten. Träffande är också hans tolkning av dalkarlarnas frihets- och självständighetskänsla. Han ävlas ej som så många senare romantiker att av dalabönderna med deras små jordlappar fordra den fullsuttna odalbondens jordbundet trygga oberoende, ej heller tar han sin tillflykt till isoleringen, »enfalden» och avstängdhetens dygder — allt ofta upprepade orimligheter om en befolkning, som i sitt arbete drevs ut att se världen och dess lägenheter mer än de flesta. Det avgörande för Terserus är, att allmogen

⁹ Som typiska kunna landshövding Nils Reuterholms av Beckman (a. a. s. 17 f.) anförda uttalanden åberopas. Riktigare, åtminstone under en kraftig styresman, är säkert Hans Järtas patriarkaliskt förstående uppfattning (Underdånig berättelse om Stora Kopparbergs län [1822], 2:a uppl., Falun 1826, s. 23 f.). Särskilt vänder han sig mot »den nog allmänna meningen, att dal-allmogen är av ett oroligt lynne och svår att styra. Den kan, liksom varje folkmassa, förvillas och upphetsas; men jag har svårt att föreställa mig någon menighet med en innerligare känsla för laglig ordning och med en stadigare aktning för sina domare och styresmän, ifrån de högsta till de lägsta, än denna självständiga och i sitt yttre stundom sträva allmoge».

bakom »sina berg och floder» har sin egen avskilda bygd, där den vet sig vara herre och känner sig trygg genom samstämmigheten i sinnelag och intressen. I 1598 och 1613 års akter möta vi Övre Dalalaget som en bygd för sig, halft utanför riket, sedan detta fått sin tribut av skatter och manskap, avvisande mot varje form av ämbetsmannatvång och dock samtidigt genomträngd av ansvaret för landet. Ty en avskildhet som skyddar och ger oberoende är ej detsamma som en avskildhet som isolerar. Övre Dalalagets befolkning var då som allt framgent nära förbunden med landets näringsliv och dess skiften.

Ett par detaljer i 1613 års akter belysa särskilt de företeelser, denna uppsats sysslar med. En bidragande orsak till oron i Dalarna var fruktan för efterräkningar för mordet på Jakob Näf. I ordalag påminnande om de kända breven till Gustav Vasa hävdade dalabönderna sin rätt att tala i rikets saker: Jakob Näfs »överdådige företagande» hade ej lyktats bättre än som då skedde, emedan han ville draga dem ifrån deras »äre och redlighet». Karl IX hade också låtit sig deras trohet väl behaga, därför borde jämväl Gustav Adolf taga dem uti sitt hägn och försvar, »så att vi *kunne drage fritt och obehindret på vägerne förutan vapn och värjer* — —. Men skole vi så blive platzed och föraktade för Jakob Näfs skull, så fördriste vi oss icke att sättie oss opp eller tala något ord emot någon, om han än vore den störste och skadeligeste förrädere, som någon tid finnes kunne». Det är knappast för djärvt att i valet av de här kursiverade orden se en antydning om arbetsdalkarlarnas vandringsliv. Ännu klarare är ett uttalande om jordstyckningen. På tal om skattetrycket heter det, att menige man över hela riket i adelns anspråk på allt för stora och runda underhåll såg orsaken till att rikets inkomst ej längre räckte, varför och »then, som nu på denne tid haver fyre reser minder hemmen än som hans fader haft haver, han måste göre like och en part mera än som föräldrerne gjort have». Här skymta tydligt arvskiten av den vanliga Dalatypen: delning av jorden i stället för medarvingarnas utlösning. Intet gör det sannolikt, att ej denna delning redan nu försiggick i den sedan brukliga formen, delning av varje särskild äga mellan samtliga arvingar.¹⁰

Jordstyckningen i Dalarna kommer officiellt på tal i samband med Karl XI:s jordstyckningslagstiftning. 1684 fastställdes fjärdedelsmantalet som undre gräns för hemmansklyvningen. Långt ifrån att vara något exakt mått växlade mantalet ganska starkt i avkastning och bärkraft — så var det något rymligare än eljest i Övre Dalalaget. I det hela träffade

¹⁰ Akterna om oroligheterna i Dalarna äro här citerade efter H. Geijer, Sägner om prästdräpet i Rättvik, i Meddelanden från Dalarnes fornminnesförening, 5, 1918, s. 76 f., Beckman, a. a., s. 19 o. s. 432 samt Svenska riksdagsakter, Ser. 1: 2, 1, Sthlm 1931—32, särskilt s. 491 f.

man dock med Karl XI:s klyvningsgräns ganska väl existensminimum för en jordbrukarfamilj. En sådan har efter 1600-tals standard beräknats kunna reda sig med en spannmålsbehållning av 6 till 8 tunnor, även om man senare möter större anspråk, ända upp till 10 à 12. Men kvartsbonden kunde knappast för egen del påräkna mer än 4 à 5. Redan här skymtar sålunda valet mellan armod och arbetsförtjänster. Där dylika rikligt erbjödo sig och näringarna behövde arbetskraft, d. v. s. främst i brukstrakterna, gick Karl XI utan betänkande ned till ett åttondels hemman som undre klyvningsgräns.

I Övre Dalalaget svarade emellertid ej heller klyvning intill ett åttondels hemman mot de redan uppnådda förhållandena. 1693 fastställdes därför sextondelshemmanet som lägsta tillåtna besittningsdel, och några år senare (1699) stadgades det, att de besuttna skulle få lösa ut de obesuttna. Icke ens genom 1693 års medgivande hann man dock upp verkligheten. Klyvningarna fortforo, och intet allvarligt försök gjordes att hindra dem. I praktiken hade man nämligen ingen möjlighet att sörja för den växande befolkningen, om överskottet skildes från jorden. Å andra sidan gav även en gård med små åkerlappar tillgång till skogsvidderna, och den nordsvenska allmogens anspråk på spannmål voro med dess mjölk-hushållning alltid reducerade. När någorlunda säkra arbetstillfällen erbjödo sig, bör försörjningsproblemet snarast ha varit lättare att lösa för den, som hade bostad och jord i Dalarnas skogssocknar, än för de rena jordbruksbygdernas kvartsbonde. Även i onda tider blev läget ej genast hopplöst. Slogo arbetstillfällena fel, kunde man alltid draga sig fram med jorden och skogen, svek jorden — och svagår eller oår voro vanliga i det primitiva jordbrukets tid — fick man mer än eljest lita till extra-förtjänsterna. Över en viss gräns kunde dock dessa utjämnande element ej göra sig gällande. Det finns, har det fastslagits, intet som tyder på att Övre Dalalagets bönder vid 1600-talets slut skulle ha stått sig sämre än andra småbönder.¹¹ Jordstyckningen hade väl gjort existensen osäkrare, mera beroende av både naturens och konjunkturernas gunst. Men den in-

¹¹ Wohlin, a. a., s. 46 f., s. 527 f. och s. 543 f. Beräkningar om spannmålsbehovet för senare tid finnas t. ex. i Beckman a. a., s. 20 f. (12 tunnor hushållet för gruvarbetare) och B. Boëthius, Robertsfors bruks historia, Upps. 1921, s. 106 (10 à 12 tunnor för hushåll). Högre räknade Järta, a. a., s. 172 (3—4 à 4 ½ tunna per person). En tabell hos K. Åmark, Spannmålshandel och spannmålspolitik i Sverige 1719—1830, Sthlm 1915, s. 10 (jfr s. 8, not 2) utvisar en genomsnittlig konsumtion av 280 kg 1751—60 och 347 kg 1821—30, allt per person. Detta motsvarar, i blandsäd drygt 3, resp. närmare 4, i korn 2,7, resp. drygt 3,3, i råg 2,3, resp. 2,9 tunnor. — Mot en utarmning av landskapet talar dess relativt stora motståndskraft under 1690-talets missväxter och de därpå följande krigsåren (S. Schartau, Kopparbergs län under det stora nordiska kriget, i Karolinska förbundets årsbok, 1918, passim).

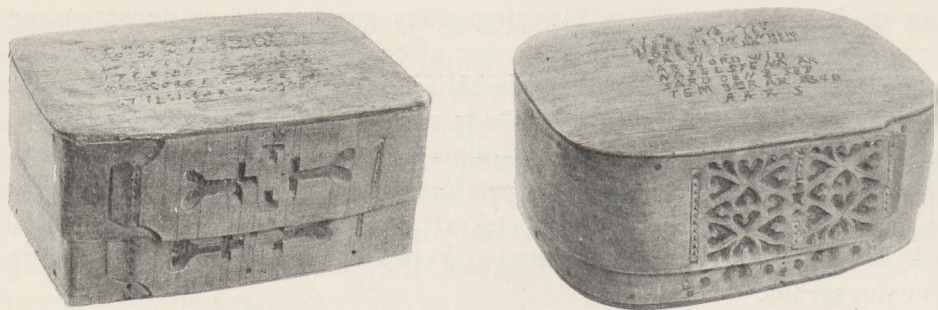

Fig. 1. Spånaskar från Mora, tillverkade av dalkarlar på herrarbete, t. v. vid Urfors bruk i Ovanåsjö, Gästrikland (1763), t. h. vid Negelstena herrgård i Håtuna-Tibble, Uppland (1840).^{11b}

nebar å andra sidan en jordmobilisering, som gav möjligheter att få jord åt en växande befolkning. Man var på väg mot en bebyggelsetyp, där man ej längre kan tala om gårdar i de sydligare åkerbruksbygdernas mening. I stället för jordbruksfastigheter, som utgöra ett organiskt helt och därför tendera att sammanhållas, fick man mer och mer gården i byn med spridda ägor, som kunde ökas eller minskas utan att därför förutsättningarna för förvärvslivet äventyrades, helst skogsvidderna stodo öppna för alla. Det är en ekonomisk organisation, som fram till våra dagar berett rätlinjiga reformatorer många bekymmer men som direkt svarade mot vitala behov i det givna ekonomiska läget.

Övre Dalalagets arbetsmarknader lågo som antytt i sydost. Ända fram till näringslivets omstöpning i nyare tid vidgades de oavslutligt tack vare huvudbygdernas framåtskridande. Först och närmast möter övre Bergslagen med sina koppar-, silver- och järnbergsmän. Här undergingo dock förhållandena en betydelsefull förändring. Östra Silvbergs gruvor tynade av och lades 1641 definitivt öde, medan järnbergsmännen trängdes undan till följd av Stora Kopparbergets allt överskuggande betydelse och regeringens ensidiga förkärlek för de ädlare metallerna. Gamla rika bergslager försvunno alldeles, så i Ål och Stora Tuna, där förvärvslivet till följd därav antog den i övre Dalarna vanliga typen. Gruvdriften fortgick dock. Avsättning för malmen erhöles även genom små järnbruk, som uppkommo utanför koppargruvans kolningsdistrikt längre upp i Österdalarna,

^{11b} Asken t. v. har följande inskrift: »DNNA:HASKEN:AR IAG:HHS:GIORT:WID:WR:FORS BRUK:HR:1763:DEN:12:NOVEMB:OCK:HÖRER:MIG:KLD:TIL:I:BARKALHS» (= Bergkarlås' by i Mora socken). Nord. Mus. 101280; längd 19,5 cm. — Asken t. h. har inskriften: »DEN NA ASK ÖRER MIG TIL BIÖRK KISTIN ANDERS DOTER I MORA OCH FÄRNÄS ÄR GIORD WID NÄGELSTENA ÄR GÄRD DEN 2 SEPTEMBER ÄR 1840 AAS» samt bomärke. Nord. Mus. 100599; längd 20,3 cm.

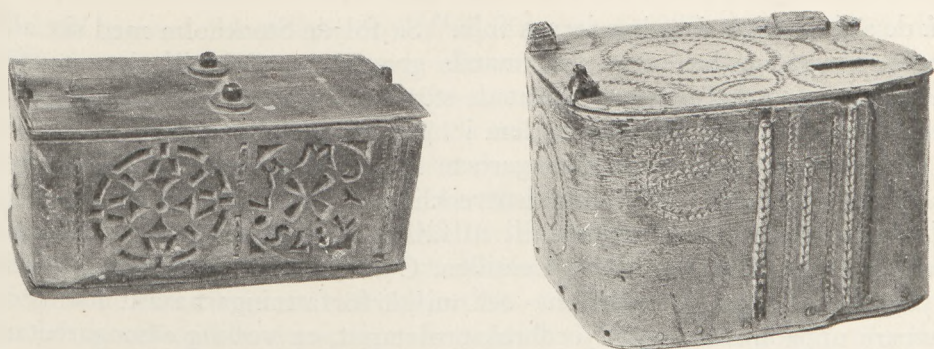

Fig. 2. Knäppäskor från resp. Sollerön och Mora, tillverkade av dalkarlar på herrarbete, t. v. vid gården Saltarö på Värmdön vid Stockholm (1787), t. h. vid Riddarhyttan i Skinnuskatteberg, Västmanland (1789).^{11c}

äldst Fridhammar-Bäcka i Orsa (1697), viktigast Furudal-Tenninge i Ore (1709). Vid sidan av Dalabruken efterfrågade även Gästriklandsbruk på grund av otillräckliga eller otillfredsställande gruvor malm från Äl och Stora Tuna.¹² Vida betydelsefullare som arbetsmarknad var dock den södra bergslags- och bruksbygden. Till denna slöt sig Rumboland, Mälardalens kornbodar, som sedan urminnes tid utövat sin dragningskraft

^{11c} Äskan t. v. har inskriften: »ANA: MATS:DOTER:I:SOPHIA[:]MAGDA:LENA[:]FÖR:SAMLING[:]HR:1787:DEN:5:NOWE:MBER[:]DENNA:HASK:ÄR:GIORD:VTPH:WÄRM:ND:ÖN:FYRA:MIL:VTOM:STOCKHOLM[:]OCK:PH[:]SALTAR[:]HON»; i den genomstuckna orneringen på sidan ingår inskriften: »SOL AMD 1787». Nord. Mus. 73913; längd 23 cm. — Äskan t. h. har under botten inskriften: »DENNE AASK Å GIORD I SKINSSKAT BÄRG S SOKEN OCK RYDAYTA DEN 3 OKTOBER ÅR 1789 POS I UTANMYRA» och bomärke. Nord. Mus. 12559; längd 16 cm. Se närmare om de ovan avbildade föremålen S. Erixon, Spånaskar och knäppäskor, i Dalarnas Hemslöjd, Falun 1927, s. 39—42.

¹² Jfr A. Silow, Dalfolket och Stora Kopparberget, i Dalarnas hembygdsförbunds tidskrift, 1923, Gösta Boëthius, Ett blad ur bergshanteringens historia. Gruvdriften i Äls socken i Dalarna, ibidem 1921, samt Sahlstedt, a. a., passim med talrika uppgifter om nedlagda hyttor och hamrar i Stora Tuna samt en mycket sägande uppräknings (s. 87 f.) av sockenmännens mångskiftande hjälpnärningar. Karl Bonde redovisar 1625 i Tuna utan bron 8 bergsmanshyttor med 27 bergsmän och 9 bergsmanshammare med 33 bergsmän (Jernkontorets annaler, 1845, s. 125 och s. 137). Se ock Z. Holenius, De Dalekarlia, 1, (diss., pres. N. Celsius) Ups. 1722, s. 71, och A. Hülphers, Dagbok öfwer en resa igenom de under Stora Kopparbergs höfdingedöme lydande lähn och Dalarne år 1757, Västerås 1762, s. 90 och s. 109. — Övriga järnbruk i Siljanstrakten voro Dalfors-Tungsjö i Ore (1727), Siljansfors-Hertsberg i Mora (1738), Limå i Leksand (1805) och Ickholms masugn i Rättvik (1806—1807) samt österut Dädran (1807). Ungefär samtida med de sistnämnda eller yngre äro bruken utmed Västerdalälven, som dock hämtade malm från andra håll. Viktigaste malmkund i Gästrikland var Voxna (1726). Jfr även B. Boëthius, Katarina Bröms, i Svenskt biografiskt lexikon, 6, 1926.

på de sädesfattiga skogsbygdernas folk.¹³ Så följde Stockholm med sitt allt mera mångsidiga behov av främmande grovarbete. Och till sist, utanför de sedvanliga arbetsplatserna, väntade större och smärre tillfälliga uppgifter, sådana vi redan lärt känna dem i 1540-talets Vadstenaarbeten.

Behovet av främmande säsongarbete inom huvudbygderna ökades genom lagstiftningen och samhällsutvecklingen. Möjligheten att utnyttja allmogens dagsverksskyldighet till tillfälliga uppbåd avtog med säkerhet mer och mer efter den äldre Vasatiden. Och samtidigt förhindrade jordstycknings-, skogs-, tjänstehjons- och militärförfattningarna allt målmedvetnare uppkomsten av ett jordbruksproletariat, en verklig säsongarbetarklass. Det var här, dalkarlarnas villiga, ihärdiga, oömma arbete satte in. Visserligen voro de ej ensamma om att fylla behovet: folk erhöles även från andra orter, och soldater anlidades ej sällan. Men den ström av arbetskraft, som i århundraden utgått från Övre Dalalaget, betecknar dock en kulturinsats av stora mått. Icke utan skäl har en ättling till dessa arbetsdalkarlar med stolthet erinrat om de tider, då de överallt i vårt land i tusental byggde broar, kvarnar, dammar, bruk och byggnader av alla slag, röjde åkrar, lade vägar. Med rätta kallar denne författare herrarbetetsfärderna »en betydande beståndsdel i Sveriges sociala struktur.»¹⁴

*

*

*

Icke lika enkelt ligger frågan om herrarbetets betydelse för den bygd, som lämnade det. För att komma den in på livet fordras först en överblick över säsongarbetets olika former. I den mån det gäller att se detta arbete som ett led i försörjningsproblemet, måste därvid även övriga näringskällor oavslått beaktas. Detta kommer dock endast att ske i den utsträckning, som erfordras för att ange säsongarbetets betydelse för försörjningen i dess helhet.

I mittpunkten av dalallmogens förvärvsliv vid sidan av jordbruket stod arbetet för bruken. Den främste bland arbetsgivarna var Stora Kopparberget. Vidden av dess betydelse för provinsen framgår först, om man fasthåller, att dennas kronoutlagor till stor del förbytts i kol och ved för kopparframställningens skull. Gagnef, Ål, Leksand och Rättvik i Övre Dalalaget utgjorde sålunda liksom Stora Tuna och åtta andra socknar sina skat-

¹³ N. Ahnlund, Rumboland, i Oljoberget och Ladugårdsgärde, Sthlm 1924.

¹⁴ A. Pers, En bågare, i Rull Mats. Människor och natur i min hembygd, Sthlm 1922, s. 55.

tekol till gruvan. Samtidigt voro de skyldiga att dit sälja de kol, de kunde avstå. Avesta biträdde på liknade sätt av sin bygd. Varken skatten eller säljtvånget voro populära. Men även om allmogen vid full frihet kunnat göra mer av sina kol, åtminstone i goda tider, måste det dock ha betytt oerhört mycket, att skogens virkesproduktion verkligen togs i anspråk. Ovanför koldistriktet togo vedleveranserna till gruvan vid. I Österdalarna började de i Leksand men fingo större betydelse först i de socknar, som ej hade kolskatt, Ore, Mora, Orsa och Älvdalen. Här utgjorde stavrumsved till gruvan den viktigaste skattepersedeln. Transporten av veden var en stor börda och därför synnerligen impopulär. I Västerdalarna lågo förhållandena annorlunda till. Huvudpersedeln var också här stavrumsved, men åtminstone i de avlägsnare socknarna var pålagan förvandlad i penningar. Så mycket viktigare var det s. k. kabbhygget, en omfattande skogsavverkning med åtföljande flottning för Falugruvans räkning. Häri deltog hela bygden kring älven från Ytter-Malungs kapellag till Floda. Sedan leverantörerna följt sitt virke till Stora Tuna — där de hugnades med »någon förplägning och drickspenning» — togo Tuna- och Torsångskarlarna vid. Timmermassorna i älven gjorde starkt intryck på resande, som ej voro lika vana vid denna syn som vi. Kabbhygget och flottningen tillförde allmogen betydande förtjänster, men då Bergslaget hade monopol, saknades ej tvister om taxor och flottlön.¹⁵

Största betydelsen för dalallmogens ekonomi hade, jämte intjänandet av skatterna genom prestationerna till Falu gruva och Avesta, forkörlorna och brukskörlorna. Särskilt de sistnämnda voro av vikt för Övre Dalalaget. Så snart snön kom, begåvo sig bönder från Leksand och Gagnef med matsäck och hö till bruken och stannade där, så länge förråden räckte. Rättvikskarlarna hade specialiserat sig på att köra malm från gruvorna i Stora Tuna och Ål till bruken i norra Dalarna och Helsingland. Även sjöledes fördes malm från Ål över Siljan, mest av Leksandskarlar. Vid sidan av de övre socknarnas allmoge deltog även bönder från andra socknar, särskilt Stora Tuna, i brukskörlorna. Till transporter för industrien kommo frakterna av alla övriga produkter till och från provinsen. Ända tills Gävle-Dala järnväg byggdes, hade forkörseln mellan Falun och Gävle en betydelse, som främst för de östligaste socknarna torde kunna jämföras med brukskörlornas. Överblickar man hela denna rörelse, finner man ingen överdrift i Hans Järtas ord: »Barvintrar verka såsom missväxt». Enligt samme sagesman kunde allmogens inkomst av körslor varje verkdag

¹⁵ Hülphers, a. a., s. 104, s. 286, s. 375, s. 415 samt under varje socken; Sahlstedt, a. a. s. 87; Beckman, a. a., s. 25 f. — Allmogen utgjorde även andra prestationer till gruvan i utbyte mot skatter, men dessa hade ej samma genomgripande ekonomiska betydelse.

vid jämn och god vinter uppskattas till 8 à 10,000 rdr b:ko, mest vid bergverken.¹⁶

Ett indirekt bevis för brukskörlornas stora betydelse finner man i det förhållandet, att hemindustrierna med åtföljande gårdfarihandel ägde största betydelsen för Övre Dalalagets nordligare socknar, som lågo mindre väl till för arbete vid bergverken. I Ore intresserade man sig efter uppkomsten av bruk inom den egna orten mindre för kalkbränning, men med Orsa slipstensindustri och Mora mångskiftande hemslöjd börjar ett sammanhängande »industriområde», begränsat av Särna med dess Norgeshandel i nordväst och de sydligare Västerdalssocknarna med kabbhygget och allt intensivare brukskörlor i sydväst. Även i de nedre socknarna, där arbetet för bruken gav grundfärgen åt förvärvsarbetet vid sidan av jordbruket, saknades emellertid ingalunda handslöjder av mångahanda arter, även för avsalu. Bland de flerfaldiga färdigheterna var det några, som särskilt lämpade sig att utövas under kringvandrande. De föra sålunda över till herrarbetet i trängre betydelse.

Mest betydande bland de kringvandrande yrkesidkarna voro måhända byggkarlarna. Timmermännen kommo företrädesvis från Mora, Rättvik och Leksand. Sahlstedt är emellertid angelägen att betona, att Stora Tuna snickare och timmermän ej voro sämre än Moras och Leksands. Konstruktiva uppgifter synas ha utövat en särskild dragning på byggkarlarna från Dalarna. Kvarnar, sågar, broar och även tornbyggen nämnas ej sällan som bevis för deras kunnighet. I byggnadsarbetarnas spår följde Rättviks- och Leksandsmålarerna. Man har sparat deras konst tillbaka till 1600-talet, men som näringsfång av större betydelse tillhör måleriet givetvis en senare tid. Dess förnämligaste gren, »rosamålningen», särskilt på möbler, blomstrade på allvar upp omkring 1770, »historiemålningen» började under 1800-talets första år och höll i sig till omkring 1860. Vida omkring i bygderna ha dalmålarnas alster vittnat om, hur långt deras vandringar förde dem. Bland övriga färdemän, vilkas yrken krävde särskilda kunskaper, må här endast de berömda Malungsskinnarna nämnas. Redan på Hülphers tid skola 3 à 400 dylika årligen ha vandrat ut. Sin konsts hemligheter dolde de svartsjukt för främligen. »Sättet huru de bereda», kla-

¹⁶ Järta, a. a., s. 65; Hülphers, a. a., under de olika socknarna, särskilt s. 125 och s. 327; Sahlstedt, a. a., s. 87; F. Arosenius, *Beskrifning öfver provinsen Dalarna*, Falun 1862—68, särskilt 1: 2, s. 40; 4: 1, s. 33. — Om sjöfrakterna se Gösta Boëthius, *Ett blad ur bergshantlingens historia*, i Dalarnas hembygdsförbunds tidskrift, 1921, s. 100, Arosenius, a. a., 1: 2, s. 41 och, om insättandet av hjulångaren Prins August på denna trade, Karl Erik Forsslund, *Med Dalälven från källorna till havet*, Sthlm 1918 f., 1: 5, s. 82.

gar Linné, »kunde man ej få veta, fast man träget därefter frågade».¹⁷

I allmän betydelse för landskapets ekonomi kunde dock dylika specialiserade yrken icke mäta sig med bruks- och forkörslorna. Vid sidan av dessa kan man blott ställa de stora »utvandringarna» av vanligt arbetsfolk. I bygdernas liv voro dessa karakteristiska och djupt ingripande företeelser, och de inkomster, de inbragte, spelade en betydelsefull roll för folkets utkomst. I äldre tid voro de stora socknarna kring Siljan, Leksand, Rättvik och Mora, de viktigaste rekryteringsområdena för de arbetssökande skarrorna, senare indrogos, som nedan skall visas, allt flera socknar i vandringslivet. Ända tills tröskverken blevo verkligt effektiva, erbjöd »spanntröskningen» årliga arbetstillfällen, som lockade stora skaror ned till sadesbygderna i södra Dalarna och Mälardalen. I detta arbete deltog kullorna flitigt. Lönen utgick i den eftersträfvade spannmålen. Järta räknar¹⁸ tröskningen »ibland de arbeten i främmande orter, som bäst kunna förenas med den egna hushållningen och giva den säkraste vinsten». Lika regelbundet som tröskningen återkom arbetet i huvudstaden. En rad tyngre grovarbeten stod där alltid till buds, vedsågning, murning och dylikt, vidare arbeten vid bryggerierna, park- och trädgårdsarbete för kullorna o. s. v. Ett karakteristiskt inslag i stadsbilden utgjorde »kullbåtarna» före ångsluparnas tid. Dagspenningarna voro låga. Den som ville ha något över fick se sig väl för. Man levde också häpnadsväckande torftigt. Några anonyma minnesanteckningar ge en livlig föreställning därom. Herrarbåtarna höllo, berättas det här, sockenvis tillhoppa i skilda kolonier, Rättvikarna vid Komötet, Lilljans- och Ladugårdslandet; Våmhus-, Orsa- och Mora-bor, anställda i bryggerier, befolkade södra stadsdelen vid Mejtens gränd — hårkullor och korgmakare från Våmhus hade sitt kvarter, »fjöset», vid Hornsgatan. De kullor, som arbetade på kyrkogårdar och i allmänna parker, voro »under sträng uppsikt och kontroll» inhysta i särskilda

¹⁷ Om hemslöjd och hemindustrier i Dalarna samt allmogens handelsfärder lämnas regelbundet notiser i rese- och bygdeskildringar, från Carl von Linné (*Iter Dalecarlicum* . . . 1734, Ungdomsresor, 2, Sthlm 1929) och Hülphers över Arosenius och fram till Forsslund. Det skulle föra för långt att här citera alla dessa sagesmän eller att söka redogöra för den omfattande speciallitteraturen. Citatet rörande Malungsskinnarna är från Linné, a. a., s. 142, tidsuppgifterna rörande dalmaleriet efter Ollas Anders Hansson, Något om det gamla Rättviksmaleriet, i Dalarnas hembygdsförbunds tidskrift, 1921, och Forsslund, a. a., 1: 8, s. 83 f.; 1: 9, s. 84 f. — Ett näringsfång, som bör nämnas bland vandringsyrkena, är hårbetet. Med dess alster vandrade dalkullorna vida omkring, även i utlandet (Danmark, Norge, Tyskland, England, Ryssland), och utförde på beställning arbeten, var de kommo. Tillverkningen, som egentligen hade betydelse blott för Mora och Våmhus, tillhör helt ett skede under 1800-talet (L. Levander, Hårbete i Dalarna, Svenska kulturbilder, 4, 1931, och där cit. litteratur).

¹⁸ A. a., s. 81.

bostäder ute vid Haga och Norrtull. Malungsskinnarna föredrogo gränder i staden mellan broarna, Leksandskarlarna hade till sist en egen koloni i en gård vid Sergelgatan med ingång från Hötorget, tillika ett kontor, där order upptogs för samfällad räkning. De flesta arbetade i vedgårdar, dit veden hämtades från Rospiggs- och Ålandsskutor. »Baracken var grävd med urholkningar ur jorden, grön av mögel och belamrad med kistor och träbockar. Ingen solstråle trängde genom de av filspån och damm täckta fönstren. Utefter väggarna — — stodo uppradade tarrsängar. Kokstaden utgjordes av en sågryta, från vilken ledde ett plåtrör genom gårdsväggen. Möbler ansågos överflödiga. Maten åts på locket av vars och ens reskista». Kosten var kvarlevor från stadens restauranger, hämtade i tur och ordning. Så snart tystnad inträdde, översvämmades vilolägren av kackelackor och väggmadamer, senare kommo »Hötorgets och hela kvarterets omätliga rättvärld, en fruktansvärd, välorganiserad sammanslutning», som kilade över de sovande, vädrande efter kulinariska delikatesser på deras tår, fingrar eller näsa. Även under dessa dystra omständigheter glömde dalkarlarna ej sitt mål, välbehövliga förtjänster och ordnad ekonomi. Slantarna slarvades ej bort på huvudstadens nöjen och flärd. Mången förkovrade dem med framgång genom att köpa och sälja småkåkar med tillhörande tomter i utkanterna. Flera vittnesbörd visa f. ö., att dalfolket mitt i torftigheten visste bevara ej blott den ekonomiska vederhäftigheten utan också sin bygdekulturs personliga förfining — det är nog att erinra om Arthur Hazelius' unga svärmeri för Rättviksflickorna vid Karlberg, som inleder ett av vår kulturhistorias stora kapitel.¹⁹

Tröskningen och herrarbetet kunna nästan anses som fasta näringsfång. Men det fanns också en grupp av tillfälliga arbeten, för vilka dalkarlar med förkärlek anlätades, nämligen jord- och stenarbeten av alla slag. När man skulle bygga, lämnades gärna tomtröjningen och grundläggningen åt dessa härdiga, uthålliga arbetare. Inledningsvis har det redan talats om de dalkarlar, som på 1540-talet väntades till Vadstena. Var man bläddrar i gamla räkenskaper, möter man liknande notiser. När Maria Sofia Dela Gardie sökte göra Tyresö till ett industriellt centrum, tillkallade hon dalkarlar för strömränsning, dikningar, vägarbeten och dylikt (1671). Främst togos dalkarlarna naturligtvis i anspråk i Mälardalen. Vid bruken synas de regelbundet ha nyttjats för hårt grovarbete, som ej tilltalade bruksfolket. De ha sprängt, lagt dammar och stengrunder, nyodlat, rot-huggit, dikat o. s. v. På mer än en herrgård smyger sig »Dalkarlsåkern», till fromma också för älg och skogsfågel, in mellan de skogsklädda morän-

¹⁹ Gammalt och nytt från Dalarna 1927—1928, Falun 1929 (ur Falukuriren) s. 94 f.; Böök, Arthur Hazelius, Sthlm 1923, s. 93 f.; L. Levander, Hårabetena, s. 148.

backarna, så långt de forna vikarnas lera når. Men dalkarlarna nöjde sig ej med Mälardalskapen. Långt utanför dessa anlätades de regelbundet. När Robertsfors' bruk i Västerbotten skulle grundläggas, skickades en skutlast dalkarlar, 48 stycken delade i 4 arbetslag, upp för att röja och planera brukstomten. Deras landsmän återkommo senare ofta nog, särskilt för nyodlingar. Även allmogen i Norrland använde gärna dalkarlar för jordarbeten. En säregen marknad hade dalallmogens jordbruksarbete kring Falun. Här lejde man folk från Tuna och Gagnef för plöjning och annan körning, från Bjursås för slåttern, »så att detta jordbruk, när gödsel därtill uppköpes inom staden, kan möjligen skötas utan eget folk och egna dragare». ²⁰ På liknande sätt skulle man kunna fortsätta landsända efter landsända. På 1700-talet vidgades efterfrågan tydligen genom de odlings- och röjningsarbeten, som togo sådan omfattning, då den gamla ängen började läggas under plogen²¹. Men även för stora arbeten av annat slag voro dalkarlarna snart sagt oundgängliga.

Ett till sitt syfte intressant ekonomiskt företag under 1600-talet var upprensningen av Örekilsälven. Målet var att med hjälp av den nya flottleden draga timmerhandeln med gränstrakterna från Fredrikshald till Uddevalla. Kommerskollegiet ansåg (den 1 februari 1688), att arbetet bäst skulle kunna utföras genom dalkarlar. Även för stenarbeten användes dessa. Vår godtyckliga axplockning må avslutas med ett exempel på ett dylikt av mera förnämlig art. Det gäller murandet av Bergsbron över Motala ström i Norrköping 1770—1772. Den byggdes 170 alnar lång och hade 16 valv av sprängd gråsten. Arbetet utfördes av ett arbetslag dalkarlar under ledning av Tomt Mats Nilsson från Vika by i Mora. Då det av-

²⁰ B. Boëthius, Tyresöindustrierna på Maria Sofia De la Gardies tid (Skansens årsbok, 1933, s. 127); dens., Robertsfors bruks historia, s. 42 o. passim; Järta, a. a., s. 90. Även Järnabönder plöjde vid Falun enligt Hülphers, a. a., s. 291; Tunkarlar körde på vintern ut gödsel, som köptes i staden, enligt Sahlstedt, a. a., s. 87.

²¹ Förste amanuensen Gösta Berg har ställt till mitt förfogande anteckningar rörande dalkarlarnas arbeten i olika landskap, däribland notiser från Hede i *Härjedalen* samt Dal och Över-Lännäs i *Ängermanland* (efter A. Hülphers), Stöde i *Medelpad* (efter M. N. Nordenström, Utkast till beskrifning öfver Stöde socken — 1769, Sundsvall 1923), från *Finland* (efter J. Nenséns samlingar i Uppsala universitetsbibliotek, sign. R. 650, s. 361), från Sorunda i *Södermanland* (uppteckning av muntl. tradition), från Skönberga, 1600-talets andra hälft, och Malexander i *Östergötland* (efter B. Cnattingius, Östgötska prästgårdsbilder, i Linköpings stifts julbok, 1930, och O. U. Burén, Landtskötselns tillstånd i Malexanders socken, i Landtbruksakademiens Annaler, 1817, 2: s. 57 f.), från *Västmanland* (efter P. Kalm, Resa till Norra Amerika, 1, Helsingfors 1904, Skrifter utg. af Svenska litteratursällskapet i Finland, 66, s. 20, och A. G. Barchæus, Resa genom Västmanlands län 1772, Västerås 1923, s. 69). Dylika sammanställningar, för vilka ett omfattande material finnes i den topografiska litteraturen, visa, hur dalfolket nådde viktigare bygder överallt i riket.

slutats, fick förmannen av staden en silverbägare, som länge förvarades i hans släkt och i vår tid uppspårats hos en samlare i Norrköping.²²

Den trägna användning, dalkarlarna funno, är bevis nog för att deras arbete var uppskattat. Men de voro ej alla till lags. Så berättar en av 1700-talets jordbruksreformatorer, Johan Brauner, att dalkarlar i hans ort brukats till rothuggning vid ängsröjning, »men de hava i dessa senare tider ifrån redeliga och idoga arbetare blivit så förändrade och bortskämde, att de nu låta lika dyrt betala deras flit och lättja; ty ju dyrare, desto latare. Dessutom äro de i själva verket svagare folk än upplänningen, vilket de i forna tider med flit och trägenhet i sysslan hava ersatt. Ut i dikande är den flitigaste senfärdig, ty de kunna icke förmås att bruka spada eller sko-räka utan hålla sig ständigt vid skyffeln, varigenom arbetet fördubblas». Dalkarlens rotyxa är bra, men han har genom sin omåttliga dyrhet »satt henne i handen på upplänningen, vilken nu här i orten tager förtjänsten av honom». Medan en dalkarl fordrar 100 dlr tunnlandet för rothuggning, kan man med ortens folk göra samma arbete för 24. Att dalkarlarna trots Brauners påstående i det hela behöllo sin marknad, bevisar, att man ej får generalisera hans omdöme. För denna framställning är det emellertid av värde som ett belägg för vad framdeles skall sägas om deras löntagar- och arbetarsyn och reaktionen däremot.²³

Det kunde synas, som om kolningarna och avverkningarna, brukskörlorna, hemindustrierna med åtföljande handel, vandringsyrkena och det egentliga herrarbetet bort bjuda uppgifter nog åt Övre Dalalagets allmoges vid sidan av dess jordbruk och ytterst betungande boskapsskötsel. Men en rätt föreställning om dessa traktens hart när outtömliga folkkraft får man först, om man ser hela detta mångsidiga förvärvsarbete i samband med de militära prestationerna. Att det var lätt att resa härspekt i en bygd som Övre Dalalaget kan ej förvåna. Manskap fanns i överflöd, att »utvandra» var man van vid, och jorden brukade de hemmavarande få sköta, när manshjälpen var borta. Men om sålunda »uttågen» förefalla naturliga och lättförklarliga, är det så mycket anmärkningsvärdare, att den självtagna tillfälliga uppgiften i viss mån kunde förvandlas till en stående börda. Dalarna förmåddes nämligen redan på Gustav Adolfs tid att åtaga sig en mycket betungande rotering, som bättre svarade mot folkmängden än mot jordatalet. Även Västmanlands regemente rekryterades delvis i landskapet. Det var en disproportion, som blev bestående och ofta

²² Pers, Rullmats, s. 52 f. — På grund av »strömmens starka fart och grundens ojämnhet» blev bron »mindre varaktig» (H. O. Sundelius, Norrköpings minne, Norrköping 1798, s. 652).

²³ Johan Brauner, Tankar och försök om åker och äng med dertil nödiga redskap, Sthlm 1752, s. 98 f.

väckte främlingens förvåning. Måhända var det en akt av politisk klokhet att på detta sätt draga fördel av en naturkraft, som uträttat stora ting i fäderneslandets historia men också visat sig farlig.

Sitt fredliga arbete förstodo dalkarlarna att organisera själva. I viss mån funno socknarna, ja byarna sina särskilda uppgifter. Både hemindustrierna och utvandringsarbetena voro, säger Järta, nästan skrämmässigt fördelade av en gammal och frivilligt iakttagen hävd. Många äldre iakttagare förvånade sig över den återhållsamhet, varmed man undvek inbördes konkurrens. Ett annat och det främsta exemplet på den självålagda sammanhållningen äro de fast organiserade arbetslag, som ända från 1600-talet kunna iakttagas. »I förra tider», skriver Järta härom, »då varje arbetslag anfördes av en vald huvudman, som bestraffade oordningar och ansvarade för redligt uppfyllande av arbetsbetingen, voro dessa nödvändiga utvandringar mindre fördärvliga än de nu äro. Ofta har jag föreställt Dalallmogen, huru angeläget det vore, att de utvandrande ställde sig, såsom fordom, under befäl av huvudmän. Men det allmänna tidslynnat gynnar ej mera en sed, vilken fordrar frivillig lydnad för befälhavare, som ännu i mannaminne utövade en vidsträckt myndighet än den, man i det närvarande tidevarvet anser rådligt att anförtro åt statens ämbetsmän.»²⁴ Beträffande sammanhållningens fördelar såg Järta förmodligen rätt, även om självdisciplinen torde haft ej mindre lönepolitiska än moraliska syften. I fråga om förmågan att hålla ihop var han åter otvivelaktigt för snar att tillskriva sin tid enbart upplösande tendenser. Arbetslagen funnos kvar långt senare, och man fortsatte att ej gå i vägen för varandra.

Samfundsandan fick ett yttre uttryck även i de arbetssökandes gemensamma uttåg. De stora, ordnade skaror, som drogo söderut eller vände tillbaka med sina tungt förvärvade förtjänster, erbjödo en för bygden karaktéristisk anblick. Trots ansträngningarna höra dessa Stockholmståg till de mödor, som det efteråt varit ljuvt att komma ihåg. Ett skimmer av ungdomsminnenas glans dröjer kvar över en gammal Bodakullas berättelse om sin första Stockholmsresa vid 16 års ålder 1832. »Med två spelmän i början på tåget och en forbonde som avslutning gick färden genom bygderna på de av vårbrytningen dåliga vägarna. Fem mil om dagen var den

²⁴ A. a., s. 24 f. Enligt L. Levander, *Livet i en Älvdalsby före 1870-talet*, Sthlm 1914, s. 46, synes intet ha fattats i förmannens makt och myndighet. Av Hülphers omnämnas »huvudmännen» särskilt i Rättvik (a. a., s. 136). — Den kände reseskildraren O. S. von Unge, som två gånger besökte Dalarna, har skildrat sina färder i *Vandring genom Dalarna*, jemte författarens resa söderut, Sthlm 1829, och Författarens sednare *Dalresa* år 1833, Västerås 1835. Det förra arbetet präglas i det hela av den optimistiska dalkarlsromantiken, i det senare har optimismen efterträtts av en skärpt samhällskritik, som särskilt riktar sig mot dryckenskapen och de lägre klassernas all försköning avklädda fattigdom.

fastställda dagsmarschen, och fem mil gick man, trots trötthet och skoskav. Om krafterna sveko en och annan gång, kunde man få åka någon bit med den medföljande forbonden. Den ofjädrade kärrans skakningar var just ingen bekvämlighet, och dock somnade man ögonblickligen — —. När man rastade för natten, voro dock vedermödorna glömda. Efter den enkla kvällsvarden, mestadels bestående av tunnbröd och strömming, trädde dansen taktfast och säkert, varvid träflisorna röko om de välspikade näverskorna». På sjunde dagen var man som bestämt framme i Stockholm. Där väntade nya mödor. »Betalningen var låg och arbetet hårt. Men så var också sparsamheten stor och behoven små — —. Några nöjen var det aldrig, utan vilan fick ersätta nöjet. Och sommaren svann och besparingarna ökades». Vid hemkomsten »var man en bemärkt person, ty nu hade man varit i det stora sagolandet, vars hus voro större än sockenkyrkan —. Och när de sparade slantarna hamnade i fars stora näve, då kände man, att man ej sparat förgäves. Att lämna ifrån sig vartenda öre var en hederssak — —.»²⁵

Utvandringen var ingen konstant storhet, den växlade tvärtom år från år efter skördeutfallet. I goda år stannade mången hemma, som en annan gång ej kunde avvinna sina åkrar brödfödan. Vissa uppskattningar finnas dock. Enligt en ofta citerad uppgift av Hülphers utvandrade sålunda endast i Mora årligen 1,000 till 1,800 män på handels- och herrarbetsresor. Mest talande äro några beräkningar av Järta. Enligt han antaganden skulle de binäringar, som ej hänförde sig till bergsbruket, årligen ha inbragt den däri deltagande allmogen 4 à 500,000 rdr b:ko eller 40 à 50 rdr b:ko per hushåll. Då han samtidigt uppger ett genomsnittspris av 9 rdr 40 sk. tunnan för säd (hälften råg och hälften korn), motsvarar denna inkomst drygt 4 à 5 tunnor per hushåll. Förtjänsten vid bergverken synes han ha anslagit ungefär lika högt. Vad en sådan inkomst betytt, framgår tydligast genom en jämförelse med det vanligast antagna sädesbehovet, 8—12

²⁵ E. H. Nord, *Fornt och nytt från Boda, Falun 1926*, s. 8 f. Bland skildringar av uttågen kan även anföras J. M. Bergman, *Om dalkarlarnes seder och lefnadssätt, Falun 1856*, s. 19: »Ofta hava vi med nöje om våren sett stora trupper genom Falun tåga åt sydligare orter. Detta sker under klingande spel och marschtakt. Likasom en krigshär gå alla lika klädda och med lika packning på ryggen. Den hemgjorda surrande fiolen ackompanjeras ofta av en röst, och vanligen är den klokaste i truppen utsedd till förman och äger det förtroendet att ackordera för allesammans — —.» Motbjudande tedde sig samma scen i Vänjan för von Unge, a. a. (1833), s. 47 och s. 85. Han målar mörkt de med herrarbetet förknippade moraliska vådorna, särskilt för kvinnorna. »Varje sådant tåg av Vänjankullor», tillägger han, »ägnar sin särdeles uppmärksamhet åt den utvalda spelmannen, som väl är den ringaste tjänare i museernas trädgård — ett hundhuvud snart sagt vid trädgårdsporten, den lägsta extremiteten av de forna trubadurernas släktlinje.»

tunnor om året.²⁶ Herrarbetet och övriga binäringar ha otvivelaktigt givit Övre Dalalaget det tillskott, som behövs för en dräglig bärgning. Men beroendet av den främmande marknaden gjorde samtidigt ställningen osäkrare och allmogens känslig för ekonomiska vindkast och yttre välvningar. En återklang därav finner man i beskärmelserna över herrarbetets skadliga moraliska verkningar. Givetvis ha dessa beskärmelser en mycket reell bakgrund i brännvinet och andra frestelser — för arbetsdalkarlarna lika väl som för for- och kolbönder över hela riket. Men det har redan anförts belägg för, att lönarbetet uppammat även en konflikt mellan arbetsgivar- och löntagarsynpunkter av för vår tid välbekant art. Liksom på 'Terserus' tid menade nog därjämte mången dalkarl, att den jämlikhet, som var självfallen inom bygden, också utanför denna var naturens rätta ordning. Hans berömda »du» var kanske icke alltid bara naivt och trohjärtat.²⁷

Tiden efter det stora nordiska kriget blev av flera anledningar prövande för Övre Dalalaget. Måhända betydde det ej alltför mycket, att den definitiva tillbakagången i Falugruvans produktion nu började. Omslaget kom nämligen ej brådstörtat, och en mångfald andra förvärvsmöjligheter voro redan öppnade. Den allmoge, som betjänade bergsbruken, oroades emellertid under frihetstidens första decennier överallt av konjunkturväxlingar. Till en början jagades den fria marknadens pris upp över taxornas, sedan kämpade arbetsgivarna med svårigheter, som måste ha berört även arbetarna. Förmodligen inverkade också den hänsynslöshet, varmed de ekonomiskt ledande utnyttjade sin nyvunna maktställning i riksdagen. Situationen var alltså redan av många anledningar spänd, då det nesliga kriget och olyckan vid Villmanstrand utlöste det sista daluppreoret 1743.²⁸

Om jag än är mest böjd att lägga vikt vid de tillfälliga orsakerna till

²⁶ Hülphers, a. a., s. 178; Järta, a. a., s. 81 och 91. — Om spannmålsbehovet se ovan not 11. Enligt F. W. von Schubert, Resa genom Sverige, Norrige, Lappland, Finnland och Ingermanland åren 1817, 1818 och 1820, 3, Sthlm 1825, s. 49 och s. 67, utvandrade omkring 1816 2 000 personer årligen från Mora och 1816/17 970 personer från Leksand.

²⁷ Motsättningen mellan den gamla bygdekulturen med dess självtukt å ena sidan, arbetar- och löntagarsynpunkterna å den andra framträder oförmedlat i ett uttalande av von Unge (a. a., 1833, s. 63) om psalmsången i Mora, vilken röjer »denna själfullhet, som jag tillägger dalfolket. Sådana åtminstone förekommo mig Morakarlarna hemma på deras egen grund, där de äro sig själva; borta på främmande orter och under andra förhållanden upptäckas bättre fläckarna i deras lynne, t. ex. att de äro stolta, att de äro sega och envisa; dock är det möjligt, att det som en okunnig eller fördomsfull domare anser såsom en fläck är blott en färgskiftning av en aktningvärd grundegenskap.» — Liknande synpunkter som här ovan beträffande dal-allmogens sociala ställning och åskådningar ha gjorts gällande av Silow, a. a., s. 83.

²⁸ Beckman a. a., s. 21 f.

denna folkrörelse, inställer sig dock frågan, om icke det ekonomiska tillståndet i Övre Dalalaget naturnödvändigt utvecklades mot en kris. Vid 1700-talets mitt uppgick den jordbruksidkande befolkningen i hela landskapet till c:a 70,000 personer, vid sekelskiftet närmade den sig 100,000 och 1870 hade den stigit till 120,000. Den procentuella ökningen låg 1751—1810 över riksmedeltalet (39,1: 31,6) men nedgick sedan under detta och stannar för hela perioden långt efter (79,8:97,3). Utan tvivel var folkökningen på grund av den fortsatta hemmansklyvningen starkast och mest ihållande i Övre Dalalaget.²⁹ Den jord, som från början proportionsvis var hårdast belastad, fick alltså förhållandevis mottaga den största ökade underhållsbördan. Om jordbruksbefolkningens avtagande tillväxt inom landskapet i dess helhet får anses utvisa en minskad förmåga hos jorden att bereda utkomst åt nya brukare, måste det sålunda för Övre Dalalaget ha varit ett livsvillkor, att binäringarna visade sig mäktiga av fortsatt expansion.

En dylik framträder i herrarbetets förut berörda tillväxt. I Älvdalen förekom detta näringsfång icke på Linnés tid och endast »någon gång» under den tidigare delen av 1800-talet, men längre fram blev det konstitutivt för ortens förvärvsliv.³⁰ I Gagnef »ökade sig» utvandringen vid 1700-talets mitt och lämnade hundra år senare största behållningen av bisysslorna.³¹ I Äl redde man sig tidigare med gruvarbete och kolningen för bergslaget; blott ibland gingo några sockenbor nedåt landet, »dock ej oftare än nöden tränger». Men vid mitten av 1800-talet hörde Stockholmsarbete och kvinnornas tröskningsvandringar till de regelbundna näringsfången.³² 1700-talsresenärerna omtala ej några arbetsutvandringar från Vänjan, men på den kände reseskildraren von Unge gjorde de 1833 ett beklämmande intryck. Som en kontrast framhåller han förhållandet i Rättvik, där kvinnornas huslighet ger en lyckligare prägel åt hemlivet.³³ Ett sådant tillstånd blev dock icke bestående. Rättvikskarlarnas herrarbete

²⁹ Wohlin, a. a., s. 552. Jfr Öfre Dalarna förr och nu, Sthlm 1903, s. 370 f.; Frödin a. a., s. 18 f. och (om jordens parcellering) s. 38 f.

³⁰ Linné, a. a., s. 54; von Unge, a. a. (1829), s. 20 f., Levander, Livet i en Älvdalby, s. 46; Forsslund, a. a., 1: 2, s. 74 (dessa »vikingar till lands», »vandringfolket framför andra»). Enligt von Schubert, a. a., s. 57, hade Älvdalsbönderna, »då folkstocken tilltog», först sökt hjälpa sig med hemslöjd men »slutligen» tillgripit också arbete för dagspenning utanför Dalarna.

³¹ Hülphers, a. a., s. 327; Arosenius, a. a., 4: 1, s. 33.

³² Hülphers, a. a., s. 112; Arosenius, a. a., 1: 3, s. 23.

³³ von Unge, a. a. (1833), s. 85. Tre årtionden senare, då timmeravverkningen kommit igång, fortsatte endast »en mindre del» av Vänjansallmogen att utvandra (Arosenius, a. a., 2: 1, s. 34).

hade redan på Hülphers' tid varit ett stadgat näringsfång, åtminstone i Boda hade kvinnorna dragits med senast på 1830-talet, och vid århundradets mitt synas Rättvikskullorna flitigt ha sökt utsocknes arbete.³⁴ I Österdalarna var det till sist endast Ore och Orsa, som höllo sig tillbaka, men åtminstone Orsa nåddes dock slutligen av rörelsen.³⁵

Alla näringsfång hade emellertid icke samma expansionskraft som herrarbetet. Om Falu gruvas tillbakagång är redan talat, likaså om spannröskningens och körslornas avtagande till följd av den moderna teknikens utveckling.³⁶ Bruksrörelsen gick också mot driftkoncentration och en allmän omläggning, som måste minska dess efterfrågan efter säsongarbete. Samtidigt blev den nedärvda extensiva boskapsskötselns ställning äventyrad. Av skilda anledningar hade nämligen kreatursantalet i Siljansbygden ökat i en utsträckning, som trots skogsviddernas storlek gör det berättigat att tala om en överbelastning av de naturliga betes- och slättermarkerna.³⁷

Vissa företeelser tala sålunda för, att man under 1800-talets förra hälft nådde gränsen för en sund utveckling eller hotade att överskrida den. Detta var emellertid intet för Dalarna säreget. Det begynnande 1800-talets stora sociala problem var uppkomsten av en otillräckligt eller alls icke besutten underklass på landsbygden, ett verkligt jordbruksproletariat. Man kan måhända ifrågasätta, om icke den starka ökningen av herrarbetet bör uppfattas som ett steg i sådan riktning även för Övre Dalarnas allmoge. Otvetydigt är detta fallet med en social kräftskada, som höll på att inrota sig i vissa starkt befolkade bygder där som på andra håll. Tiggeriet var flerstädes på väg att bli ett näringsfång. I Övre Dalalaget kan man urskilja tre verkliga tiggardistrikt, Gagnef, som »förser hela orten med tiggare», Älvdalen, som vid århundradets mitt talrikt rekryterade säsongtiggarnas sorgliga skara, samt Äppelbo och Järna i Västerdalarna. I allmänhet blev det emigrationen till industricentra och Amerika, som hjälpte vår landsbygd ut ur denna återvändsgränd. Även Övre Dalarna har dra-

³⁴ Jfr ovan not 19, 25; Forsslund, a. a., 1: 7, s. 97.

³⁵ Ore hade tack vare bruken rika arbetstillfällen, som direkt fortsatte i det moderna skogsbrukets tjänst (Arosenius, a. a. 1: 4, s. 29). — Th. Grindahl, Några ekonomiska data rörande Orsa sockens ekonomiska utveckling sedan 1860, Orsa 1930, s. 12.

³⁶ Trots de ivriga försöken under 1700-talet och början av 1800-talet att ersätta handtröskningen med maskinkraft (Järta, a. a., s. 50) framstår ännu hos Arosenius spannröskningen som en av de viktigaste binäringarna. Enligt C. F. Pettersson, Bidrag till kännedom om Dalarnes utveckling, Falun 1884, s. 70, hade spannröskningen i det närmaste och förkörningen alldeles upphört.

³⁷ Frödin, a. a., s. 165—173.

git fördel därav³⁸, fastän ej i samma utsträckning som andra bygder. Dess allmoge visade en större motståndskraft, som säkert är ett uttryck för dess hela anda men blev möjlig endast tack vare den jämna besuttenhet, den ofta överklagade och missförstådda hemmansklyvningen skänkt. Det är rimligare att i jordens fördelning i småbruk se ett korrektiv mot än en orsak till svårigheter, som denna trakt delade med så många andra. När landets näringsliv åter blev starkt nog att sörja för den växande befolkningen, kunde dalallmogen ta vid i sin egen bygd. Det var två genomgripande omvälvningar, jordbrukets rationalisering och skogsbrukets industrialisering, som öppnade de nya möjligheterna. Tillsammans gjorde de slut på binäringarna i deras gamla former. Men för att fullt förstå herrarbetet är det nödvändigt att också betrakta detta i dess växelverkan med jordbruket.

Det är en vida spridd uppfattning, att jordbruket i Dalarna och särskilt i Övre Dalalaget i äldre tid stått på en mycket låg standpunkt. Om ett dylikt påstående skall äga någon förnuftig mening, måste det innebära, att jordbruket i de nämnda områdena stått lägre än i det övriga riket. I denna form synes det emellertid värt en förnyad prövning..

Ursprunget till den kritiska uppfattningen av Dalarnas jordbruk är att söka i 1700-talets rese- och bygdeskildringar. Granskar man dessa närmare, finner man emellertid knappast några klagomål över låg avkastning, så framt man bortser från den för alla primitiva jordbruk norrut ödesdigra frostläntheten. Vad man vänder sig mot är en bristande odlingsflit. De många binäringarna och särskilt herrarbetet drog, menar man, arbetskraften från jorden. Dalkarlen hade ej tid att röja sina egna åkrar, därför att han bröt andras.³⁹ På denna punkt är det, en kritik har anledning att sätta

³⁸ von Unge, a. a. (1829), s. 63; Levander, *Livet i en Älvdalsby*, s. 48; Arosenius, a. a., 3: 3, s. 19, 3: 4, s. 19; Öfre Dalarna förr och nu, s. 380. Jämte von Unge företräder bl. a. P. G. Sebell, *Något om dalaallmogens samhällstillstånd*, Upps. 1838, en pessimistisk uppfattning om fattigdomens obehagliga ökning och den fortskridande proletariseringen. Jämnare fördelas skuggor och dagar bl. a. av J. M. Bergman, *Beskrifning om Dalarne eller Stora Kopparbergs län*, Falun 1822, och Dalarnes historia, statistik och geografi, Falun 1841, samt C. Sæve, *Några upplysningar om dalmålet och dalallmogens folklyne*, Sthlm 1855. Sebell ser enda lösningen i försenade äktenskap och utvandring. För en sydligare socken, By, där storskiftet ledde till uppkomsten av verkliga gårdar av slättbygdstyp, har en faktisk dylik utveckling accepterats som nödvändig. Samtidigt som arealen odlad jord ökats, har antalet bönder minskats. »Det är en våldsam utrensning av det ekonomiskt och eljest svagare elementet, som dock uppsuges av industrien, som nu bereder rikare arbetstillfällen än förr» (C. Larsson i By, *En dalasockens historia, kulturhistorisk beskrivning av By i Folkare härads*, 1, Sthlm 1920, s. 90).

³⁹ Här må blott återopas ett par typiska uttalanden hos Hülphers om Mora och Gagnef (a. a., s. 177 f. och s. 327).

in. Entusiasmen för nyodlingar var 1700-talets stora jordbrukspolitiska mod. Men så länge man ej övervann det extensiva jordbrukets och den extensiva boskapsskötselns metoder, fanns i själva verket föga utrymme för en starkare utvidgning av åkerarealen i ett landskap av övre Dalarnas typ. Ätminstone var detta den övertygelse, de män kommo till, som hade att bedöma problemet i ansvarig ställning.

»Jag har», skriver sålunda landshövding J. M. af Nordin 1804, »ansett nästan omöjligt, att en hel province skulle i allmänhet kunna vara så danad, att icke någorlunda tillräckelige och till odling tjänlige utmarker ännu skulle givas, men ju närmare jag hunnit lära känna marken och jordmånnens art, desto säkrare har jag måst finna mig övertygad om misstaget.» I Stockholm förvånades man över sakförhållandet, vilket där förut »icke var känt eller anmält.» Men Hans Järta kom till alldeles samma uppfattning som sin företrädare, fastän han lägger starkare vikt vid ett annat hinder, nämligen den otillräckliga gödseltillgången. I motsats mot andra sagesmän vitsordar han dessutom, helt visst med rätta, en idoghet, som skapat ny åker »under långvarig fullföljd av små odlingsföretag».

Ingen tvekan torde i själva verket kunna råda om att de båda landshövdingarnas uppfattning om odlingsmöjligheternas begränsning med rådande jordbruksteknik var fullt berättigad. Och man kan gå ett steg längre. Det hade knappast varit till gagn, om spannmålsknappheten fått driva fram vidsträckta odlingsföretag på moränen. Var och en som sett Dalaskogarna också på sidan om vägarna bevarar minnesbilder av ramlande hägnader och igenväxande åkerlappar här och var i markerna. De vittna ostridigt om att odlingsnitet ej gjort halt vid den gräns, en nykter ekonomisk beräkning krävt.⁴⁰

Vad åter frågan om den i bruk tagna jordens avkastning beträffar, saknas ej heller anledningar att betvivla den rådande nedsättande uppfattningen. Enligt gängse uppgifter kunde man mot 1600-talets slut i medeltal i riket ej räkna med mer än sjätte kornet av den bästa jorden och fjärde kornet som det normala.⁴¹ För Dalarna finnes emellertid en kalkyl från det stora nordiska krigets tid, där man utgått från ett genomsnitt av femte kornet. För mycket får man dock ej bygga härpå, då siffrorna äro synnerligen osäkra. Även vissa andra notiser från den följande tiden, vilka peka i samma riktning, skola här förbigås såsom alltför vaga. På säkrare mark kommer man först med Hans Järta. Även i Öster- och Västerdalarna ger, säger han, »den naturligen svaga åkerjorden — — en högre eller åt-

⁴⁰ B. Boëthius, *Ur de stora skogarnas historia*, Sthlm 1917, s. 107 f.; Järta, a. a., s. 6 och 38 f.

⁴¹ Wohlin, a. a., s. 537 f.

minstone icke ringare avkastning i medelår» än den som uppgives för sydligare, mera bördiga landskap — ett ojävigt vittnesbörd om »allmogens omsorg och flit att på bästa möjliga sätt bruka en jord, som säkerligen skulle annorstädes till en större del ligga ouppodlad». Det finnes ingen anledning att draga dessa uppgifter i tvivelsmål. Ett hundratal år senare är nämligen förhållandet oförändrat. Hektarskörden i mellersta Dalarna (1,670 kg) står visserligen tillbaka för Skånes (2,170 kg) men tävlar med Östergötlands (1,690 kg) och överträffar Mälar- och Hjälmabygdernas (1,480 kg).⁴²

Redan för 1700-talsresenärerna framstod det som en huvudsvaghet i Övre Dalalagets ekonomiska liv, att skogen ej kunde industriellt utnyttjas. När helst någon lämnar allfarsvägarna, framskymtar den typiska svenska urskogsbilden med överåriga glesnande träd och marken belamrad med mansåldrars avfall. Närmare byarna blir visserligen bilden en annan: där dominerar »ödslet», huggandet utan tanke på annat än det ögonblickliga behovet. Både urskogen och de härjade markerna vittna typiskt om att virket ej fått pris. Trots all rovdriftens hänsynslöshet har den dock flerstädes gjort rum för förnyelse. Vid sidan av rena förödelser talas om täta yngre bestånd utmed färdvägarna. I kolningsdistriktet kring Falun är skogsbilden åter en annan. Århundradens efterfrågan har här lett till en effektiv exploatering. Mycket belysande äro några notiser om Ål. Skogen är här, heter det vid mitten av 1800-talet, så hårt anlitad, att den näppeligen motsvarar vanliga hembehov. Såsom ett betecknande vittnesbörd om dess underordnade värde anföres, »att ingen enda mogen fura på över hundra år här stått att finna. Den sista fälldes år 1747 till den då under byggnad varande klockstapeln. Den nuvarande tallskogen är endast ett ungt och omoget släkte. Förmodligen fick den dödsstöten genom förfädrens omåttligt uppdrivna bergsbruk». ⁴³ Dog gjorde skogen visserligen icke — den visade sig tvärt om tillräcklig för fortsatt exploatering i trävarurörelsens tjänst. Vår sagesmans pessimism är endast ett uttryck för tidens skogspolitiska ideal, men hans faktiska notiser äro desto värdefullare. De röja nämligen, att skogen kring Falun vid 1700-talets mitt effektivt tagits i bruk. Ekonomiskt var detta givetvis en stor fördel. Men det var ännu blott

⁴² Järta, a. a., s. 38, s. 44 och s. 99; E. Höijer, Sveriges jordbruk, Sthlm 1924, s. 80 f.; Frödin, a. a., s. 39. Enligt Bergman, Beskrifning om Dalarne, s. 118 anm., var Stora Kopparbergs län i avseende på avkastningens tunntal det tionde men i avseende på avkastningens förhållande till hela utsädet det åttonde länet. Då norra Bergslagen aldrig nått någon större avkastning (endast 1,360 kg per hektar enligt Höijer), torde Siljansbygdens få anslås högre.

⁴³ Arosenius a. a., 1: 3, s. 22, liknande omdömen om Bjursås och Gagnef i a. a., 1: 5, s. 14 och 4: 1, s. 31 f.

inom en mindre krets, man kunde tillgodogöra sig sin största naturliga rikedom. För pånyttfödandet av länets ekonomiska liv krävdes här en insats, lika genomgripande som jordbrukets rationalisering och på ett sätt mera grundläggande. Ty blott förnyandet av den efterfrågan på människors och dragares arbetskraft, som varit förutsättningen för näringslivets gamla organisation, kunde göra det möjligt att bygga vidare på den gamla grunden. Och endast från skogen kunde denna nya efterfrågan komma.

Liksom motviljan mot skogens utnyttjande utgingo den ovanberörda kritiken av odlingsfliten i Övre Dalalaget och de nedsättande omdömena om dess åkerbruk från vissa allmänna tidsåskådningar. För jordbrukets del framträdde dessa i den romantiska förkärleken för det autarkiska bondbruket och den därav föranledda motviljan mot jordbruksbefolkningens industrialisering. Det är dessa stämningar man möter i de enformigt återvändande domarna över böndernas binärningar, över kol- och forbondeväsendet kring bruk och trafikleder, över skogskörslor och många andra snarlika företeelser. Lika litet som den ekonomiskt desorienterade bonderomantiken är denna dess följdforeteelse begränsad till vårt land. I Norge har den nyligen underkastats en välgörande kritik, som bygger på en friskare syn på hela detta stora problemkomplex.⁴⁴ Det är ett talande vittnesbörd bland många om Hans Järtas självständiga och ursprungliga begåvning, att han föregripit denna moderna uppfattning.

Utgående från att länet i förhållande till den odlingsbara marken var ett av de folkrikaste i riket, vänder Järta sig med skärpa mot dem som förmena, att jordodlingen där försummats till följd av bergsbruket och dess behov av arbetare. För honom är tvärtom bergsbruket den huvudsakligen drivande kraften uti organisationen av denna landsorts allmänna industri, »i dess mångfaldiga binäringsidoghet» men ej mindre i dess jordbruk. Den vida fåtaligare befolkning, som jorden allena kunnat föda, skulle enligt hans mening saknat icke blott nödigt förlag till dess skötsel utan även »den omtanka och den arbetsdrift, som detta jordbruk kräver». Allmogen var enligt hans iakttagelse minst fattig och i följd därav minst beroende av främmande hjälp i de socknar, där närbelägna verk sedan gammalt bjudit arbetsförtjänster. Där var också dess jordbruk högst uppdrivet. Järta gick i sin uppskattning av ett rikt näringslivs väckande och uppfostrande verkan så långt, att han t. o. m. vågade anse denna verkan kompensera skjutsningsbesvärets och väghållningens olägenheter. Anmärkningsvärdast är kanske dock, att han i näringslivets rika, mångsidiga utveckling såg en moraliskt uppräckande kraft. Varje nytt medel att förvärva självbestånd blir en ny väckelse att sträva därtill. Och framför allt, i

⁴⁴ W. Keilhau i *Det norske folks liv og historie*, 8, Oslo 1929, s. 43 f.

nordiska länder är den moraliska kraften störst, »där den minst under vintermånaderna ligger i dvala och där den då, genom flerfaldiga olikartade förrättningar och mödor, mångsidigast övas».⁴⁵

Dessa Järtas ord visa framåt mot det nyorienterande arbete, genom vilket Övre Dalarnas allmoge förverkligat den nya tidens möjligheter.⁴⁶ Men de visa också tillbaka på det problem, som inledningsvis uppställdes. Endast därom skola här ett par ord tilläggas. Den diskussion, som nu slutförts, har icke lämnat något tvivelsmål om att svåra sociala och ekonomiska problem varit förknippade med övre Dalarnas säregna jordförhållanden och starka folkanhopning. Men den torde till fullo ha visat, att dessa problem lösts, icke genom passiv underkastelse och armodets resignation utan genom ihärdigt arbete och självständiga initiativ. Gamla seder, bruk och bruksföremål ha icke endast varit »den svenska fattigdomens» följd och prydnad. De äro tillika uttryck för en bestämd vilja, en positiv strävan. När man grubblar över dalakulturens säregna problem, föres man ovillkorligen tillbaka till Terserus' konception av avskildheten icke som isolering utan som styrka och trygghet. Frågan, varför den allmoge, som för sitt uppehälle kanske mest sett sig visad ut från sitt eget, så hårt slagit vakt kring detta egna, hör till de problem, som på grund av sin art aldrig skola lösas utan rest. Här har uppgiften satts vida blygsammare. Det har gällt blott att med hjälp av kända fakta söka nå fram till de yttre förutsättningarna för den övre Dalabygdens säregna odling med dess enhet av trofast vårdat fornarv och friska impulser utifrån, att visa, att nyckeln till denna odling icke bör sökas i retardering och torftighet. Den har tvärtom varit ett av uttrycken för ett mångsidigt arbetsliv och burits av de livsmöjligheter, detta arbetsliv trots ofta hårda villkor skapat.

Zusammenfassung.

Seit jeher werden die Bauer im oberen Dalekarlien, die vielbesprochenen »Dalkarlar«, die einen so hervorragenden Anteil an den schwedischen Freiheitskämpfen der Unionszeit genommen haben, bald als Träger von vaterländischer Kraft, altschwedischem Ernst und einfachen Sitten gepriesen, bald als »eine schwierige und starrköpfige Bauernschaft« gerügt. Die entgegengesetzten Urteile lassen sich auf einen tiefen Gegen-

⁴⁵ Järta, a. a., passim, särskilt s. 6 f., s. 14, s. 23, s. 26, s. 62, s. 77 f., s. 89 f. och s. 101.

⁴⁶ En översikt över utvecklingen efter 1850 med starkt framhåvande av samverkan mellan jordbruk och trävaruindustri ger Gösta Boëthius, Kopparbergs läns sparbank 1851—1926, Upps. 1926, kap. 3.

satz im sozialen und ökonomischen Leben dieser Wald- und Gebirgseins- wohner zurückführen. Sie sind immer freie Bauern geblieben und haben mit allen Kräften an der heimatlichen Scholle festgehalten. Aber ein gros- ser Bevölkerungswach, dessen Anfang in vorgeschichtlichen Perioden ge- sucht werden muss, hat sie früh genötigt, das Ackerland in immer kleinere Parzellen zu verteilen und ihre Nahrung teilweise durch Arbeiten in der Fremde zu suchen. Konservative Bodenständigkeit und leicht bewegliches Lohnarbeitergemüt haben sich deshalb bei ihnen in vielerlei Art und Weise gekreuzt.

Jährlich sind grosse Scharen von Männern und Weibern aus dem nörd- lichen Dalekarlien auf »Arbeit bei den Herren« (herrarbete) ausgezogen. Manche zeichneten sich als geschickte Bauarbeiter, Tischler und Mahler aus, andere bedienten die Bergwerke als Fuhrleute, noch andere wurden in Stockholm zu allerlei groben Arbeiten, wie z. B. Holzsägen, benutzt oder bekamen auf dem Lande Anstellungen bei Dreschen, Holz- und Stein- arbeiten, Rodungen und dergleichen. Dazu kamen noch weite Trödler- fahrten mit den Ergebnissen einer vielseitigen Hausindustrie. Für die reicheren Gegenden über ganz Schweden haben diese billigen, genügsamen Arbeiter eine grosse Rolle gespielt. Schwieriger ist die Frage, wie die Frem- arbeit auf die eigene Gegend eingewirkt hat.

So viel ist klar, dass es die grosse Nachfrage nach der Arbeit der Dale- karlier ist, die es ihnen ermöglicht hat, in ihrer geliebten Heimat sesshaft zu verbleiben. Die Bevölkerung und damit die Parzellierung des Bodens hat immer zugenommen. Früh ist dabei die Frage entstanden, ob nicht eine solche Anhäufung von Menschen zum Pauperismus führen musste. Beson- ders im Zeitalter des Fysiokratismus war man der Ansicht, dass die Bevölkerung lieber daheim bleiben und durch Rodungen ihr Dasein ver- bessern sollte. Vieles deutet aber darauf, dass Landwirtschaft, Lohnarbeit und Hausindustrie zusammen Lebensbedingungen geschaffen haben, die nicht schlimmer gewesen sind als diejenigen anderer Kleinbauer. Beson- ders verdient es beachtet zu werden, dass der Ackerbau nicht so rückstän- dig gewesen sein kann, wie oft angenommen wurde. Schon früh scheint man nach Mass der Zeit den jetzigen Zustand angebahnt zu haben, wo die Ernte pro Hektar mit derjenigen der fruchtbarsten Landschaften nörd- lich von Schonen wetteifert. Kritisch ist die Lage zuerst im neunzehnten Jahrhundert geworden, als die modernen Erfindungen (Eisenbahnen, Dampfer, Dreschmaschinen u. s. w.) einen guten Teil der Leistungen der Dalekarlier überflüssig machten. Aber die gleichzeitig aufblühende Waldwirtschaft hat bald innerhalb der Provinz eine noch grössere Nach- frage nach ihrer Arbeit geschaffen und die rationelle Landwirtschaft hat gleichzeitig den Ertrag der kleinen Äcker wesentlich erhöht.

Der berühmte Staatsmann Hans Järta, der eine Zeit lang Landeshauptmann in Dalekarlien war, hat in einem Bericht vom Jahre 1822 in Bezug auf die Lohnarbeit und die Hausindustrie der Dalekarlier gesagt, dass im Norden die moralische Kraft da am grössten ist, wo sie während der Wintermonate am wenigsten in Schlummer liegt und wo sie da durch die verschiedensten Verrichtungen und Mühen am vielseitigsten geübt wird. In der That scheint es auch, als ob gerade die regen Verbindungen mit dem allgemeinen ökonomischen Leben des Landes und der allerdings begrenzte Wohlstand, der durch die Fremdarbeit und die Hausindustrie erreicht wurde, zuerst dem Traditionalismus der Waldbauer die Kraft gegeben haben, die zäh bewahrte heimatliche Kultur zu ihrer eigenartigen Blüte zu bringen.

Ett timringsredskap i kultur- geografisk belysning

Av Sigurd Erixon

Det lilla vid husbyggnad begagnade redskap, som här skall göras till föremål för undersökning, har hittills icke behandlats i litteraturen men förtjänar dock ur såväl teknisk som kulturhistorisk synpunkt ett visst intresse. Det har sedan länge begagnats och brukas på sina håll ännu av timmermän vid hopfogningen av över varandra liggande väggstockar i sådana hus, där man eftersträvar en viss täthet, detta såväl i knuttimrings- som skiftesverkshus. Man hugger för detta ändamål ut en ränna i den överliggande stocken, avpassad så, att den omsluter något av den underliggandes rygg eller åtminstone stöter så nära som möjligt ihop med densamma och på samma gång ger rum för det tätningslager, vanligen av mossor eller »drev», som man brukar begagna för att ernå större täthet i varmhus av olika slag. När man märker ut och ritar upp ytterkonturerna för sagda ränna, innan den upphugges, kommer nyssnämnda verktyg till användning. Det är i allmänhet av smidesjärn eller stål och må här kallas *timmerdrag* eller *dragjärn*. Andra namn förekomma också i våra dialekter, men dessa båda äro de mest utbredda och lättast förståeliga. Timmerdraget uppträder i ett flertal olika typer och formvarianter, men gemensamt för dem alla är, att i yttre eller rättare sagt nedre ändan, som är böjd i vinkel eller har formen av en tvärarm, finnas två samtidigt brukbara grenar, av vilka den ena vid begagnandet drages eller strykes tätt utefter understockens övre snedsidor eller kanter, medan den andra samtidigt gör en rits i överstockens underkant, fig. 22. Detta upprepas på stockarnas båda sidor. Proceduren är avsedd att ge dragrännan form efter understocken. Oberoende av om järnets stam eller stjälk är enkel eller dubbel, bruka våra bönder benämna spetsarna, med vilka man utför ristningsproceduren, »klor» (så t. ex. i Bohuslän och Västmanland), »horn» (så t. ex. i Västergötland och Dalarna) eller en »käft» (så t. ex. i Åsele, Lappland). Associationen med djurhorn har i Leksand och omgivande socknar i Dalarna fört till att hela verktyget benämnes »get». I Ovansiljan, t. ex. Orsa, har jag hört timmermän kalla de båda samhörande risthornen

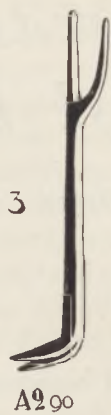
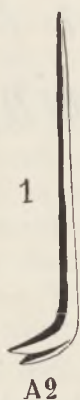
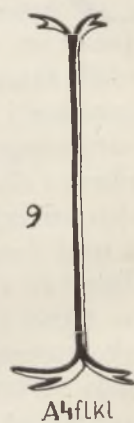
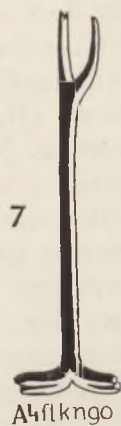
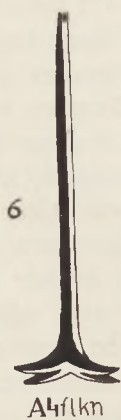
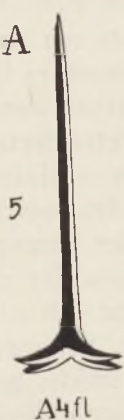
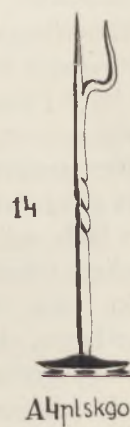
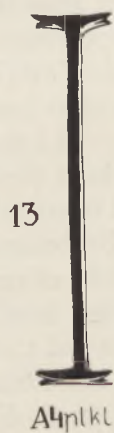
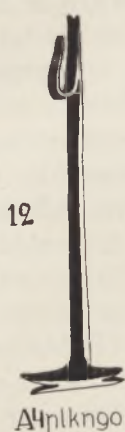
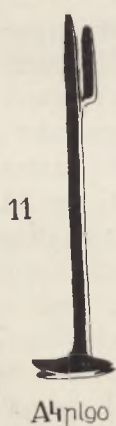
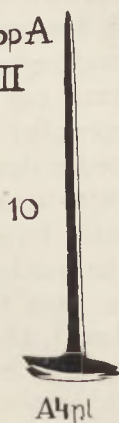
Grupp A
IGrupp A
IIGrupp A
III

Fig. 1. Dragjärn med hel stjälk och fasta klor (typ A).

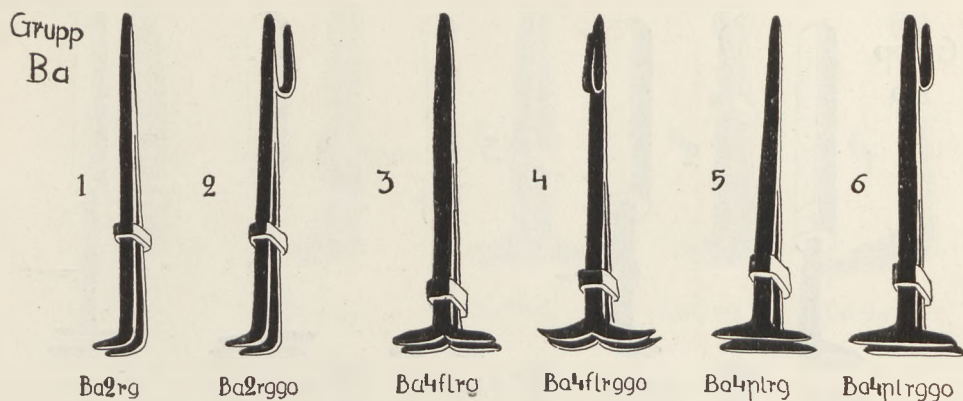

Fig. 2 Dragjärn med kluven stjälk (typ Ba).

för »gumsen». Då dragjärnen här ofta äro dubblerade med ett grövre och ett mindre par, skiljer man på »stora gumsen» och »lilla gumsen». I Lima i Dalarna äro motsvarande behämningar stordraget och lilldragnet (»lessdraje»). På en del håll i Götaland kallas hela verktyget för sina klösande egenskapers skull »katt», i södra Östergötland någon gång även »räv». I det följande användes termen »klor» såsom mest betecknande. Då klorna äro på ett eller annat sätt rörliga, brukar avståndet dem emellan kunna regleras, vilket kallas att »ställas». På många drag äro klorna blott och bart sidoflikar, åstadkomna genom en mer eller mindre grund urtagning i mitten av verktygets nedre ända, här benämnd »foten» eller »tassen». Denna kan då vara blott och bart ett omkrökt parti av järnet. Den hör då till samma stycke som skaftet eller stälken, fig. 1: 1. Oftare är anordningen dubblerad i fotens ände eller baksida. Fotens undersida kan då antingen vara sammanhängande och jämn som på en vanlig hammare, fig. 1: 10, eller också mitt under försedd med en inskärning på tvären, markerande de båda tvåkloiga sidostyckenas stammar som två grenar från skaftet, fig. 1: 5. Ibland är likheten med ett hammarhuvud slående. Skaftet förefaller då vara trätt på foten, och ofta är väl sammansättningen åstadkommen på så sätt. Skillnaden är vanligen ej stor mellan dessa två varianter, som båda ha orörliga klor och därför lämpligen sammanhållas till en grupp med hel stjälk och fasta klor. Det finnes emellertid också drag, som ha så djupt kluven stjälk, att de båda grenarna äro böjliga och på så sätt reglerbara, fig. 2. Denna klyvning går i motsats till på föregående grupp längs igenom de omböjda klorna, och de två mer eller mindre likformiga huvudgrenarnas spetsar utgöra då de båda klor, som samtidigt skola fungera. På så sätt bliva klorna rörliga i förhållande till varandra och kunna regleras och omställas. Vi ha alltså här en särskild typ, som karakteriseras

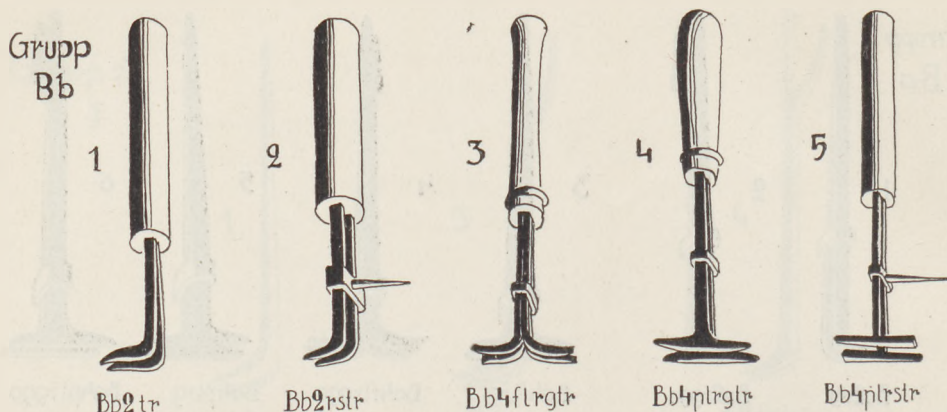
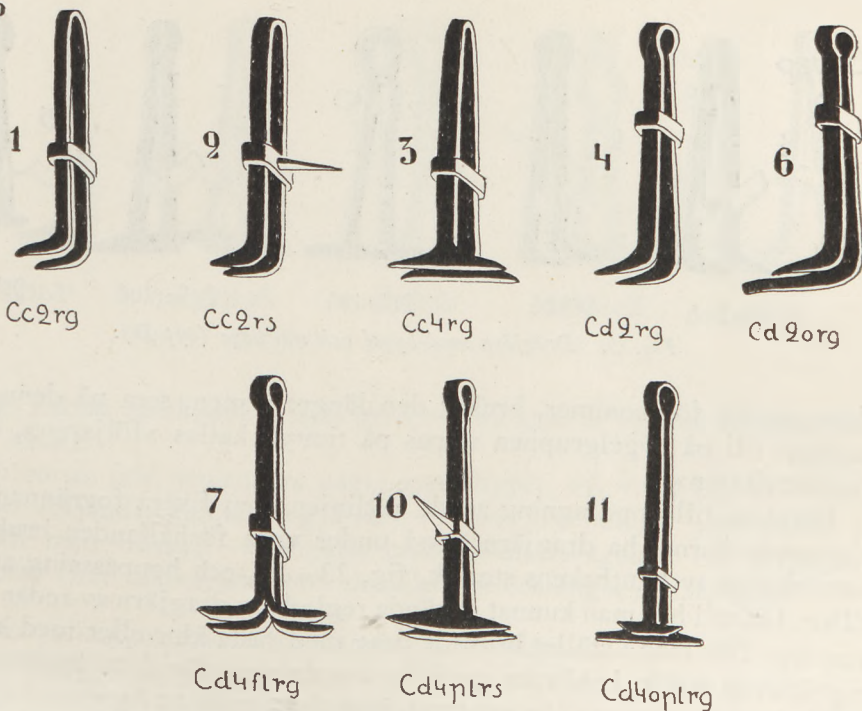

Fig. 3. Dragjärn med helkluven eller dubbel stjälk (typ Bb).

av kluven stjälk och ställbara klor. Även i detta fall kunna klorna dubbleras genom att — mer eller mindre symmetriskt — upprepas åt motsatt sida. Gränsen mellan de på detta sätt motställda grenarna markeras av en inskärning, så att foten på undersidan får flikform, fig. 2: 3, eller också är den platt och jämnlöpande, då vardera huvudgrenen avslutas nästan med ett slags hammarhuvud, fig. 2: 5. Stjälkens förgrening kan vara mycket djupgående, och förgreningspunkten dem emellan ligger då ofta dold i ett träskäft, som trätts på stjälkändan, ja någon gång synas grenarna vara självständigt insatta i skäftet, fig. 3. Avståndet mellan grenarna eller skänklarna fixeras i allmänhet genom en skjutbar ring, »ställring» (Jämtland) eller, såsom det på en följande typ heter, »hylsa» eller »hålk» (norra Uppland), gärna dock också genom en mellan skänklarna eller mellan ena skänkels utsida och ringen insatt träkil. Skänklarnas rörlighet hos denna typ är icke stor. Denna svårighet har hos en tredje huvudtyp övervunnits genom införande av en fjädrande bygel, fig. 4. Verktuget får då ungefär samma grundform som en ullsax — ehuru givetvis utan skär — och bygelns är vanligen skarpt utsvängd. Även här varieras med två eller fyra klor och grenformiga eller platta fötter. Den ena foten eller släpklon är någon gång mindre än den andra foten eller ristklon. Bygeltypen är, om man tager hänsyn till alla dess varianter, den allmännaste. Den regleras liksom den föregående med ställring och träkilar. Någon enstaka gång har kilen ersatts av en i ena skänkeln fäst skruv, med vilken andra benet kan pressas ut. Det finns några få fjädrande timmerdrag, som ej ha utsvängd bygel. Verktuget är då tillkommet genom enkel hopvikning av en järnten och har blott en rund omböjning i ändan, fig. 4: 1—3. Man måste därför räkna med att en sådan primitiv form har existerat, men i några fall synes det direkt, att den tillkommit genom sekundär omsmidning.

GRUPP
C.

Fig. 4. Dragjärn med bygel och ställring (typ C).

Reglerbarheten har varit dragens ömma punkt. På drag med fasta klor måste omställningen ske helt enkelt genom omhamring; detta tillvägagångssätt brukas någon gång ännu i övre Dalarna. De fjädrande formerna och bygeltypen representera i detta avseende en avgjord förbättring. En i jämförelse därmed långt större fulländning ernå dock de dragjärn, på vilka man helt eller delvis applicerat passarens konstruktion. Det är härvid två ting, som kommit till användning: gångjärnsleden och den bågformiga ställskivan. Den senare har man helt enkelt lånat och anbragt på bygeltypen, fig. 5: 1—4. Då denna blandform spelat en viss roll, må den också räknas bland huvudtyperna. En variant därav är bygeltypen med reglerskruv men utan skena, fig. 5: 5. I båda fallen har man möjlighet att med mått bestämma avståndet mellan klorna och att fastlåsa dem i denna ställning med hjälp av en skruv. Slutligen ha vi här emellertid att räkna med passartypen med gångjärnsled, vilken förekommer dels med raka skalmar, fig. 6: 1—2, dels med utsvängd bygelform, fig. 6: 3—4, den senare tydligen en korsningsprodukt. Inom alla de sistnämnda grupperna finnas varianter med 2 och 4 klor, med raka eller flikiga och med oliklånga avslutningsarmar. I Sydöstsverige (Småland, Blekinge, Öland etc.), där

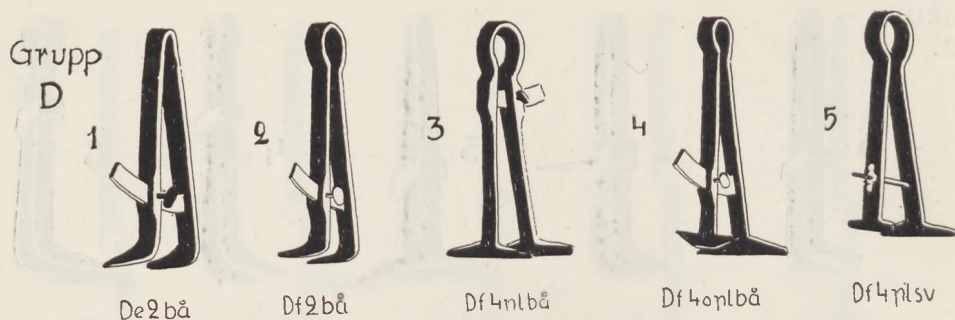

Fig. 5. Dragjärn med bygel och ställbåge (typ D).

detta senare förekommer, brukar den längre armen, som på denna typ i motsats till på bygelgruppen släpas på timret, kallas »följaren», den ritande »ritaren».

Förutom till uppdragning av de ristlinjer, som fixera fogrännan under timmerstockarna, ha dragjärn också under vissa förhållanden brukats till utmärkning av knuthakens storlek, fig. 23—24, och hoppassning av golvtiljor. Härtill har man kunnat använda reglerbara dragjärn av redan beskrivnen typ. Där man i stället brukade drag med fasta klor eller med kortgrengigt kluven stjälk, behövdes speciella anordningar för detta ändamål. Särskilda knutdrag synas ej ha existerat, utan detta verktyg har man i stället på ett eller annat sätt kombinerat med de egentliga timmerdragen. Detta har ibland skett så, att det ena klopåret på ett 4-kloigt dragjärn gjorts mycket mindre eller att fotstyckena så starkt konvergera åt ena sidan, att avståndet mellan klorna på denna sida blivit nog litet att nyttjas till knutdrag. Annars har en urtagning gjorts i stjälkens andra ände (någon gång till och med i de grövre klornas spetsar), så att ett litet orörligt, tvåkloigt knutdrag där uppkommit, fig. 1: 6. Golvdrag, som krävde större proportioner, åstadkom man i stället genom anbringande av en utsvängd gren i den ände av stjärken, som ej var timmerdrag, fig. 1: 3. Det begagnades på så sätt, att man strök den rakt utlöpande stjälkändan utefter den redan inlagda golvplan-kans yttre, förut jämnade långsida, medan den utsvängda draggrenen beskrev en därmed parallell linje på en längs utmed den förra provisoriskt utlagd plank. Träpartiet på långsidan utanför ritsen hade man sedan blott att avlägsna för att få plankan att bli jämn och kunna passas till den föregående. Självständiga golvdrag av järn äro ganska sällsynta, men de förekomma dock i Mellansverige, Finland och Norge, fig. 16. Vanligare har dock i övre Sverige varit ett redskap av trä, besläktat med strykmåttan (jämför nedan och fig. 27).

Alla dessa tre behov kunna vara tillgodosedda var för sig på ett och samma dragjärn, som då sålunda är sammansatt av timmer-, knut- och

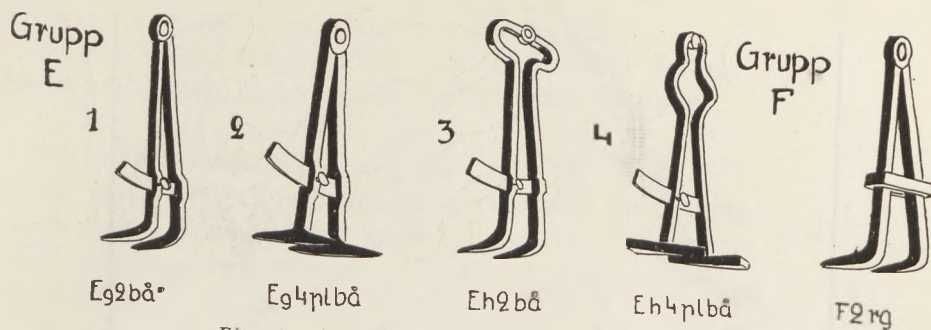

Fig. 6. Dragjärn av passartyp (typ E och F).

golvdrag. Likaså förekommer det, att timmerdraget är förenat med ett av de båda senare.

Om vi bortse från ytterligare några specialtyper, till vilka jag återkommer i det följande, kunna dragjärnen — som äro helt av järn ehuru i några fall med träskaft — indelas under hänsynstagande till följande egenskaper, (här markerade med särskilda beteckningar), nämligen:

Klornas fasthet, stjälkens uppdelning och rörlighet.

- A. Hel stjälk, fasta klor.
- B. Kluven stjälk och därigenom ställbara klor.
  - a. Kortgrenigt kluven stjälk.
  - b. Helkluven stjälk.
- C. Bygelformigt böjd, fjädrande stjälk; inställning med ring.
  - c. Smal bygel.
  - d. Utsvängd bygel.
- D. Bygelformigt böjd, fjädrande stjälk; inställning med ställbåge eller skruv.
  - e. Smal bygel.
  - f. Utsvängd bygel.
- E. Passartyp med gångjärnsled, ställbåge och skruv.
  - g. Raka skänklar.
  - h. Skänklar med bygelformig utsvängning.

Dragfotens form.

- fl. Inskuren undertill med flik- eller klykform.
- pl. Rak undertill med plana klor.
- sk. Hammarliknande med imitation av genomträtt skaft.

Klornas antal och längd.

2 = 2 lika långa, riktade åt samma sida.

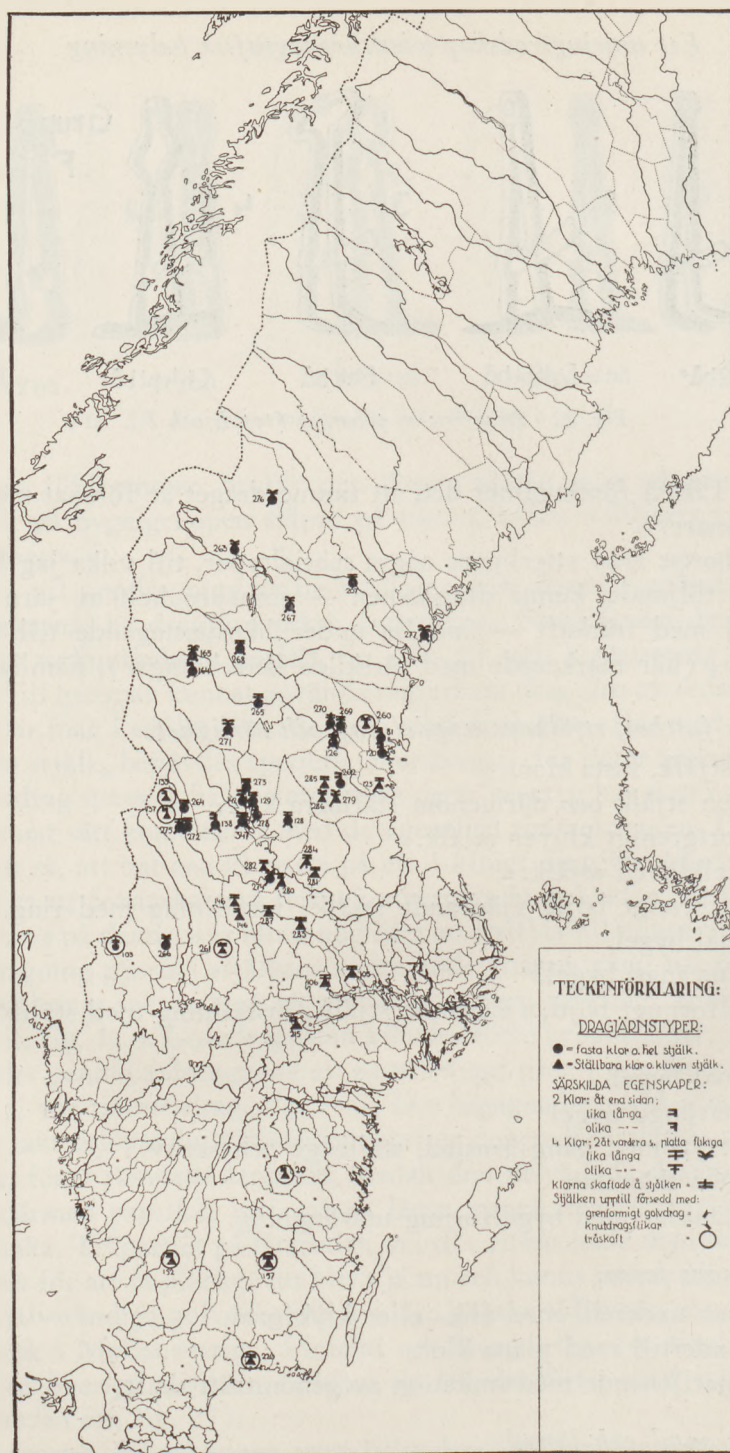

Fig. 7. Karta över dragjärnstyperna A och Ba-Bb i Sverige.

2o = 2 klor olika långa, riktade åt samma sida.

4 = 4 klor lika långa, två åt vardera sidan av foten.

4o = 4 klor olika långa, två åt vardera sidan av foten.

Regleringsanordningar.

rg = rörlig ring för skänklarnas (klornas) inställning.

rs = ringen försedd med spets.

bå = ställbåge med skruv.

sv = skruv.

Stjälken försedd i sin andra ände med

tr = träskäft.

kn = 2 knutdragsklor.

go = grenformigt golvdrag.

kl = timmerdrag med 4 klor.

Med hjälp av dessa bestämningar har jag grupperat materialet sådant detta föreligger i bevarade eller på annat sätt kända exemplar och jämn-sides därmed för Sveriges vidkommande uppgjort utbredningskartor, som låta oss samtidigt avläsa den geografiska fördelningen i avseende på de nyssnämnda egenskaperna och på varje särskild dragjärnstyp i och för sig, fig. 7—8. För översiktens skull och för att ej alltför mycket inkräkta på utrymmet anföras beläggen i tabellform, och jag använder därvid speci-ella beteckningar, nämligen bokstäver för att markera dessa egenskaper och siffror för kloantalet — allt detta korresponderande mot de på kar-tan brukade tecknen — medan varje särskilt dragjärnsbelägg anføres ge-nom nummer och landskapsbeteckningar. Numren återfinnas invid varje utprickat belägg på kartorna och dessutom i tabellerna, nedan s. 71—81, där de anföras i vanlig nummerföljd och med fastställande av såväl typ som ortsbenämning och källhänvisning. Här ifrågavarande dragjärnsfor-mer avbildas i schematisk uppställning på fig. 1—6, och man återfinner där samma typgrupper och beteckningar som begagnas i ovan anförda tabeller.

A. Hel stjälk med fasta klor.

(Jfr fig. 1.)

I.	1. A2	Häls. 120, 262	II.	5. A4fl	Jämt. 263
	2. A2kn	Dalar. 142		6. A4flkn	
	3. A2go	Häls. 81 (dat. 1750)		7. A4flkngo	Härj. 165, 271
	4. A2kngo	Dalar. 138, 278 Härj. 164			Jämt. 267

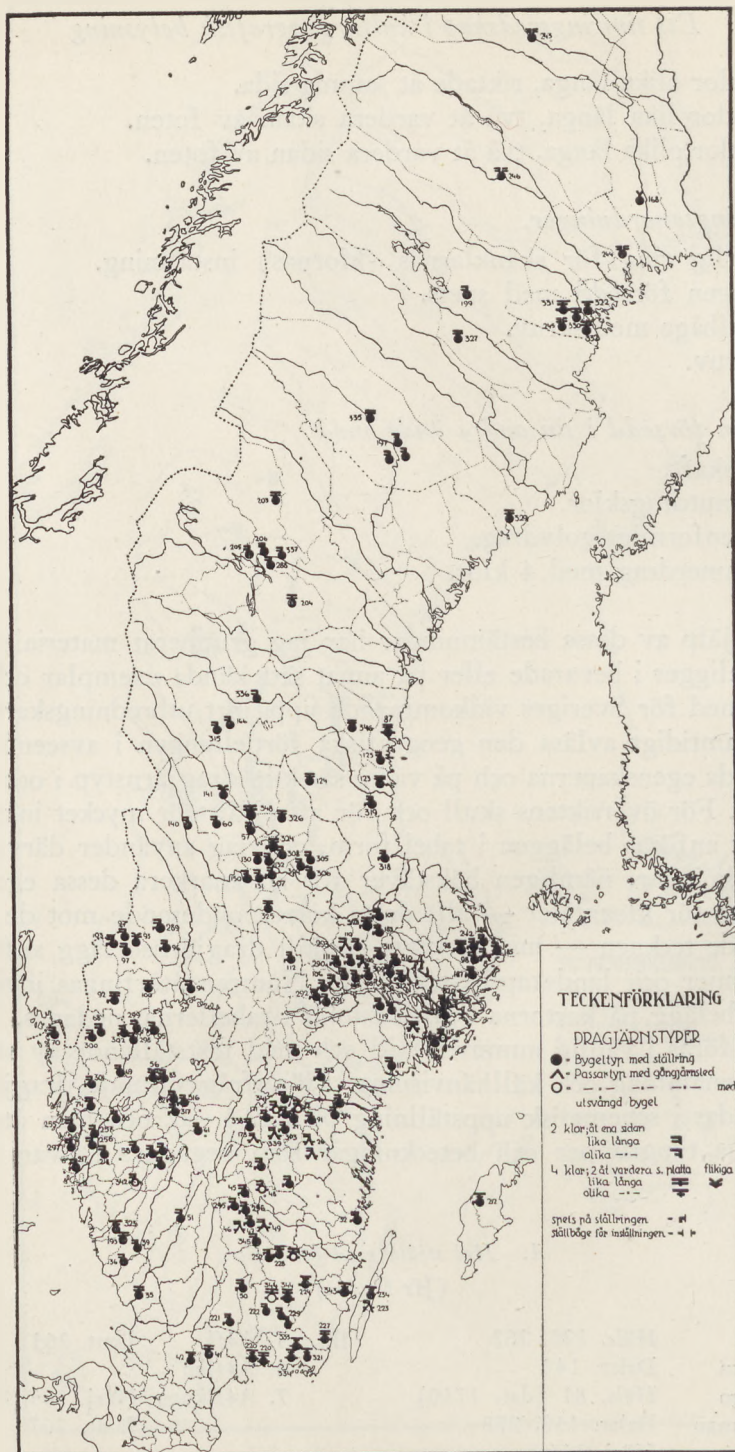

Fig. 8. Karta över dragjärnstyperna C-F i Sverige.

II. 8. A4flgo Dalar. 274 Jämt. 276 Ång. 277 9. A4flkl Värml. 266 III. 10. A4pl Dalar. 264 Härj. 265 11. A4plgo Dalar. 272, 273 (2 golvdrag), 275	III. 12. A4plkngo Dalar. 128, 129, 347 Häls. 269 Jämtl. 268 13. A4plkl Jämt. 207 14. A4plskgo Häls. 126, 270 15. A4plsktr Värml. 103 (enastående genom sitt träskafst)

Ba. Kortgrenigt kluven stjälk och ställbara klor.

(Jfr fig. 2.)

I. 1. Ba2rg Hall. 194 Närk. 215 Dalar. 146 2. Ba2rggo Dalar. 280 II. 3. Ba4flrg Dalar. 282, 287 Häls. 286 4. Ba4flrggo Dalar. 284 Häls. 279	III. 5. Ba4plrg Dalar. 281, 283 Häls. 285 6. Ba4plrggo Västml. 105 IV. 7. Ba4-rg Västml. 106 Dalar. 146 8. Ba4-rggo Häls. 123	} { Fotens form oklar

Bb. Helkluven stjälk och ställbara klor.

(Jfr fig. 3.)

I. 1. Bb2tr Smål. 152 Dalar. 133, 137 2. Bb2rstr Ög. 20 II. 3. Bb4flrgtr Häls. 260	III. 4. Bb4plrgtr Blek. 220 Värml. 261 5. Bb4plrstr Smål. 157

C. Dragjärn av bygeltyp. Inställning med ring.

(Jfr fig. 4.)

c. J ä m n s m a l, f j ä d r a n d e b y g e l.

I. 1. Cc2rg Hall. 39 Vg. 58 Ög. 338 Jämt. 337 Västb. 168 (klorna gå utan särskilt böjd fot rakt ut från by- geln) 2. Cc2rs Smål. 32, 51, 52 Boh. 70	II. 3. Cc4plrg Hall. 193 Jämt. 203, 204 Lappl. 335

d. Fjädrande bygel med utsvängning.

I. 4. Cd2rg	Hall. 36 Smål. 222, 252, 345 Vg. 61, 80, 218, 316 Boh. 74, 255, 256, 257, 297 Dals. 68, 69, 298, 299 Värml. 94, 97 Ög. 24, 178, 314 Söd. 117, 199 Uppl. 98, 185, 320 Västml. 105, 110, 290 Dalar. 57, 60, 131, 132, 140, 304, 305 306, 308 Häls. 125 Härj. 166, 315, 336 (med skruv i stäl- let för kil) Jämt. 205, 206, 288 Lappl. 199	II. 7. Cd4flrg	Värml. 93 Dalar. 141	
		8. Cd4flrs	Vg. 56	
		III. 9. Cd4plrg	Hall. 35 Smål. 344 Värml. 92, 100 Dalar. 130, 325, 348 Häls. 124, 346 Lappl. 327 Norrb. 330 (med skruv i stället för kil), 332	
		10. Cd4plrs	Smål. 228 Dalar. 324	
		11. Cd4oplr	Skån. 42 Blek. 321 Vg. 323 Norrb. 322	
		12. Cd4oplr	Gotl. 212	
5. Cd2rs	Smål. 45, 47, 50, 221, 295, 296 Vg. 62, 63, 82, 83, 317 Boh. 217 Dals. 300, 301, 302 Värml. 95, 96, 103, 289 Ög. 1, 21, 91, 179, 303, 313 Söd. 114, 119, 184 Uppl. 183, 186, 187, 242, 309, 310, 311, 312 Närk. 294 Västml. 105, 106, 107, 111, 112, 291, 292, 293 Dalar. 307 Häls. 318, 319	IV. 13. Cd4-rg	Skån. 41 Dalar. 326 Häls. 123 Äng. 329	Fotens form oklar
		14. Cd4-rs	Uppl. 98, 328	
6. Cd2org	Dalar. 150 Lappl. 197			

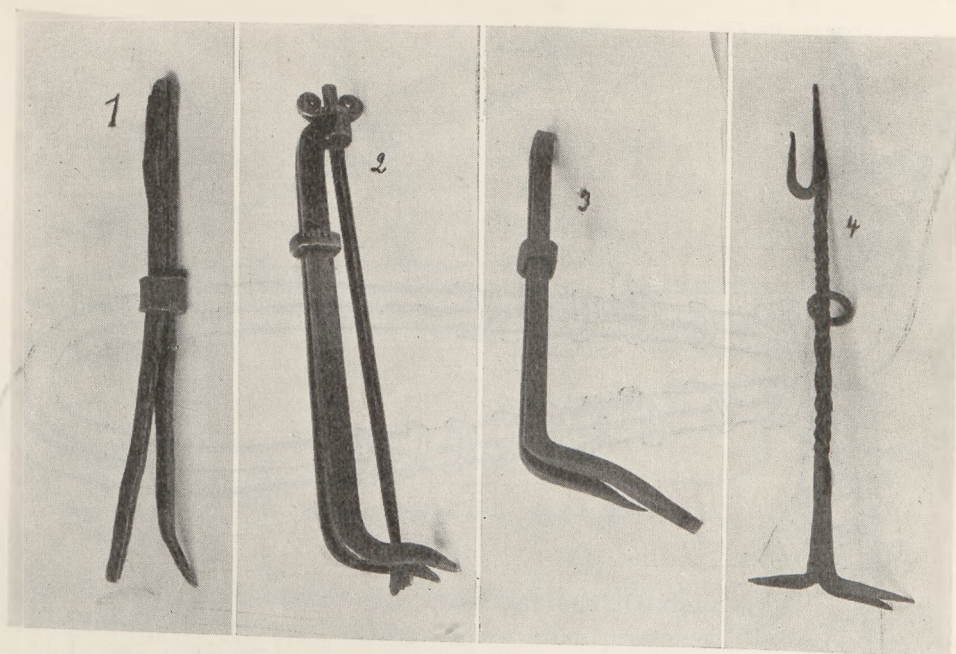

Fig. 9. Svenska dragjärn.

- 1: »Husdrag». Typ S: 1. Från Västerbootten. Nord. mus. 93236.
- 2: Dragjärn med skruv. Typ S: 3. Från Floda socken, Dalarna.
- 3: »Flatdrag» från Floda socken, Dalarna. Nord. mus. 171370.
- 4: Dragjärn med spiralriden stjälk från Mockfjärds socken, Dalarna. Nord. mus. 188858.

D. Dragjärn av bygeltyp. Inställning med ställbåge och skruv eller blott med skruv (korsningstyp).
(Jfr fig. 5.)

e. Smal, fjädrande bygel.

I. 1. De2bå Smål. 229

f. Fjädrande bygel med utsvängning.

II. 2. Df2bå	Ög. 171	III. 5. Df4plsv	Blek. 220
3. Df4plbå	Blek. 220		Öl. 234
	Smål. 227		
	Häls. 87		
4. Df4oplba	Blek. 333, 334		
	Smål. 224, 343		
	Norrb. 331		

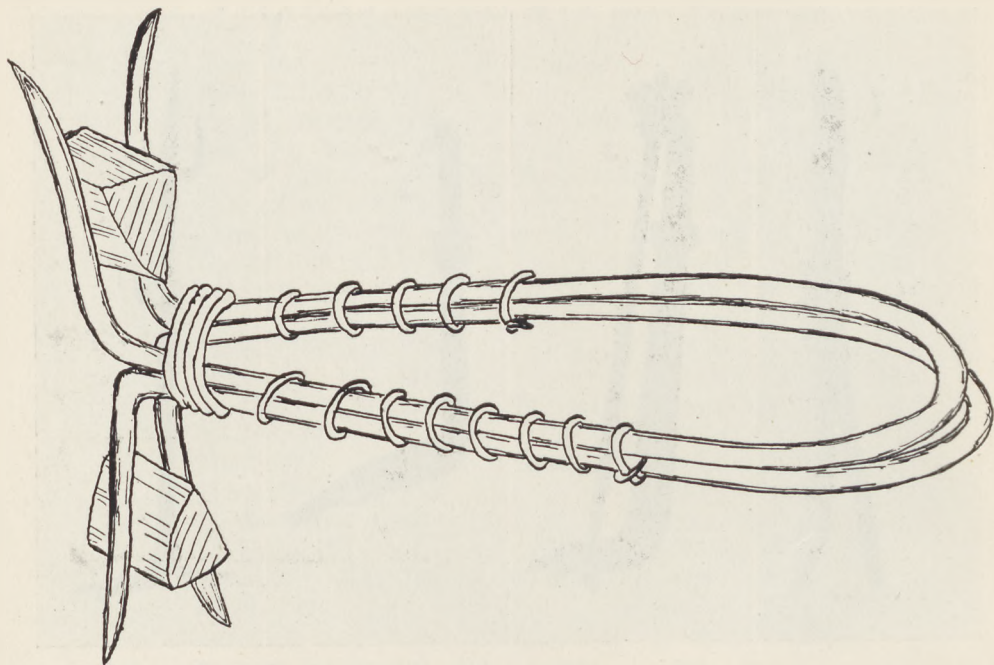

Fig. 10. Dragjärn, »timmerrist». Typ S: 2. Från Juckasjärvi sn, Norrbotten.

E. Passartyp med gångjärnsled och ställbåge med skruv.
(Jfr fig. 6.)

g. Raka skänklar.

I. 1. Eg2bå	Öl. 223	II. 2. Eg4plbå	Smål. 344
	Smål. 46, 49		Söd. 116
	Ög. 7, 173, 339		
	Västml. 105, 106, 110		

h. Skänklar med bygelformig utsvängning.

3. Eh2bå	Smål. 48	II. 4. Eh4plbå	Smål. 340
	Vg. 342		
	Ög. 2, 341		
	Sör. 115		

F. Passartyp med raka skänklar, gångjärnsled och ring (korsningstyp).
(Jfr fig. 6.)

I. 1. F2rg	Uppl. 8
	Ög. 26 (med skruv i stället för kil).

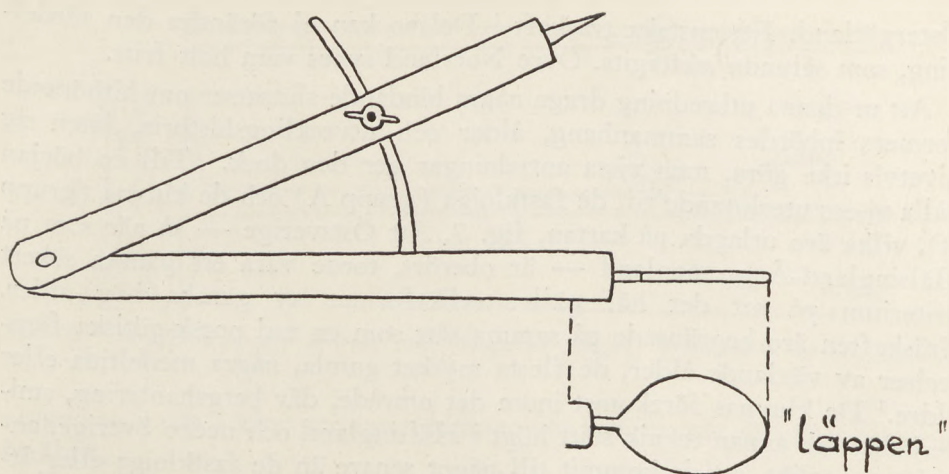

Fig. 11. Båtbyggardrag eller passare från Göteborg.

Dessa tablåer ge besked om kvantitetsförhållandena inom varje särskild grupp och typernas frekvens inom olika provinser. Närmare inblick rörande den geografiska fördelningen ge typkartorna, fig. 7—8.

Det visar sig då, att de fastkloiga, helskaftade dragjärnen, fig. 1, tillhöra nedre Norrland från och med Jämtland-Ångermanland till och med Dalarna och Hälsingland. I Dalarna nå de ned till Gagnef men räcka dessutom från Västerdalarna ned i västra Värmland, där de höra hemma väster om Klarälven. Dessa bygders typer bruka stå i god samklang med Norge, och som man kunde vänta, ha de norska dragjärnen också mycket ofta just denna form. B-typerna, med kluven stjälk, fig. 2—3, ha en något mera sydlig förekomst. Bäst äro de representerade i Bergslagen men återfinnas överallt i Dalarna nedanför Siljan och i landskapets östra del samt i väster intill norska gränsen. I anslutning till utbredningen i nedre Dalarna möter man typen också i Hälsingland och vidare i inre Svealand alltifrån Värmlands bergslag fram till Västeråstrakten, vid Hjälmaren och slutligen på spridda ställen i nedre Götaland. Alla Götalandsbelägg liksom ett i Filipstadstrakten och de i västligaste Dalarna ha träskaft (Bb), fig. 3: 1—5. Även dessa områden bruka ofta uppvisa gamla paralleller med Norge, och såväl den kluvna stjärken som träskaftet äro karakteristiska för detta land. Träskaftets frekvens här understrykes ännu mer därigenom, att ett fastkloigt hammarformigt dragjärn i Arvika-orten också har träskaft, som är genomträtt, fig. 1: 15. I östligaste Sverige saknas såväl den kluvna stjärken som träskaftet. Ingendera når öster om Ronnebyån eller över Kalmar-länsgränsen och högre upp än i Ydre härad i södra

Östergötland. Ett enstaka träskafst i Delsbo kan ej förändra den fördelning, som sålunda iakttagits. Övre Norrland synes vara helt fritt.

Att ur denna utbredning draga några bindande slutsatser om hithörande formers inbördes sammanhang, ålder och utvecklingshistoria, låter sig givetvis icke göra, men vissa antydningar ger den dock. Till en början hålla vi oss uteslutande till de fastkloiga (grupp A) och de kluvna (grupp B), vilka äro utlagda på kartan, fig. 7. Att Östsverige — så när som på Hälsingland-Ångermanland — är oberört, torde vara ett ganska säkert kriterium på att det här gäller reliktförmer av ganska hög ålder. Träskäften äro begränsade på samma sätt som en rad norsk-götiska företeelser av växlande ålder, de flesta mycket gamla, några medeltida eller äldre.¹ De kluvnas förekomst inom det område, där bergshantering, smideskonst och annan teknik stått högt i Hälsingland och nedre Sverige, antyder sannolikt, att de kommit till något senare än de fastkloiga eller åtminstone först senare ernått någon utbredning. Övre Norrlands fattigdom på hithörande former torde bero på att de icke hunnit slå igenom där, förrän en del yngre typer, som vi skola behandla i det följande, fått rot och vunnit seger i deras ställe.

De nedåt inskurna eller flikiga fötterna på fyrkloiga drag äro ej vidare vanliga. De förekomma mest på de fastkloiga, fig. 1: 5—9, och tillhöra geografiskt deras utbredningsområde. Några få exempel på sådana flikfötter uppträda även inom de kluvnas led, fig. 2: 3—5 och fig. 4: 3, liksom något enstaka i de bygelformigas, fig. 3: 7. Utbredningen, fåtaligheten och anknytningen till grupp A tala för att denna flikighet är ett ålderdomligt drag. De raka eller nedåt platta fötterna (pl), fig. 1: 10—15, förekomma dock också inom detta område men ha sin egentliga frekvens söder därom och är normal-formen hos de kluvna. Troligen är därför den raka undersidan yngre än den flikiga formen undertill. Den hammarliknande foten med imitation av genomträtt skafst, fig. 1: 14—15, — vars förebild måste vara sådana former som Arvikajärnet, fig. 1: 15 — är för litet utbredd för att tillåta några slutsatser om ålder. Kombinationerna med knutdrag och golvdrag tillhöra endast övre Mellansverige. Sydgränsen går för golvdragets vidkommande från Malung i Dalarna ned till Västerås och så upp i Gästrikland och i norr mellan norra Jämtland och södra Ångermanland. Knutdragen äro ännu mer begränsade. De nå ungefär lika långt norrut som golvdragen men ej längre söderut än i höjd med Siljan. Utbredningen tyder på att båda representera ålderdomliga drag. Den geografiska fördel-

¹ Jfr förf. i *Svensk kulturgeografi från etnologisk synpunkt*, i *Svenska Kulturbilder* XI, Sthlm 1932. En översikt av dessa problem kommer förf. att publicera i Institutets för sammenlignende kulturforskning (Oslo) skrifter.

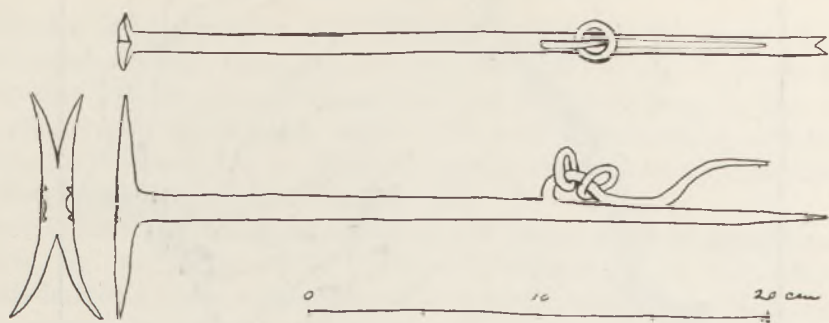

Fig. 12. Dragjärn av typ A4plgo med klingande ringar. Från Mora socken, Dalarna.

ningen av 2 och 4 klor ger ingen ledning för bedömande av vilketdera som är äldst.

En helt annan bild av utbredningsförhållandena ger oss kartan fig. 8 över bygeltypen i grupp C, fig. 4. Den finnes så gott som över hela landet utom i Skåne nedanför skogsbygden, där ju knuttimringen helt eller nästan fullständigt saknats. De tomma områden, som framträda på kartan, särskilt de i västra Småland, östra Värmland och kustbygden i Medelpad, Ångermanland och Västerbotten, bero nog till stor del på att materialinsamlingen ännu ej är likformigt genomförd överallt, men säkerligen måste den något svagare frekvensen i de inre skogsbygden i viss mån avspegla det verkliga förhållandet och sammanställas med förekomsten där av grupperna A och B. Några säkra slutsatser om kvantitetsförhållandena kunna dock knappast dragas av det nu kända materialet. I fråga om gränserna torde däremot kartorna ge fullgott besked. Den rika förekomsten i Östsverige, särskilt i Östergötland och Västmanland-Uppland, och typens uppträdande även på Öland och Gotland, tyder på att vi här ha att göra med en företeelse hörande till ett yngre tidsskikt än de föregående. I konsekvens med vad man även i en del andra fall iakttagit rörande dylika förhållanden, har typen även trängt upp i Nordsverige, särskilt i Norrbotten och Lappland, där dock en speciell avart fått stor betydelse, varom mera i det följande. Den smala bygeln, fig. 4: 1—3, är ej särskilt markerad på kartan, då dess utbredning ej visar klar eller säker tendens. Den utsvängda bygeln, fig. 4: 4—11, kan ej heller lokalt fixeras utan är allmän. Långt mera begränsade äro passarformerna, fig. 5—6, vilka också äro utlagda på kartan fig. 8. De tillhöra östra hälften av Småland, Öland, södra Östergötland samt östra Södermanland, Roslagen och Västmanland. Det är sålunda en ganska extremt betonad östsvensk typ, som kan misstänkas i denna användning vara skäligen ung, något som väl också bestyrkes av att den är så pass tekniskt utvecklad i jämförelse med de föregående. Det gäller

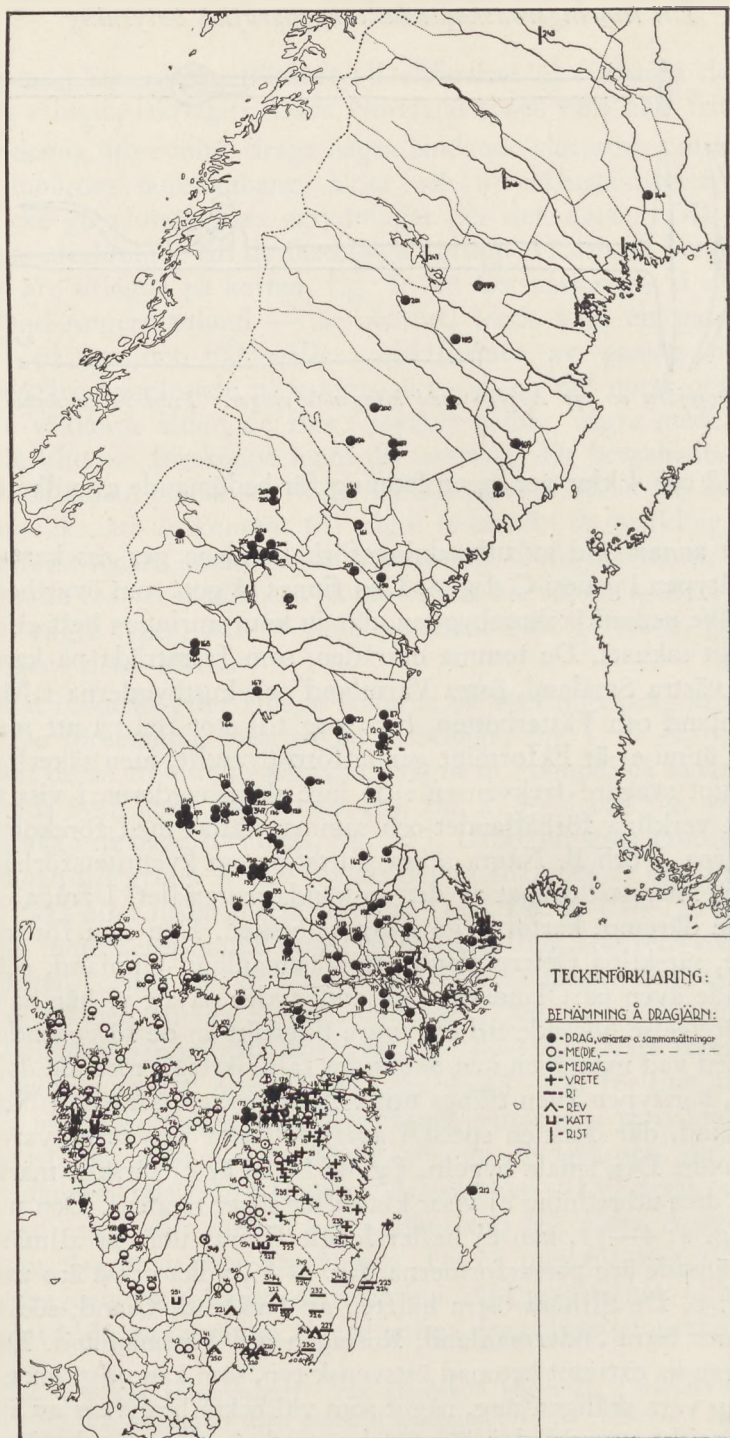

Fig. 13. Karta öfver svenska dragjärnsbenämningar.

här dels den normala typen med ställbåge och skruv, fig. 6: 1—2, dels en korsningsform med bygel och ställbåge eller skruv, fig. 5: 1—5. Blott två isolerade fall ha gångjärnsled samt ring för inställningen, fig. 6: 5. Inom passartypen förekomma några fall med bygelformigt utsvängda skänklar, fig. 6: 3—4. De ha liksom de övriga varianterna ungefär samma utbredningsområde som passartypen i övrigt.

Inskurna flikfötter förekomma som nämnt någon gång på bygelformiga dragjärn, fig. 4: 7, men endast i västra Värmland — ett fall också på Kållands-halvön i norra Västergötland — i övre Dalarna och i Norrbotten. Denna utbredning strider ej emot vad som iaktogs rörande samma företeelse hos de fastkloiga. Det normala hos de bygelformiga (C och D) med 4 klor är, att foten är platt, fig. 4: 10, och detsamma gäller helt passartypen (E och F). Samhörigheten med dessa dragjärnstyper, som vi haft skäl misstänka såsom relativt unga, bestyrker vad som förut antagits, nämligen, att den raka foten är senare än flikfoten eller i varje fall från senare tid än den då denna vunnit utbredning i våra bygder.

Bruket med två klor har inom bygeltypen varit helt dominerande. Fyra klor möter man på bygel- och passartyperna mest i Sydsverige och i de nordligaste delarna av vårt land. I övrigt förekomma de blott sporadiskt. I allmänhet äro fötterna på de båda skänklarna lika långa men i Blekinge, nordöstra Skåne, Kalmar läns södra hälft, Öland och Gotland samt en enstaka gång i Halland och i Norrbotten möter man en typ, där den ena foten, följaren, är längre och den andra, ritaren, är kort, fig. 4: 11 och fig. 5: 4—5. Förklaringen härav återkommer jag till i det följande.

En ring att ställa skänklarna med är överallt ett tillbehör till de kluvna stjälkarna, fig. 2—3. Hos bygelgruppen är en sådan ställring det normala och har lika vid utbredning som bygelformen själv. Ibland är ringen försedd med en pikformig spets att slå in och fästa dragjärnet med i en vägg, då det ej begagnas, fig. 4: 2. Denna lilla uppfinning tillhör Mellansverige från och med Uddevalla-Eksjö i söder till och med Dalarnas och Hälsinglands nordgräns i norr. I Dalarna finnas enstaka exempel på att denna pik anbragts på själva stälken, detta dock blott på drag med kluven stjälk.

Innan vi övergå till att belysa dragjärnen ur nya synpunkter måste några specialformer (S) av bygeltypen presenteras.

Ett av dessa (S 1) har fötterna nästan okrökta, fig. 9: 1. Klorna utgöra rakt utlöpande fortsättningar av skänklarna. Utsvängd bygel saknas men förefaller en gång ha funnits, fastän formen klämts ihop. Typen finns i Sverige endast i detta »husdrag» från Granträsk i Överkalix socken i Norrbotten.

Timmerdraget eller »timmerristen» i Norrbotten är annars ofta av särskilt slag. Det är gjort av runda smala järntenar eller grov järntråd på så

sätt, att två sådana järntrådsbyglar bundits ihop och omvirats med järntråd i ett slags ringform (S 2), fig. 10. På detta sätt uppstå fyra klor. Såsom framgår av kartan, fig. 8, förekommer typen både i Norrbottens kusttrakter och i de till detta län hörande närmast belägna delarna av Lappland. Allt tyder på att denna typ är sen.

En tredje specialtyp (S 3) är till sin stomme ett enkelt bygeldrag med två böjda klor, men bygelns är här nedböjd och genom den löper en långsgående skruv, som i andra ändan är anbragt *mellan* klorna, fig. 9: 2. Utöver denna regleringsanordning har detta drag också ställring.

Tablåmässigt uppställt fördela sig dess typer på följande sätt:

- S. 1. Norrb. 351
- 2. Norrb. 243, 244, 245, 246
- 3. Dalarn. 132

Raka fötter eller sådana med hammarform äro ovanliga på tvåkloiga drag. Exempel finnas dock, såsom i St. Mellösa i Närke. Bygeldrag med 2 olika stora klor äro ej ovanliga, om också på intet sätt dominerande. Exempel kunna anföras från Lappland (Åsele) likaväl som från nedre Sverige. I Floda i Dalarna förekommer detta också på s. k. »flatdrag», vilkas ena klo är mycket längre än den andra samt jämbred och platt, fig. 9: 3. Med den som följare på själva stengrunden, gjorde man vid husbygge med andra klon en skåra på syllarna för att märka ut, hur de skulle tillhuggas på undersidan och samma dragjärnsform användes också vid sammanslagning av »tavlorna» i nutida resvirke, då ävenledes dragrännor inhuggas. Åt ena sidan konvergerande dragfötter möter man på fyrkloiga raka bygeldrag ganska ofta, så t. ex. i Dalarna och Värmland.

På stjälken ha de fastkloiga ibland en i ett hål löst hängande ring — ibland ett par ringar — som enligt uppgift bl. a. från Ragunda i Jämtland genom sitt klingande skulle underlätta sökandet, då draget föll ned bland avfall och spånor, fig. 9: 4. Jag känner sådana ringar från olika landskap, huvudsakligen från Jämtland-Härjedalen, Hälsingland och övre Dalarna. Ibland är det golvdragets gren, som bildar en ögla, i vilken ringarna anbringats, fig. 12. Ett och annat bygeldrag har en ring i själva bygeländan, detta särskilt i Hälsingland och Västmanland. Någon gång finner man kluvna drag med ett slags ögle- eller bygelformig ring vid eller intill själva grenvinkeln. Möjligen ha dessa ringar nyttjats till att hänga upp draget i på en spik. Dragstjälkens ände är slutligen alltsomoftast utformad som en ring att hänga i. Slutligen kan det nämnas att dragjärnen i övre Svealand och Norrland ibland äro mera konstfullt smidda med spiralsnodda stjätkar, fig. 9: 4, o. s. v.

Samma geografiska differentiering, som vi iakttagit ifråga om dragjärnens typer, råder ifråga om benämningarna.^{1b} Kartan fig. 13 illustrerar detta på ett talande sätt. Benämningen »drag» eller »dragjärn» och dess sammansättningar och varianter äro enarådande i övre Sverige. Sydgränsen sammanfaller längst i öster med Kolmården, som i detta som i så många andra fall icke blott markerar gränsen mellan Svea- och Götaland utan också en kulturgräns. Denna viker dock i väster mot söder, och man finner i västra delen av Östergötland belägg på »drag» icke endast nere vid Motala ström utan också inom större delen av Vadstenaslätten. Som vanligt fortsätter sedan gränsen i nordvästlig riktning, så att Närke och östra Värmland följa Uppsverige men bygderna omkring Vänern och västra Värmland följa i motsättning hårtill Västsverige, och Klarälven bildar gräns. De sammansättningar eller av lokala ljudlagar betingade variationer, i vilka orden »drag», »dragjärn» och »timmerdrag» uppträda, framgå till stor del av förteckningen å s. 74 f. men äro i nu ifrågavarande sammanhang av mindre betydelse. Söder och väster om den angivna gränsen råda helt andra termer, såsom, »mee» eller »mede», »meare», och vissa sammansättningar med drag, såsom »medrag» eller varianter därav. I hela Värmland, här och där i Västergötland, i Bohuslän och Halland råder sålunda »medrag». Då denna sammansättning är den vanligaste i Norge, förvånar det icke, att den är allmän i Värmland och västkustlandskapen, medan Västergötland och Småland äro mera oberörda. I Göteborgstrakten och på ett par ställen i Halland dyka åter fall med renodlade »drag»-benämningar upp. Det förefaller som om detta icke skulle vara svecismer utan genuint, Kvar står i varje fall, att »drag»-benämningen — vare sig den är ursprunglig och tillbakaträngd eller sekundär — ingår som en viktig biform i Väst-sverige.

Det västsvenska ordet för dragjärn är annars som sagt »me(d)e» och dess många varianter, varom tabellen å s. 72 f. ger besked. Dess nordgräns har jag redan berört. I öster möter det på andra sidan Vättern Vadstenaslättens drag, men när denna slätt övergår i den mera kuperade terräng, som tillhör sydöstra Östergötlands Vätterbygd och Holaveden, äro förbindelserna sydvästliga, och här säger man »mee», vilket ord via Tranås når fram till Sommen — ja, till och med har ett par stänkrepresentanter strax söder om Linköping — och sedan mot öster följer en gräns dragen ungefär från Vimmerby ned över Vetlanda, Växjö och Mörrumsån. Ordet når sålunda icke in i Kalmar län. För övrigt återfinner man det i hela syd-

^{1b} För dessa och övriga uppgifter har jag begagnat Nordiska museets etnologiska undersöknings samlingar (F. U.), Landsmålsarkivets i Uppsala samlingar och i viss mån Svenska Akademiens Ordboks samlingar i Lund. Jag har också att erkänna mottagandet av värdefulla uppgifter från en stor mängd forskare, museimän och Ortsmeddelare i hela Norden.

västra Sverige ända ner i norra Skåne och i Halland, eller med andra ord så långt knuttimringstekniken spelar någon roll. Att benämningarna »me(d)e» och »me(d)drag» äro så typiska för Norge, bestyrker det redan förut påpekade nära sambandet mellan Norge och Väst- och Sydväst-sverige. En kulturell »vattendelare» avgränsar Östsverige såsom en häri-från skild kulturkrets. I huvuddelen av Östergötland och östra Småland heter redskapet »vrete». Detta gäller från och med Bråviken och Motala ström söderut och öster om gränsen mellan Göstrings och Vifolka härader. Därefter går skiljelinjen söderut med västgräns rakt ned igenom Ydre härad och så i sydlig riktning genom Småland ned till linjen Vetlanda-Oskarshamn, det vill säga ungefär till den gräns, som skiljer Aspelands och Tunaläns härader från Handbörds och Stranda. Denna linje markeras nästan av Emån. Nordligaste Öland följer med Östergötland och Tjust och har »vrete», medan Gotland nyttjar den uppsvenska benämningen. Söder om »vrete»-området säger man mest »ri» eller »timmerri». Detta gäller således Kalmar län från och med Emån, större och sydligare delen av Öland samt östra hälften av Kronobergs län och Östra Blekinge. I beröringsområdet mellan »mee» och »ri», det vill säga västra delen av Kronobergs län och västra Blekinge, heter verktyget ofta »rev». Ibland nyttjas detta ord också om andra besläktade snickarredskap, något som på kartan utmärkes med streckade figurer. Spår härav förmärkas även i nordöstra Skåne. På några ställen i östra Östergötland, i mellersta Småland och i mellersta Bohuslän har man givit dragjärnet benämningen »katt», alluderande på dess rivande klor. På samma sätt som nyss antydde brukas samma ord ibland i dessa bygder också om andra ristande mättningsredskap för snickare, något som även ibland gäller t. ex. norra Västergötland. Slutligen har den svensktalande befolkningen i Norrbotten och Lappland ett speciellt ord, nämligen »rist» eller »timmerrist». I östra Blekinge kan man däremot få höra »timmerri», sannolikt en folketymologisk ombildning av ri. Den finstalande Tornedalen begagnar den även i Finland brukliga benämningen »vararauta» (av vara = fog och rauta = järn). De viktigaste norska formerna äro mide, med, mee, mie, mada, maadaa, maae, medrag och midrag. Jämför man nu typ- och ordfördelningen iakttages följande.

Inom »drag»-området falla:

- 1) Typer med fasta klor och odelad stjälk (A); ett enda undantag är känt från västra Värmland.
- 2) Flikiga fötter (fl); ett undantag i västra Värmland och ett på Kållandshalvön i norra Västergötland.
- 3) Kombinationer med knutdrag.
- 4) Kombinationer med golvdrag.

Alla dessa typer ha på grund av den folkliga traditionen och av geografiska skäl antagits vara ålderdomliga. Detsamma kan också sägas om dragbenämningarna. Man bör dock icke jämföra deras utbredning inom övre Sverige med reliktområdena utan också beakta, att de ingå som ett bland-element i Västsverige. Ytterligare skäl för dessa åldersbestämningar skola anföras i det följande.

Inom »mee»-området anträffar man:

1) Flertalet belägg på typen Bb, helkluven stjälk och träskaft. Ett par undantag finnas blott, ett i Hälsingland och ett i östra Värmland samt några exemplar i västligaste Dalarna intill norska gränsen.

2) Flertalet belägg på träskaft. Undantag som i föregående.

Här ifrågavarande typer äro såsom tidigare visats säkerligen av ålderdomlig art. Detsamma synes gälla även benämningen mee. Även för Norge är kombinationen av dessa former och ordet »mee» eller »medrag» karakteristisk.

Någon speciell form, som geografiskt sammanfaller med »vrete» tyckes icke finnas. De oliklånga fötterna ha sin egentliga frekvens inom »ri»-området i sydöst, vilket tyder på gemensam härkomst eller samtidigt framträngande. Ingendera företeelsen torde äga någon särskild hög ålder.

Passartyperna, som i Östsverige ha sin starkaste frekvens, beröra »drag» och »vrete» men skjuta också något in på »mee»-området.

Vilka direkta belägg äger man på detta redskaps och dess benämningars ålder? Litterärt finner man »drag» eller »timmerdrag» som redskap mest under 1800-talet. Benämningen »drag» på fogrännan på stockens undersida möter man däremot ganska ofta i 1700-talsskrifter² och detsamma gäller den sammansatta sidoförmen »moss-drag».³ Men även under 1600-talet stöter man på det, såsom hos Murenus, där det heter om ett kapell i Kumbing, Finland, att »hela byggnan skall vara ophuggen af utvald furu med goda cnutar efter gammalt wijs och täta dragh utan någon glijsningh».⁴ Men ännu längre tillbaka erhåller man direkta uppgifter, om man håller sig till de skriftliga urkunder, som direkt sammanhånga med det praktiska livet.

I ett inventarium över egendom tillhörig Stockholms hospital på Danviken omnämnes 1553 »vid Linta avelz gårdh 1 ste dragh».^{4b} Allt tyder

² Jfr P. A. Gadd, *Swenska Landskötseln*, 3, Sthlm 1773, s. 533 och C. H. König, *Inledning till mekaniken och byggningskonsten*, Sthlm 1752, s. 92.

³ K. Vet. Ak. Handl., vol. 1, Sthlm 1739; Hushålls-Bibliotek, Sthlm 1756, s. 697.

⁴ B. Murenus, *Visitationsprotokoller för 1637—66*, utg. af R. Hertzberg, Helsingfors 1890.

^{4b} Kammararkivet: Slott och gårdar.

på att det är här ifrågavarande redskap, som avses. Detta säkerställes av ett ännu äldre belägg. I en lösöreförteckning från 1530 efter Margareta Anders Slattes änka finnes bland annat upptagna 2 »timbbedrag».⁵ Stället ifråga benämnes Bröttorp och motsvarar väl någon av de gårdar, som nu skrivas Bröttorp, möjligen Bröttorp i Kräklinge socken i Närke. Om denna lokalisering är riktig, tillhöra dessa gamla belägg på timmerdrag alla det nuvarande »drag»-området. Ännu mera markant blir detta, då man i bouppteckningen efter biskop Sven Jacobi i Skara 1554 bl. a. finner upptagna »timer mede».⁶ Det förekom också en »felle-mede», men om med det sista ordet förstås ett reglerbart dragjärn eller om det har samband med benämningar sådana som »väggfall», »bofälla» (= springa eller öppning mellan timmerstockar i en vägg) och »fällhugg» (= tillhuggning av stock-kant)⁷, vågar jag ej avgöra. Huvudsaken är, att benämningen »me(d)e» på 1500-talet finnes inom sitt nuvarande kärnområde Västergötland, varav man kan sluta, att den geografiska fördelningen mellan orden »drag» och »me(d)e» troligen har varit densamma under minst 400 år. Vi ha alltså genom skriftliga vittnesbörd kunnat konstatera redskapets existens vid nyare tidens början både i östra och västra Sverige och med samma olikhet i fråga om huvudbenämningarna som nu. Detta ger antydning om att både verktyget och dess namn äro äldre, och vi torde kunna räkna med att de gå tillbaka till medeltiden. Flertalet namn på verktyg inom våra hantverk äro av tysk börd, och många av dem torde ha inkommit till Sverige under medeltiden. Varken drag, me(d)e eller vrete kan ha en sådan härkomst. Deras utbredning företer också en helt annan bild, än när det är fråga om tysk import. Ett typiskt exempel på det senare visar ordet »vanna», som under medeltiden torde ha införts hit från Tyskland. Den har sitt huvudsakliga utbrednings- och tydligen också sitt egentliga landstigningsområde i Östsverige.⁸ På samma sätt är det med den motsvarande redskapstypen, vilken dock sedan utbreddes vidare. Redan på geografisk väg kan man sålunda avläsa, att huvudbenämningarna på dragjärnet ej bero på import från Tyskland under medeltiden eller nyare tiden. Orden kunna också ljudlagsenligt visas vara av inhemskt ursprung. »Drag» kräver ingen förklaring för att förstås. »Me(d)e» hör ihop med ett redan i fornisländskan och fornsvenskan känt »mið», neutralt

⁵ Riksarkivets pappersbrev nr. 66.

⁶ F. Öberg, Om magister Sven Jacobi, i Västergötlands fornminnesförenings tidskrift, 1: 8—9, Sthlm 1897.

⁷ Sitstnämnda benämningar efter meddelanden till E. U. från Västergötland, Östergötland och Småland samt uppgifter i Uppsala Landsmålsarkiv.

⁸ Jfr förf., Redskapsstudier från Gustav Adolfs-utställningen, i Nordiska museets och Skansens årsbok 1933.

substantiv, som betyder märke, siktpunkt, utmärkt plats⁹, och ett i svenska och norska dialekter förekommande verb »mi(d)e», »me(d)a», som betyder märka, avpassa och — i mera speciell betydelse — utmärka sammanfogningsrännan på timmerstockar. Motsvarigheter förekomma också i äldre danskans »mede» (sikta), i Shetlandsmålet etc. De motsvarande redskapsnamnen kunna vara lika gamla som det utbildade verktyget självt i Sydvästsverige och i Norge och på samma sätt med »drag» i övre Sverige. Det senare, som ju även delvis begagnas i Västsverige och Norge är den allmänna och kanske på så sätt ursprungligare benämningen. Me(d)e och meddrag som aldrig kunnat tränga ut över ett begränsat område i västra Skandinavien kunna möjligen vara uppkomna i samband med någon teknisk förändring.

»Vrete» är den instrumentala motsvarigheten till substantivet vret, fåra, litet avskilt åkerstycke, ungefärligen betytt uppristat, uppgrävt jordstycke (norska »reit»)¹⁰. Vi ha här sålunda också ett genuint nordiskt ord, även om givetvis besläktade benämningar existera på kontinenten.¹¹ Dess utbredning kan en gång ha varit något större än nu. I varje fall är det ganska egendomligt, att en så speciell benämning uppstått här och sedan uppehållits i århundraden i motsättning till landet i övrigt, då det gäller ett föremål, som i besläktad form brukats i hela landet. Sannolikt har det skett på ett tidigt stadium, och av allt att döma är det inom Linköpings stift i dess medeltida utsträckning, som »vrete» hållit sig. Äldre belägg än från de sista århundradena känner jag icke till. Några särskilda skäl att förbinda termens uppdykande med en speciellt inom detta område lancerad eller omhuldad teknisk anordning kunna åtminstone ej för närvarande påvisas. I frågan om vrete kan man således ännu ej komma fram till en avgörande förklaring. Detta synes däremot vara möjligt med den benämning, som ligger närmast söder om »vrete», nämligen »ri». Tillgängliga uppslagsböcker förklara detta ord som en skeppsbyggeriterm, avseende en smal träribba, varmed fartygskroppens jämna kurva undersökes. Smärre »ri»-verktyg användas vid ritning för att draga kroklinjer. Samma sak åsyftas och omnämnes av Frick och Trolle (1872) samt Witt (1863). I sin Tractat om skeppsbyggeriet anför Chapman (1775), att »spanten och alla krokiga linier upritis efter långa fyrkantiga smala stockar eller rien»; J. F. Dalman meddelar (1765), att »Skepps. Rij är en lång tunn ribba, som lägges utan på timmren för at se huru bordläggningen vill fara», och

⁹ A. Torp, Nynorsk etymologisk ordbok, Kria 1919.

¹⁰ Jfr E. Hellquist, Svensk etymologisk ordbok, Lund 1922, art. vret, och Natan Lindqvist, Bjärka-Säby ortnamn, Ups. 1922, s. 111 (där tydningen av vret dock är en annan än här; se däremot t. ex. S. Hasund, Vårt Landbruks historie, Oslo 1933, s. 20).

¹¹ Moritz Heyne, Das altdeutsche Handwerk, Strassburg 1908, s. 4.

Rajalin uppgiver (1730): »Understundom tecknas alt dätta (resningens högder m. m.) uppå en bred och flater Rij, som åtskilljes genom lineor». Slutligen har Arvidi rij i sin rimlista från år 1651. Det är möjligt, men ej säkert, att även detta belägg hör hit. I så fall är det det äldsta.¹² Ordet och saken, om ock i annan funktion, äro även kända i Norge. »Rei(d), feminint subst.» är, säger Alf Torp, »langt bord, som en bruker til maal (retholt el. anlaeg), naar en tækker med takspen».¹³ Han antager, att det är lån från holländskans »rij», vilket ord också förekommer i medelnederländska som »rie» och där också betyder bräde och mätstav. Från Skellefteåtrakten i Västerbotten har jag erhållit benämningen »rääj» på »en bräda, som spikades fast på den stock man ville bila efter denna sida, och så bilade man av där efter brädet, och så kunde det hela eventuellt upprepas utefter den andra».¹⁴ I södra Småland brukas »ri» också någon gång som benämning på strykmått. Som beteckning på timmerdrag är »ri» normalterm i hela Sydöstmåland, östra Blekinge och på Öland. Hur skall detta förklaras? Jag hänvisar till skeppsbyggeriet i Karlskrona. Man kan mycket väl tänka sig, att de främmande skeppsbyggarna under varvets första tid givit fart åt en holländsk term, som överförts på dragjärnet som en holländsk översättning på grund av viss likartad användning och sedan spritt sig uppåt landet på angivet sätt. Det ri, som skeppsbyggarna använt, var visserligen ett slags mall av trä. Tänkbart är emellertid att det även begagnats något slags dragjärn hos skeppsbyggare i Karlskrona, som byggde på kravell. Jag har dock icke lyckats erhålla någon annan uppgift därom än att Å. Rålamb 1695 omnämner bland skeppsbyggeriverktygen en passare med enkelt omböjda spetsar. Den benämnes emellertid blott passare.¹⁵ Från Gästrikland och Norge har jag uppgifter om att vanliga dragjärn nyttjats vid båtbygge. På Sollerön i Dalarna ha båtbyggarna använt »klipdrag» av vanlig bygeltyp (C). Enligt vad M. Möller ådagalagt vid undersökning för Nordiska museets räkning på platsen begagnades draget så, att det drogs på bordplankan utefter dess kant, varvid två parallella ränder uppstodo till ledning för uthuggning av en falsfog, ett »sömfar». Detta var alltså på ett och samma arbetsstycke, och förfaringssättet erinrar därför närmast om det med strykmått eller stångcirkel. På Västlandet i Norge begagnades dragjärn av vanligt slag vid insättning av band och spant på klinkbyggda skepp. (B. Færøyvik i Bergens Sjøfartsmuseums Årshefte 1931). Detta är nu övergivet på stora fartyg, som kravelbyggas men ej på små båtar. Ett nyare slags drag, kallad »mal» brukas att avpassa såten för

¹² A. Arvidi, *Det svenske poeteri*, Strängnäs 1651, s. 38.

¹³ A. Torp, *Nynorsk etymologisk ordbok*, Kria 1919.

¹⁴ Meddelare Ernst Westerlund, Skellefteå.

¹⁵ Å. Rålamb, *Adelig öfning*, X, Sthlm 1695.

drevet mellan plankorna (meddelande av godsägare Heiberg på Amble, Sogn) Det är annars ej bekant, att dragjärn av gammalt tjänstgjort på detta eller liknande sätt. Vid byggande av vissa finare båttyper brukar man dock, åtminstone i Göteborg ett slags dragjärn av passartyp med ena spetsen förlängd och utplattad till en bred »läpp», använd som strykare, fig. 11. Det uppges dock vara en mycket sen metod.^{15b} I Västeuropa har man begagnat passare för plankfogningsarbete vid skeppsbygge, så t. ex. i Danmark och i Portugal och i England.¹⁶ I sistnämnda land kallas ibland denna passare »odd legs», något som direkt antyder, att benen vanligen voro olika stora. Det är möjligt, att man använt passare av besläktad ehuru något olika art i Karlskrona och att de sedan påverkat landsbygden runtomkring. Såsom jag redan i det föregående påvisat, ha dragjärnen just i dessa trakter, som också ha benämningen »ri», ofta olika långa fötter. Den geografiska utbredningen av dessa båda företeelser ger oss, som jag förut anfört, starka skäl att misstänka, att de bero på relativt sen import. Karlskrona varvs inflytande kan ju tidigast ha börjat vid 1600-talets slut. Efter denna tid böra efter all sannolikhet dessa dragformer och benämningen »ri» trängts in. Med sådana hållpunkter blir det av ett särskilt intresse att konstatera, hur vitt detta inflytande gått. Härom ge de här publicerade utbredningskartorna besked.

Avgörande för frågan om dragjärnets historia överhuvud är dess förekomst utanför Sverige. Såsom jag förut antytt har det i Norge¹⁷ spelat ungefär samma roll som hos oss. Likaså har det varit mycket nyttjat i Finland¹⁸ och är ganska vanligt i Ostbalticum. Ända bort i östligaste delarna av Estland och Lettland finner man redskapet och i Litauen är det känt över hela landet, således även i öster och söder¹⁹. Hos A. W. Hupel heter det (1777) efter ett kraftigt lovprisande av böndernas timmermanskonst: »Drey Instrumente gehören dazu das alles vertretendes Beil, ein Meissel, den man weniger braucht, eine Gabel mit vorn gebogenen Zinken. Mit den letzten zieht man zwischen 2 Balken die man auf einander fugen will, so,

^{15 b} Medd. från fil. d:r Philibert Humbla, Göteborg.

¹⁶ Medd. i brev till förf. av bl. a. H. Zangenberg, Köpenhamn, R. A. Lopes, Tramagal, Portugal, och G. L. Freedy, Reading, England.

¹⁷ Förutom de iakttagelser, jag själv kunnat göra på ort och ställe, har jag mottagit värdefullt material till belysning härav bl. a. av tjänstemännen vid Norsk Folkemuseum i Oslo, av direktör Anders Sandvig, Lillehammer och av godsägare C. F. Heiberg, Amble.

¹⁸ Det finska materialet har jag lärt känna i Nationalmuseet i Helsingfors och genom benäget bistånd av intendent I. Manninen, Helsingfors.

¹⁹ Detta är resultatet av undersökningar, som jag personligen haft tillfälle göra både i museer och arkiv och ute på landsbygden i Lettland och Litauen, samt genom korrespondens med intresserade personer, vilkas medverkan jag har att tacksamt erkänna.

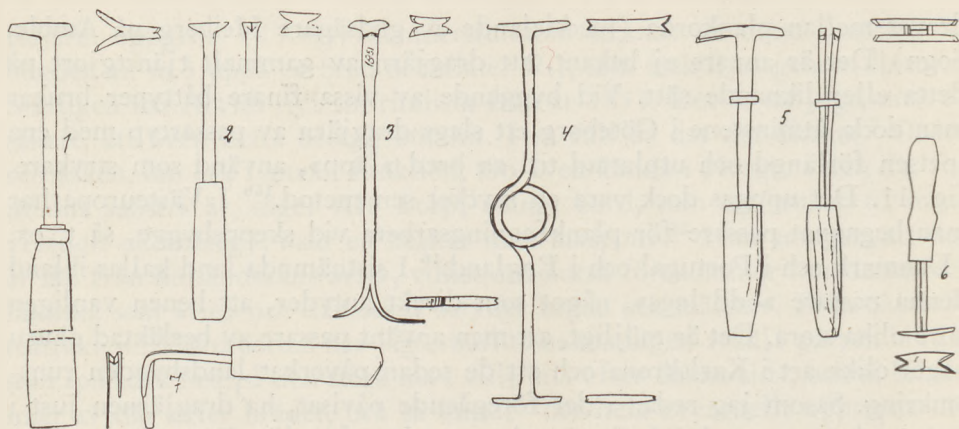

Fig. 14. Norske dragjærn. Norsk folkemuseum, Bygdö, Oslo. 1 från N. Helgeland, 2 från Gudbrandsdalen, 3 från Kongsvinger, 4 från Voss, 5 från Grimstad, 6 från Sogn, 7 från Kongsvinger. H. Vreim delin.

dass ein Zinken längs dem untersten ohne einzuschneiden fortlaufe, der zweite aber in den obersten Balken einschneide: wenn dieser auf solche Art an beyden Seiten gezeichnet ist, so wird der Zwischenraum etwas hohl ausgehauen, die Höhlung auf den untersten Balken und zur bessern Ausfällung Moos darzwischen, gelegt: so deckt der obere den darunter liegenden und umfasst dessen Rundung von beyden Seiten ein wenig. Die Wände werden (so) auf zweyerley Art verbunden».²⁰

Så goda uppgifter som här har det icke varit gott att erhålla från det övriga Europa. De museimän och forskare, som jag tillfrågat, ha nästan genomgående saknat kunskap om redskapet ifråga. Ett undantag utgör professor D. Zelenin i Leningrad, som meddelat mig, att dragjärnet brukats och ännu användes av storryssarna, särskilt i Novgorodstrakten. För att erhålla klarhet om dess existens i övrigt har jag utsänt ett frågecirkulär genom esperantisternas internationella organisation.²¹ De talrika svar, som inkommit på detta och förut angivna sätt, ha till fullo visat, att dragjärnet fullständigt saknas överallt utom i Skandinavien och nordöstra Europa. Det har ännu icke varit mig möjligt att få klarhet i detalj om var dess östgräns går, men jag har skäl att antaga, att endast de västligaste delarna

²⁰ A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland, II, Riga 1777, s. 319 f. Amanuens S. O. Jansson har fäst min uppmärksamhet härpå.

²¹ För benägen medverkan härvidlag har jag att tacka amanuensen S. O. Jansson. Det har varit högst intressant att se det nit och intresse, med vilket organisationens medlemmar gjort efterforskningar och besvarat min cirkulärfråga. I det följande citerar jag dessa upplysningar som meddelanden från orten i brev till förf.

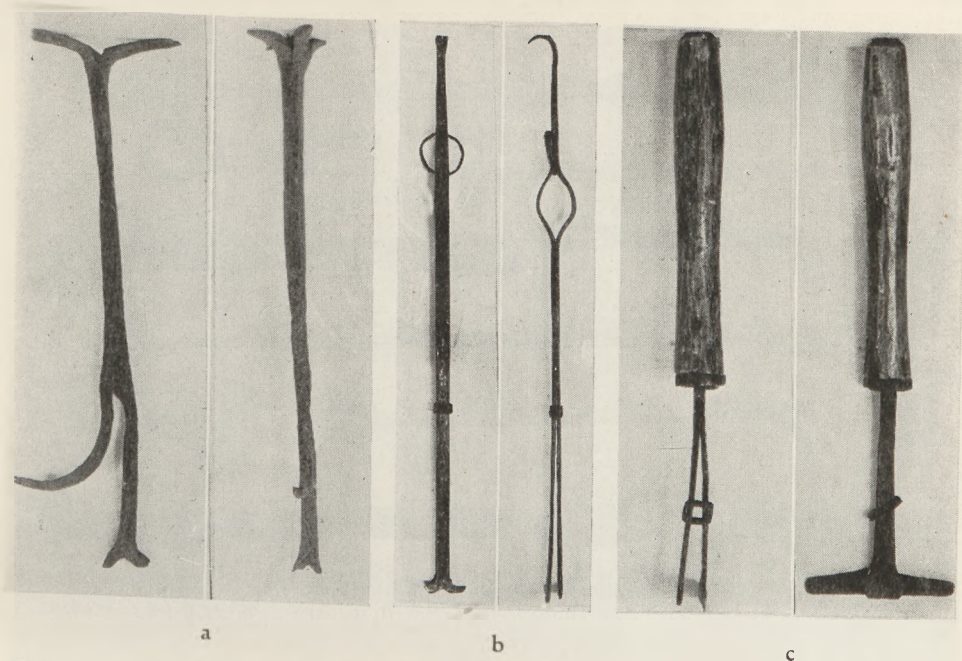

Fig. 15. Norska dragjárn. Sandvigske Samlinger, Lillehammer. Från Gudbrandsdalen.
 a. »Strikmot» eller »timbermea» från Skjåk.
 b. »Meddrag» (utan närmare ortsuppgift).
 c. »Meddrag» från Vågå.

av Ryssland begagnat detsamma. I Tyskland²² — även i Ostpreussen²³ — är det okänt. I nordöstra Polen närmast Litauen har det begagnats, så t. ex. i Swięciany-Wilenskie och likaså i Polesiens träskmarker, kring stationerna Brest, Pinsk och Luniniec²⁴. För övrigt saknas det i Polen från och med trakterna rakt i söder från Vilna och med gränsen ej långt därifrån. Det finnes således ej hos ukrainarna och ej heller invid ryska eller rumänska gränserna.²⁵ Av särskilt intresse är att timmerdraget även saknas i Karpaterna och skogstrakterna däromkring, och att det är okänt i Tjeckoslovakiet²⁶, i Österrike, Schweiz och i Alperna överhuvud²⁷. Ej heller är det

²² Icke ens Deutsches Museum i München har någon kännedom om detta verktyg.

²³ Enligt meddelande av forskare i Tilsit och Königsberg.

²⁴ Meddelande från orten i brev till förf.

²⁵ Det skulle föra för långt att här uppräknat alla de negativa svar, som jag erhållit.

²⁶ Meddelande av professor Vaclavík, Bratislava.

²⁷ Meddelande av professor Brockman-Jerosch, Zürich m. fl.

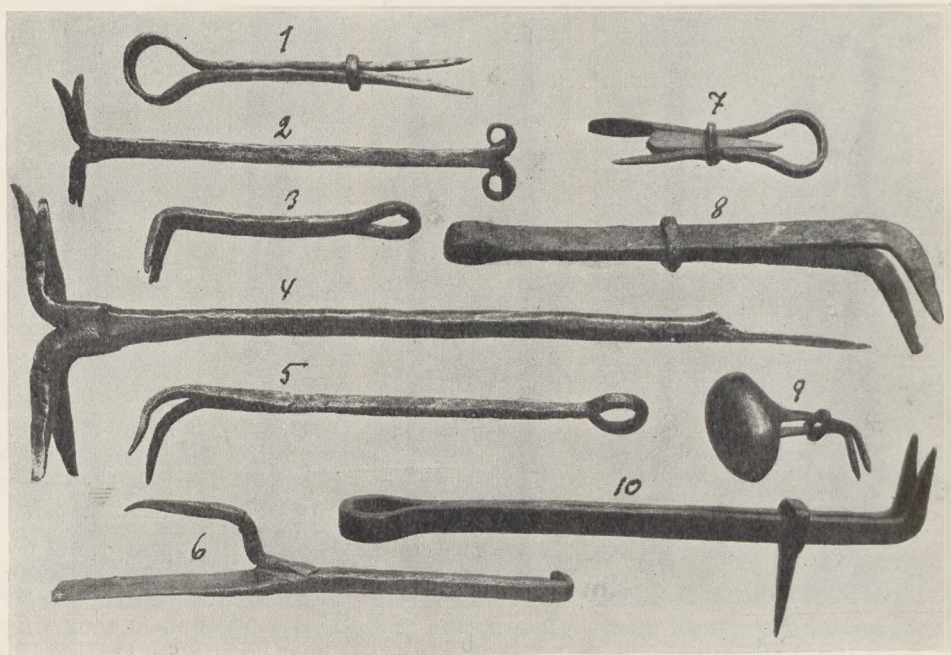

Fig. 16. *Finska timmerdrag*. Finlands Nationalmuseum, Helsingfors. 1, 2 och 9 från Tavastland, 3, 5—7 från Karelen, 10 från Nyland, 4 och 8 från Finland utan närmare fyndort.

känt i Ungern²⁸ eller Rumänien²⁹. Det saknas också i Jugoslavien³⁰, i Bulgarien och på Balkan överhuvud.³¹ Min hänvändelse gällde även *andra besläktade verktyg* eller sådana som brukades för andra ändamål än hus-timring, men resultatet blev ändå negativt, så t. ex. i Frankrike, Spanien, Portugal och England. Min meddelare i Reading, England, skriver sålunda: »Här förekommer ju ingen knuttimring och redskap av dragets typ äro helt okända. Vi förstå ej ens redskapet för golvplankor. Ifall vi behöva kopiera en profil och icke kunna använda linjal eller måttstock, nyttja vi ett redskap, som vi kalla 'odd legs' (= ojämna ben)». Detta kunde man vänta. Min granskning visar sålunda icke blott att dragjärnet saknas utanför Nord- och Nordösteuropa utan också att det fattas i de gamla knuttimringsområdena i Mellan- och Östeuropa. Likväl saknas varken i

²⁸ Meddelande av doktor Károly Viski, Budapest.

²⁹ Meddelande av professor R. Vuia, Cluj, C. Petranu, Bucarest, och professor Tzigara Samurcas, Bucarest.

³⁰ Dir. Nikola Zega, Belgrad, och Direktor Vladislav Skaric, Sarajevo.

³¹ Meddelande av M:lle Eudoxie Peteva, Sofia.

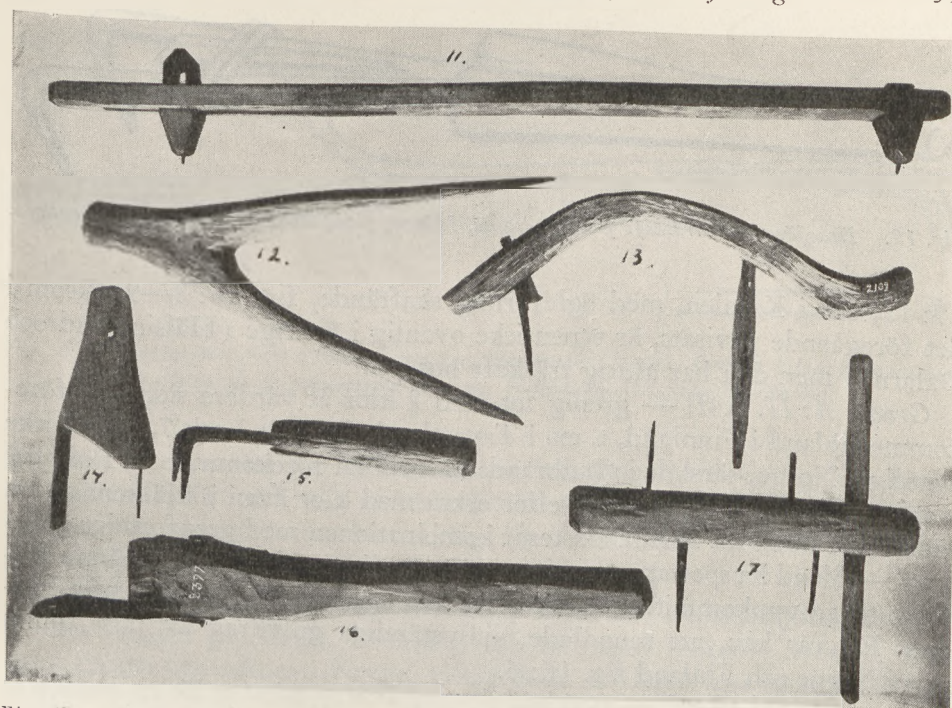

Fig. 17. Finska dragjärn, golvdrag, strykmått etc. 11 stångcirkel, 12 »haar», klyka, märkgaffel, varmed man ritade på timmerstockar, när de skulle bilas, från Tavastland, 13—14 stockdrag från Tavastland, 15 dragjärn från Savo, 16 stockdrag från Nyland, 17 golvdrag från Tavastland.

Östeuropa, t. ex. i Siebenbürgen, eller i Alperna fogrännan = mossdraget, eller nära motsvarigheter därtill. Verktygen därför ha i stället varit riktsnöre, yxa och ibland hyvel. Hos oss ha riktsnöret och hyveln använts på annat sätt. Kvar står således, att dragjärnet är en nordisk specialitet, och att det bör ha uppstått i länderna omkring Östersjön.

För att belysa denna fråga måste vi först undersöka vilka dragjärnstyper, som förekommit utanför vårt lands gränser. Jag gör denna granskning gruppvis efter samma indelning, som tillämpats på det svenska materialet.

Grupp A I: Ett »medrag» (eller en »me») med två fasta klor i den omböjda eller skivliknande foten fig. 1: 1 förekommer i Norge, men dess frekvens är osäker.³² Ett dylikt med olika långa klor och träskäft är från Kongsvinger, fig. 14: 7. Något starkare är denna enkla gaffeltyp med omböjda klor dokumenterad i Finland, t. ex. i Savolax (med träskäft), fig.

³² Meddelande av amanuensen Hilmar Stigum, Oslo.

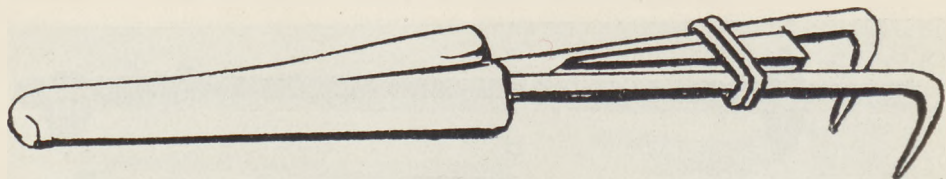

Fig. 18. Dragjärn med träskaft från Podsosna, Mincy, Novgorodsguvernemetet, Ryssland.

17: 15, och i Karelen, med ögleformig skaftände, fig. 16: 8—9. Såsom i det föregående påvisats, är typen icke ovanlig i Sverige (Hälsingland och Dalarna) men den har aldrig träskaft hos oss.

Grupp A: II. A4fl — grenig fot med 2 klor åt vardera sidan — förekommer ibland i Finnland, t. ex. i Tavastland, fig. 16: 3 och 7, och är icke ovanlig i Norge, särskilt i Gudbrandsdalen. Den förekommer — i olikhet mot i Sverige — med träskaft eller också med klor även i stjälkens andra ände fig. 14 och 15. Likaså existerar kombinationen med grenformigt golvdrag — ibland ha spetsarna på klo-paren ytterligare kluvits, så att ännu flera knutdrag uppkommit. Det senare känner jag icke med visshet från Finland. Erinras kan, att renodlade, självständiga golvdrag av järn finnas både i Norge och Finland fig. 16: 6.

Grupp A: III. A4pl — fyrkloigt fot, mer eller mindre lik en hammare — tyckes saknas i Finland men är desto vanligare i Norge, där denna form, både på Öst- och Västlandet, tyckes vara den normalaste, fig. 14. Ofta är stjärken instucken i ett träskaft. Det finns till och med dubblerade exemplar med träskaftet i mitten och dragstjälk i vardera ändan. Vanlig är också anordningen med ett 4-kloigt fotstycke i vardera ändan — således med i allt 4 dragstorlekar. Däremot känner jag intet norskt exempel på verkligt genomträdde hammarfot, vilket ju i Sverige påvisats i Arvikatrakten. Egenomligt nog härrör ett drag av denna typ från Baranowicze i Polesiens träskmarker i nordöstra Polen.³³

Grupp Ba och Bb. Kluven stjälk och två klor, som är så vanligt i Sverige, känner jag ej från Norge, men denna typ existerar i egenartad utformning med rund skaftklump från Tavastland i Finland, fig. 16: 4, och slutligen i fullt representativ gestalt med ställring och träskaft från byn Podsosna i distriktet Mincy (förr Borovitji) i guvernementet Novgorod i Ryssland, fig. 18. Den kallas »tjertá» eller tjertjéts, vilket betyder drag eller ritare.³⁴ Ba4fl eller Bb4fl — fyrflikig fot — äro icke obekanta i Nor-

³³ Meddelande från orten i brev till förf.

³⁴ Meddelande i brev till förf. från prof. D. Zelenin; jfr. också Ziwwaja Starina, IX 1899, nr. 4, s. 406. Ett dragjärn av denna bygeltyp har under 1932 genom S. O. Jansson förvärvat från setukesiskt område i östra Estland (Nord. mus. 190325).

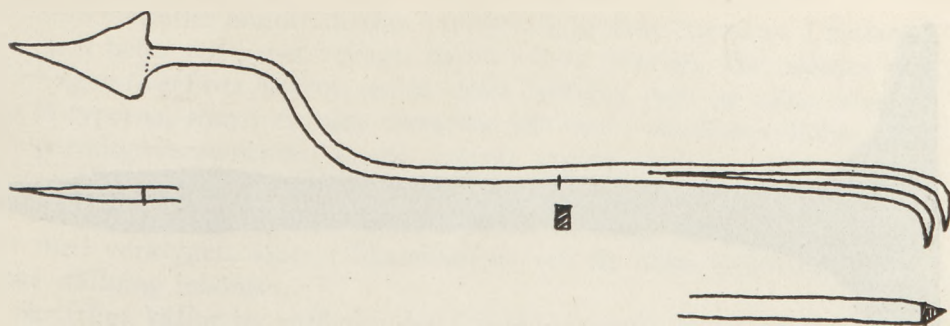

Fig. 19. Gaffelfjærn från Vikörs praestegj., Hardanger, Norge. Funnet i Hermanshaugen, troligen en järnåldersgrav. Statens Historiska Museum, Stockholm.

ge, men de exemplar jag känner stå på övergången till C, fig. 15. Bb4pl — kluven stjälk med raka platta tvärfötter, stillring och träskaft — känner jag från olika delar av Norge, fig. 14: 5 och 15: c. Träskaft äro i Norge vanligare än i Sverige inom denna grupp.

Grupp C. Bygelformen med utsvängd bygel och 2 enkelböjda klor (C2) är den vanliga på Åland, i Finland och Balticum liksom i Sverige. Där- emot tyckes den saknas i Norge, vilket dock möjligen kan bero på att materialet ännu ej är fullständigt känt. Tydligt är i varje fall att den är ytterst ovanlig där. I Finland och Estland återfinnes till och med i vissa fall piken på ställringen. I Litauen har jag sett eller känner till bygeldraget från alla delar av landet, fig. 21, stundom även utan utsvängd bygel, ja till och med utan ring. Den vanliga bygeltypen når även ner i Polen, där den konstateras i nordost, nämligen i Świeżany-Wilenskie.²⁴ Här som i Balticum har man reglering med tråkilar och ställring, ringen är ibland en vidja. Det finns också sidoformer av detta bygeldrag, den som i det föregående upptagits som specialtyp S: 1 och har rakt utlöpande skänklar, sålunda inga omböjda spetsar. Denna variant är belagd i Tavastland, Karelen, fig. 16: 1 och 6, i östra Estland (Lüganuse) och i Lettland; härmed sammanhänger väl, att den i Sverige är känd från Norrbotten. I Estland betraktas typen som relativt ny.

Grupp D: Typ Dfsv, bygelform med skruv, finnes i Estland men utan omböjda spetsar (jfr fig. 5: 5). För övrigt äger jag inga säkra belägg på grupp D utanför Sverige.

Grupp E: Passartyp med 2 vinkelböjda klor, ställbåge och gångjärnsled, fig. 6: 1, användes i södra Litauen (Tauragé) nu för tiden till att rita upp parallella linjer med på en stock. I våra övriga grannländer är den ej påvisad, även om man kan misstänka, att den ej är alldeles okänd.

Fig. 20. Dragjárn, jordfynd från Opdal, Norge.

Sammanställas här refererade erfarenheter om dragjärnets begränsade utbredning i öster och formernas nära samhörighet med Skandinavien, kommer man till den uppfattningen, att dragjärnet har sitt ursprung i Skandinavien, att det genom påverkan härifrån slagit igenom i Finland och så småningom även vunnit utbredning i Östersjöprovinserna och angränsande delar av Polen och Ryssland, det vill säga Novgorodsdistriktet och kanske också angränsande delar av västra Ryssland. Knuttimringstekniken i dessa trakter liknar den skandinaviska i mycket hög grad, och många ting tyda på att även vissa direkta tekniska länkar existera. De historiska förbindelserna ha ju varit sådana, att ett kulturellt inflytande av här beskrivet slag mycket väl kan väntas. Av betydelse som bevis härför är den litauiska benämningen »drokas», som jag antecknat både i södra och nordöstra Litauen. Jag har antagit, att det är vårt drag, som här går igen, och professor Evald Lidén har senare påpekat för mig, att vårt drag kan ha blivit upptaget i den baltiska tyskan under formen »drach» eller »drak». Om sedan denna tyska form överflyttas till litauiska, blir genom ett par substitueringar resultatet litauiskt »drokas». Detta talar sålunda för att ordet och därmed också saken härrör från Sverige. I Lettland — området närmast öster om Dünabukten — har jag antecknat, att både dragrännan och verktyget kallas »kakis», som motsvarar vårt katt, (tyska »Katze» och »Katzung»). Man erinras härvid om beteckningen »katt» på några ställen i Götaland. Om något samband här finnes och av vad art det i så fall varit, är nu svårt att bedöma. I Estland kallas timmerdraget »sirkel», »tsirkili» »vararaud» eller »vara», de sistnämnda sammanhängande med finskans »vara», »lehtivaro» (bladdrag, Karelen), »seinävaro» (väggdrag, Tavastland), »varorauta» (dragjárn, Karelen), »hirsivara» (stockdrag) etc.,

till synes mer eller mindre direkta översättningar från svenskan. I finlands-svenskan heter redskapet »drag» såsom i övre Sverige. Om således timmerdragen överförts österut, så har detta tydligen skett på olika tider. A- och B-typerna, som i enstaka exemplar påvisats i nordöstra Polen och i Novgorodsguvernemet, kunna antagas utgöra spridda rester av äldre kulturböljor västerifrån och bygeldragen en yngre. Hur tidigt dessa påverkningar kunna räknas ha börjat eller när de slagit igenom sammanhänges med verktygets ålder i Skandinavien och de olika typernas kronologiska ställning inbördes.

Skriftliga källor ha anförts i det föregående tydande på att dragjärnet här var i bruk vid medeltidens slut. Några så gamla bevarade föremål av denna art äro icke kända i Sverige eller Finland. I Universitetets oldsaksamling i Oslo förvaras ett »medrag» (C 24093), fig. 20. Det är funnet tillsammans med en pilspets från sen vikingatid eller möjligen medeltiden på en byggnadstomt på övre Sörum i Nord-Auerdals socken i Opland.³⁵ Föremålen lågo omkring 40 cm under jordytan i obearbetad mark och på ett avstånd från varandra av omkring 1 meter. Tyvärr medgiva dessa fyndförhållanden knappast någon säker datering till ifrågavarande period. I Statens historiska museum i Stockholm förvaras nu ett krökt, gaffelformigt järn från Vikörs prästegæld i Hardanger i Norge (deponerat från Nord. mus., där det haft nr 14230), fig. 19. Dess användning är emellertid osäker liksom dess ålder. Skiftets andra ände består nämligen av en trekantig skiva, vars användning och betydelse för ett dragjärn är svårförklarlig.³⁶ Även detta belägg måste sålunda för närvarande fränkännas vittnes-gillhet. Kommande fynd kanske skola ge bättre besked. För närvarande saknas sålunda fullt säkra medeltidsfynd.

Det enda dragjärn, som är daterat, bär årtalet 1750 och härstammar från Delsbo i Hälsingland, fig. 28. Det är av typ A2. Ortstraditionerna ange överallt passartypen som sen. Bygelformen räknar man som något äldre men den är i bruk och ännu aktuell. Det förekommer på en del orter till och med att i orten tillverkade bygeldrag även tillhandahållas i handeln. De fastkloiga dragen betraktas allmänt såsom uråldriga, övergivna, men jag har dock sett sådana i bruk på en del ställen.

Innan förhållandet mellan typerna närmare diskuteras, måste själva mossdragets mening och funktion i korthet belysas. Dragränna har upphuggits överallt i vårt land vid timring av hus, icke blott i varma utan även i kalla — dock ej i enklare och slarvigt uppförda lador och skjul o. d. När

³⁵ För denna uppgift har jag att tacka dr. Gutorm Gjessing, Universitetets Oldsaksamling, Oslo.

³⁶ Ingvald Undset, *Norske jordfundne oldsager*, Christiania Videnskabs Selskabs Forh. 1888: 2, Chria 1888.

Fig. 21. Dragjärn på modern husbyggnad. Litauen. Förf. foto 1930.

virket, som oftast, särskilt i övre Sverige, brukat tillhuggas och inläggas i väggen i rätt tillstånd, torkar och krymper ihop, måste stockarna sjunka något och pressas samman, om ej väggen skall bli helt gles. Sjunkningen blir starkast, då knuthakens sidoväggar äro vertikala, ty där motverkas den långt mindre än vid snedsidiga hak. Vid timringen lämnas ett litet sjunkrum mellan stockarna. I varmhus utfylles detta med mossor. Mossdraget eller rännan är vanligen avpassad för att efter sjunkningen sluta till om den undre stockens rygg, eventuellt med mosslaget emellan. Ibland, särskilt i hus med helt bilat virke, bildar den ett vinkelformigt tomrum — så t. ex. i våra knuttimrade medeltidskyrkor — och sjunkningen underlättas då, om de fasta kanterna, som begränsa dragrännan, äro tunna och ge efter vid påpressning. Under alla omständigheter vill man undvika, att stockarna bli hängande i haken, så att öppningarna mellan stockarna ökas, allt eftersom stockarna smalna vid krympningen. Det framgår av detta, att öppningens — »sätets» — och mossdragets storlek beräknas mindre, ju mera sluttande knuthaksväggarna äro, d. v. s. ju smalare hakets botten är i förhållande till bredden vid hakmynningen. Faktiskt har också mossdraget förr gjorts mindre. Då nu de fastkloiga dragen huvudsakligen bevarats inom de bygder, där snedhaksknutar brukats längst,

Fig. 22. Stock drages med dragjárn. Orsa socken, Dalarna. Foto förf. och O. Ekberg (E. U. 1929).

torde man ha rätt att ställa dessa två företeelser i samband med varandra. Här kan det icke vara tal om annat än medeltida tradition, som fortlevat. De kluvna dragen i sin tur tillhöra de växlingsrika områden, där snedhacksknutar med mera skarpsluttande hak förekomma och äro blandade med vertikala former. Det är kanske därför reglerbara dragjárn behöfvts speciellt här och sannolikt är det även här fråga om medeltidstraditioner men yngre än de föregående. Slutligen ha vi bygeldraget, som är allmänt utbrett men som har sitt huvudområde utanför de snedvinkligna knuthakens gebit. Vertikalhakens behov av stora kraftiga såt är kanske orsaken till det lättreglerade bygeldragets segertåg. De vertikala skårorna äro i stora delar av Götaland redan på 1500-talet i stark frammarsch, men deras dominerande betydelse ernås först så småningom under nyare tidens lopp. A- och B-typerna äro på grund av de olika skäl, som redan framdragits i olika sammanhang, att räkna som äldre. Jag antager, att utvecklingen inom dessa grupper tillgått på följande sätt. Det mest primära är en enkel spets på ett föremål: en järnten eller pinne. En sådan kan ha fungerat som och kallats drag. Den har sedan allmänt ersatts av en gaffelform. Alla de gamla be-

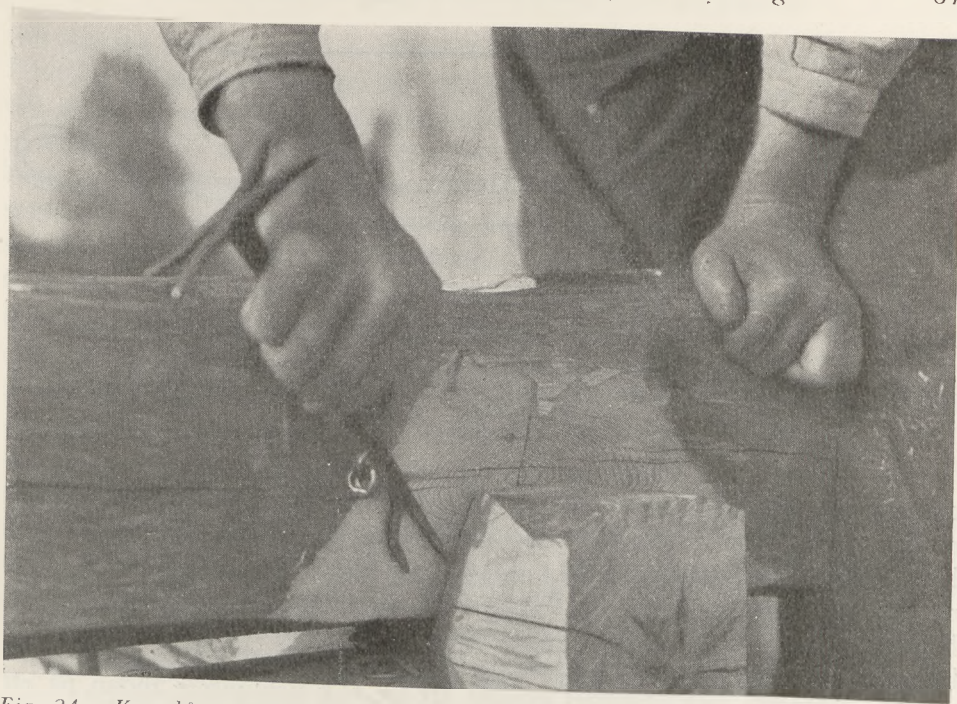

Fig. 23. *Knutskära utmätas med knutdrag. Orsa socken, Dalarna. Foto som föregående.*

nämningarna betyda linjerings- eller ristverktyg, intet tyder på att gaffel- eller tvåudden är det ursprungliga. När gaffelformerna genomfördes i övre Sverige tillgrepos inga nya namn. A2, fig. 1: 1, är en kortgrenig gaffel med böjda klor. Genom fördubbling uppstår typen A4fl, fig. 1: 5. Denna möter sedan hammartypen A4pl, fig. 1: 14—15, och påverkas därav. Hammarformen har, tyckes det, sålunda förut självständigt kommit att tillgripas, och det uppstår korsningsformer av dessa båda. B2, fig. 2: 1—2, är också en i ändan böjd gaffel, fastän grenarna gå djupare ned. Genom tillskärpning av detta, genom fördubbling av klornas antal och genom utjämning av dragfötterna under inflytande från hammartypen, uppstå de många varianter i Ba och Bb-serierna. Allt detta har skett internt på Skandinaviska halvön, varvid hammarformerna visa övervikt på det norska och de klyk- och grenformiga på det svenska området. Benämningen »me(d)e» syftar på mäta. Man kan gissa på att detta ord blev bundet till verktyget på det stadium, då det var fullt utvecklat med två klor och kanske kluven stjälk. Den geografiska fördelningen och oberoendet av utländska former ger vid handen, att hela denna utveckling ligger före medeltidens slut. Bygeldraget är väl däremot nyare tidens uppfinning, tydli-

Fig. 24. Knutskåra utmärkes med järnspets. Vika by, Mora socken, Dalarna. Foto som föregående.

gen en svensk specialitet. Passaren är i denna funktion troligen ej äldre än från 1600-talet utan snarare något yngre. Om verktyget således troligen uppstått i olika former på skilda ställen i Skandinavien, blir det alltid en diskutabel fråga, om dessa ursprungligen bygga på vissa förebilder eller om primitivare utgångs- eller genomgångsformer kunna påvisas eller anses sannolika. En kort mönstring må därför här göras av det material, som ännu existerar och som kan komma ifråga. Därvid skola vi först se till, i vilka specialanvändningar drag visat sig förekomma.

Inom skeppsbyggeriet ha dragjärn såsom förut påvisats, begagnats både i Sverige och i Norge, men såvitt skönjas kan mera sporadiskt och på skiftande sätt samt oftast relativt sent. Det synes vara passaren, som här är det allmännare utgångsredskapet.

Drag av vanlig art ha också nyttjats vid byggande av dammar (Venjan, Dalarna) och vid timring av flottningsrännor.³⁷ Båda dessa äro av sekun-

³⁷ Jfr G. H. Carlgren, i *Teknisk Tidskrift* 1880, s. 55. Förekommer mångenstädes alltjämt, så t. ex. i Dalarna, Floda.

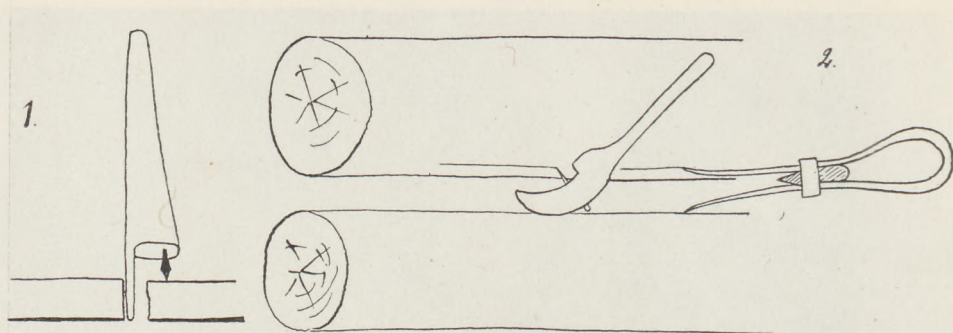

Fig. 25. 1. Golvdrag av trä med järnspets i funktion. Jämtland. 2. Timmerdrag av trä och järn i arbete. Estland.

där art och utan betydelse i detta sammanhang. Vid påsättning av andermedar på slädar har dragjärnet stundom begagnats i Norge. I Sogn i Norge ha de olikstora klorna brukats i tur och ordning. Det större paret först, när stockarna sammanpassas. Detta kallas »hyving». Så avlägsnas ojämnheterna och stockarna läggas på varandra och medragas med det mindre klopåret. För att avpassa knuthakena begagnades såsom förut nämnts det s. k. knutdraget, åstadkommet genom att en flik urnupits i ändan på ett järn, så att två klor uppkommo. Knutdraget var kombinerat med timmerdraget och i övre Dalarna och Västerdalarna stodo vinklarna i en viss storleksproportion till varandra. Knutdraget förhöll sig till timmerdraget som 1: 3, 1: 4, 1: 6, 1: 7, 1: 8 o. s. v. alltefter knuthakets vinkel. Var denna smal (d. v. s. med mera sluttande eller vertikala väggar i haken) ökades nämnaren i dessa tal, vilket visar, hur nära dessa två voro avhängiga av varandra. Helt annorlunda med golvdraget, som var särskilt redskap och mycket ofta förekommit som självständigt verktyg. Samma sak med samma benämning möter också i trä, varvid dock en nabb av järn finnes, fig. 25: 1. Denna form är särskilt typisk för Jämtland, Dalarna, Hälsingland och Lappland och finnes även i Finland. Dessa drag ha senare ersatts av andra verktyg, bl. a. rättbänken.³⁸ Från Estland har jag fått uppgift om ett instrument av närbesläktad art, använt som timmerdrag, fastän tanden var placerad vinkelrätt ut från träet, fig. 25: 2. Detta verktyg leder oss sålunda direkt över till den stora grupp redskap, som kallas ritmått och strykmått.

De äro av två arter, men många varianter och blandformer förekomma, fig. 27. Det vanliga strykmåttet består av en eller ett par träslåar, försedda med var sin ritspets och stuckna genom en klots, som pressas emot

³⁸ E. U. 3124.

och strykes utefter den ena jämna kanten på det föremål man bearbetar. Då ritar järnspetsen på den slå, som begagnas, den rits, som man vill ha och vilken således blir parallell med kanten, fig. 27:5

—6. Slån (eller slåarna) går att skjuta fram och tillbaka genom klotsen, varigenom avståndet mellan ritspetsen och brädkanten kan regleras. Detta slags redskap är känt i hela Europa, åtminstone sedan 1700-talet. Den andra gruppen är egentligen blott ett enklare slags strykmått, en vinkelböjd järnten, fig. 27: 1, eller ett i vinkelform utsågat trästycke med en eller ett par vassa spetsar eller spikar i sin längre arm. Vinkelns andra arm strykes mot underlagets kant och samtidigt ritas med spetsen. Detta verktyg kallas ibland »katt». Både det och strykmåttet kunna också benämnas »drag», »ri», »rev» o. d. Ibland är spetsen flyttbar, fig. 27: 2—3. Bäst utvecklad möter denna anordning på ett hos snickare nyttjat redskap, bestående av en stång med en i rät vinkel ställd kort arm, i ena ändan försedd med spets. På denna stång är en glidbar arm anbragt, även den med spets, fig. 27: 4. Verket kallas av hantverkare stångcirkel (efter tyskt mönster). Det är med andra ord ett slags primitivt parallellmått, användbart att dra två parallella linjer med och som passare. Det är icke sannolikt, att dessa verktyg ha en så hög ålder i Skandinavien, att timmerdraget kan härstamma från dem. Med större skäl kunde man tänka på passaren, känd redan under antiken och bekant i Sverige under medeltiden. Någon direkt brygga mellan den och timmerdraget ha vi emellertid icke. Så gott som överallt äro strykmåtten avsedda för ristning på samma arbetsstycke. Det finns emellertid några belägg på ett slags primitiva ristverktyg bestående av enkla grenklykor och nyttjade som ett slags dragjärn. En sådan visar fig. 26 från Höjentorp socken i Östergötland. Den benämnes »vrete», men är, såsom ritad efter muntlig beskrivning, ej fullt säker. Den var av trä och hade två spetsar av järn. En dylik klyka utan järnspetsar är känd från Sittis i Tavastland, fig. 17: 12. Otänkbart är således ej, att en dylik primitiv gaffel kan vara föregångare till flera av de nyssnämnda ritmåtten och till sin idé även för dragjärnet, men bevisas kan det ej. Golvdraget står timmerdraget närmare i typ och användning. Det är förbindelselänken mellan dragjärnen och strykmåten, men någon föregångare till dragjärnet är det knappast.

Fig. 26. *Timmerdrag, »vrete», av trä med järnspetsar. Rekonstruktion. Höjerstads socken, Östergötland (E. U.).*

Om vi sålunda icke, åtminstone så länge de redskapstyper, som här berörts, föga eller ej alls behandlats av forskningen, kunna direkt följa drag-

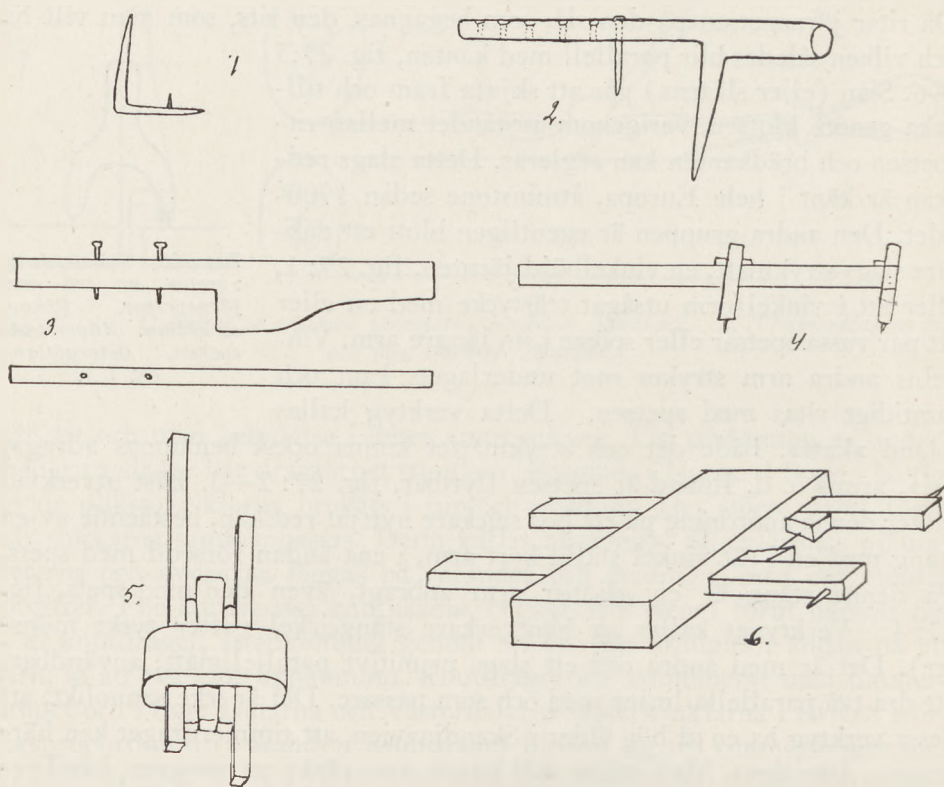

Fig. 27. Stryk- och ritmätt.

1. »Timmerrev» eller »katt». Linneryds socken, Konga hd, Småland.
2. Ritmätt, »ri». Sjösås socken, Småland.
3. »Katt.» Linneryds socken, Konga hd, Småland.
4. Stångcirkel, »stryktre». Söderbykarls socken, Lyhundra hd, Uppland.
5. Strykmätt, ritmätt, »ri». Sjösås socken, Småland.
6. Ritmätt. Hälleberga socken, Uppvidinge härad, Småland.

järnets tillkomst, kvarstår som resultat av undersökningen, att detta redskap synes vara av skandinaviskt ursprung och har existerat här sedan medeltiden. Det har här genomlöpt en rikt nyanserad utveckling i samband med timringsteknikens fortskridande. Denna utveckling har skett efter något olika linjer inom de skilda huvudbygder eller kulturområden, som sedan förhistorisk tid varit mer eller mindre differentierade i Norden. Slut-

ligen har det trängt österut och har där nått ända in på ryskt och polskt område. Detta är av stor vikt att kunna konstatera. De likartade timmerkonstruktionerna i Skandinavien och Östeuropa tyda på ett samband, vars art är ett av de stora problemen inom nordisk etnologi. Att ett så viktigt och säreget timringsredskap som dragjärnet lånats österut är därför en viktig hållpunkt. Även som exponent för nordisk och här speciellt svensk kulturs många tekniska insatser är dragjärnets historia lärorik.

Förteckning över svenska dragjärn.

I följande förteckning över samtliga för författaren kända och till typen och härkomsten klarlagda belägg på svenska dragjärn upptages först det nummer, som belägget har på kartorna, fig. 7, 8, 13, dels dess ortsuppgift med landskap, härad och socken, därefter ortens benämning och typbestämning (i enlighet med de beteckningar som angivas sid. 35) och slutligen uppgift om källan för belägget, med institutionsbeteckning, ofta även accessions- eller inventarienummer, meddelarens namn och ibland också datum för fixering av beläggsstället.

En ingående och detaljerad redogörelse för materialet är en nödvändig förutsättning för uppgifternas kontrollering. Den ger en säkrare inblick i materialets egenart och klargör på ett slående sätt vilka grundvalar undersökningen vilar på ur såväl kvalitativ som kvantitativ synpunkt. Läsaren har själv tillfälle att se, var luckorna finnas. Fullständighet kan givetvis inte ernås och bör icke ens eftersträvas, men på många punkter skulle uppgifter, som hjälpa till att fylla ut de vita fläckarna på kartan eller som skänka ny, mera nyanserad kunskap, vara av största värde.³⁹

³⁹ A motsvarar nr 6, 9, 11, 12, 16, 17, 19.

B motsvarar nr 171, 175, 176, 179, 180.

Förkortningar: E. U. = Nordiska museets etnologiska undersökning. Omfattar såväl fältundersökningsresultat som avbildningar och anteckningar från ortsmuseer och svar från ortmeddelare, (de senare vanligen med accessionsnummer, årtal, personnamn eller initialer till personnamnen.)

N. M. Åtföljt av siffra = Nordiska museet och dess inventarienummer..

Andra museiförkortningar tydas genom jämförelse med ortsuppgift.

Rz = Rietz, Svenskt dialektlexikon.

Källor i övrigt: Landmålsarkiven i Uppsala (Ulma) och i Lund samt Svenska akademiens ordboks saml., Lund.

Nummer på kartan	Land- skap	Härad	Socken	Benämning	Typ	Källhänvisning
1	Ög.	Ydre	Svinhult	vrete	Cd2rs	N.M:186749
2	»	Hanckind	Kaga	»	Eh2bå	EU:3160
3	»	Kinda	Tirserum	»		Ulma:1859 s. 20
4	»	Vifolka	Sya	»		EU:9/1 1933
5	»	Hanckind	Grebo	»		EU:M.Ericson 1931
6 (jfr A)	»	Åkerbo	Linköpings- trakten	»		»
7	»	Kinda	Hägerstad	»	Eg2bå	EU:O.H.1933.
8	Uppl.	Lyhundra	Söderby-Karl	drag	F2rg	EU:E.E-n 9/5 1932
9 (jfr A)	Ög.	Hanckind	Vist	vrete		Bj.-Säby-undersökn.
10	»	Kinda	Tjärstad	»		EU:M.Ericsson 1931
11 (jfr A)	»	Hanckind	Slaka	»		»
12 (jfr A)	»	»	Vist	»		Ulma:1929:9
13	»	Östkind	Jonsberg	»		Ulma:175:131
14	»	»	Kvarsebo	»		Ulma:175:134
15	»	Valkebo	Nykil	»		Ulma:175:115
16, 17 (jfr A)	»	Hanckind	Landeryd	»		EU:M.Ericsson 1931
18	»	Åkerbo	Ö. Harg	»		»
19 (jfr A)	»	Hanckind	Skeda	»		»
20	»	Ydre	N. Vi	»	Bb2rstr	EU:1458
21	»	Hammarkind	V. Husby	»	Cd2rs	EU:Johansson, Nkpg27/3 1931
22	»	Memming	Kimstad	»		EU:878
23	»	Vifolka	V. Harg	»		Ulma:Rothman 1917
24	»	Valkebo	Rappestad	»	Cd2rg	EU:17/12 1930
25	»	Kinda	Kisa	»		EU:T.H-r. 14/6 1930
26	»	»	Tjärstad	»	F2rg (sv)	EU:Granberg 1930
27	»	»	Vårdnäs	»		EU:N.I.S-n 2/7 1930
29	Smål.			»		Hedström, Sydsmål. Folkmål.
30	Öl.	Öl. N. Mot	Böda	»		Lindroth, s. 177
31	Smål.	Aspeland	Lönneberga	»		Ulma:5459
32	»	Tuna-Län	Misterhult	»	Cc2rs	Ulma:3740 Areskog 1931
33	»	S. Tjust	Hjorted	»		EU:1314
34	»	Ö. Härad	Locknevi	»		Gadd, Ö. Härad
35	Hall.	Tönnersjö	Enslöf	meedra	Cd4plrg	Karlsson, Harplinge: brev 12/5 1932
36	»	Årstad	Askome	medrag	Cd2rg	NM:190353
37	»	Faurås	Fagered	meje		Ulma:200 Kalén
38	»	»	»	medrag		»
39	»	»	Gunnarp	»	Cc2rg	EU:19/1 1933
40	»	Tönnersjö	Enslöv	»		EU:7/11 1932

Nummer på kartan	Land- skap	Färad	Socken	Benämning	Typ	Källhänvisning
41	Skån.	Ö. Göinge	Broby	meja	Cd4rg	P. Johnsson Broby: brev 25/8 1932
42	»	V. Göinge	Stoby	meje	Cd4oplr	EU:4324
43	»	»	»	mej		EU:22/11 1932
44	Smål.	Allbo	Vislanda	mee		EU:medd. 1930
45	»	Tveta	Nässjö	»	Cd2rs	NM:187971
46	»	Östra	Nävelsjö	»	Eg2bå	NM:187970
47	»	Västra	N. Sandsjö	»	Cd2rs	NM:187969
48	»	S. Vedbo	Flisby	»	Fh2bå	NM:187967
49	»	Västra	Bringetofta	»	Eg2bå	NM:187968
50	»	Kinnevald	Öja	»	Cd2rs	EU:1160
51	»	Mo	N. Hestra	»	Cc2rs	EU:2710
52	»	N. Vedbo	Frinnaryd	»	Cc2rs	EU:1060
53	»	»	Frinnaryd o. Marbäck	»		Ulma:175:221
54	»	Västra	Bäckaby	»		EU:2803
55	»	Allbo	Vislanda	»		EU:1570
56	Vg.	Källand	Otterstad	»	Cd4flrs	NM:187803
57	Dalar.		Sollerön	klipdrag	Cd2rg	NM:172096
58	Vg.	Kulling	Kullings- Skövde	byggmede	Cc2rg	EU:2432
60	Dalar.		Venjan	dammdrag	Cd2rg	Ulma:2358
61	Vg.	Vartofta	Kungslena	mee	Cd2rg	EU:Granlund 1931
62	»	Gäse	N. Säm	»	Cd2rs	EU:684
63	»	»	Alboga	maje	Cd2rs	»
64	»	Vadsbo	Korsberga	mee		Ulma:109:349 Stalin
65	»	Gudhem	Hornborga	»		Ulma:649:2
66	Dals.	Vedbo	Dalen	»		EU:4338
67	»	Valbo	»	»		EU:Tell 1/6 1932
68	»	Vedbo	Ärtemark	mejärn	Cd2rg	EU:O.H. 1932
69	»	Nordal	Holm	mee	Cd2rg	EU:Franzén 22/8 1929
70	Boh.	Vette	Hogdal	medrag	Cc2rs	EU:1378
71	»	»	»	»		EU:3089
72	»	Tjörn	Valla	mege		EU:Olaus Olsson 22/6 1932
73	»	Sörbygd		medrag		Ulma:86
74	»		Uddevalle (Mus.)	»	Cd2rg	Carling:Brev 7/5 1932
75	»	Inlands Nordre	Solberga	husmeja		EU:2907
76	Vg.	Vilske	Göteve	mee		Ulma: 213, Götling
77	»	Mark	Öllekulla	medrag		Ulma:3242
78						
79	Vg.	Källand		mede		Ulma:237, Norén
89	»	Väne	V. Tunhem	»	Cd2rg	Ulma 1749:1 Madsén

Nummer på kartan	Land- skap	Härad	Socken	Benämning	Typ	Källhänvisning
81	Häls.			drag	A2go (dat. 1750)	Hudiksvalls mus.
82	Vg.	Skåning	Skånings- Åsaka	mede	Cd2rs	EU:1501
83	»	Källand	Otterstad	mee	Cd2rs	EU:2412
84	»	Mark	Istorp	medrag		EU:3491
85	»	Ås	Fänneslunda	»		Ulma
86	»	»	Grovare	»		Ulma
87	»		Asarum	drag	Df4plbå	Hudiksvalls mus.
88	Blek.	Bräkne		meja		EU:2579
89	Ög.	Vifolka	Sya	mee		EU:Ink. 9/1-33
90	»	Lysing	Ödeshög	»		Ulma:Smedberg
91	»	Hanekind	Vist	» medrag	Cd2rs	SE 1930
92	Värml.	Nordmark	Sillerud	medrag	Cd4plrg	NM:179054
93	»	Jösse	Gunnarskog	»	Cd4flrg	NM: 87680
94	»	Väse	Alster	»	Cd2rg	EU: 689
95	»	Näs	Botilsäter	»	Cd2rs	EU: 837
96	»	Fryksdal	Sunne	»	Cd2rs	EU: Sundell, Rottneros
97	»	Jösse	Köla o. Eda	»	Cd2rg	NM: Gäva 11/5-32
98	Uppl.	Lyhundra	Söderby	Karl drag	Cd2rg Cd4rg	EU: E. E-n 9/5132
99	Värml.	Gillberg	Glava	medrag		EU: M. Ericsson
100	»	»	Värmskog	»	Cd4plrg	VM: 3528
101	»	Grum	Grum	»		EU: 937
102	»	Visnum	S. Råda	»		EU: 2900
103	»	Jösse	Köla	»	Cd2rs	EU: 1087
104	»	»	Brunskog	»	A4plsktr	EU: 2457
105	Västml.	Västerås- trakten		drag	Cd2rg Cd2rs Ba4plrggo Eg2bå	EU: 1261 Västml. Fornminnes- förm. mus. Draken- berg
106	»	Köpings- orten		drag dragjärn	Ba4-rg Cd2rs Eg2bå	Köpings Mus. » »
107	»	Våla	Tärnsjö	timmerdrag	Cd2rs	EU: Brev 1202
108	»	Norbergs blg.	Norberg	»		EU: 1502
109	»	Skinnskatteberg	Ramsberg	»		EU: 3074
110	»	Överturbo	Kila	drag	Cd23g	EU: 3077
111	»	Snävringe	Sura	dragjärn	Eg2bå	EU: 3140
112	»	Skinnskatteberg	Ramsberg	drag	Cd2rs	Ulma: 495:4
113	»	Vagnsbro	V. Färnebo	»	Cd2rs	Ulma
114	Söd.	Sotholm	Sorunda	timmerdrag	Cd2rs	Södertälje mus.
115	»	»	»	»	Eh2bå	»
116	»	Öknebo	Turinge	»	Eg4plbå	»
117	»	Rönö	Svärta	drag	Cd2rg	E. U. Se. 1931

Nummer på kartan	Land- skap	Härad	Socken	Benämning	Typ	Källhänvisning
118	Söd.	Åker o. Ö. Re- karne		drag		Ulma 347:3 s. 17
119	»	Strängnäs- orten		dragjärn	Cd2rg Cd2rs	Leijonhufvud, Sträng- näs museum
120	Häls.		Njutånger	timmerdrag	A2fl	v. Post, Hudiksvalls mus. (E U)
121	»		Delsbo	»		v. Post, Hudiksvalls mus. (E U)
123	»	Söderhamns- orten		dragjärn, timmerdrag	Ba4-rggo Cd4-rg	EU: Brev 1161
124	»		Voxna	dragjärn	Cd4plrg	EU: 2972
125	»		Enånger	drag	Cd2rg	EU: J. Ö-g 11/ -31
126	»		Järvsö	»	A4plskngo	EU: 4020
127	»		Skog	timmerdrag		EU: 1075
128	Dalar.		Boda	dragjärn	A4plkngo	NM: 96355
129	»		Orsa	»	A4plkngo	NM: 13313
130	»		Floda	timmerdrag	Cd4plrg	NM: 171368
131	»		»	»	Cd2rg	NM: 171367
132	»		»	»	S3	NM: 171369
133	»		Lima	dragjärn	Bb2tr	NM: 158256
134	»		Lima	»		EU: A. O-n 4/4 -31
135	»		Grangärde	drag		EU: 829
136	»		Boda	»		EU: 902
137	»		Lima	dragjärn	Bb2tr	NM: 158311
138	»		Venjan	timmerdrag	A2kngo	EU: 841
139	»		Leksand	»		EU: Stolts Lars
140	»		Lima	dragjärn	Cd2rg	EU: 3124
141	»		Älvdalen	»	Cd4flrg	EU: 2965
142	»		Orsa	»	A2kn	EU: 3162
143	»		Venjan	drag		Ulma
144	»		Nås	»		EU: 3353
145	»		Boda	dragjärn		EU: 1448
146	»		Säfsnäs	drag	Ba2rg Ba4-rg	EU: 1069
147	»		Grangärde	stockdrag		EU: 1137
148	»		Leksand	drag		EU: Wallén 1928
149	»		Lima	dragjärn		EU: S. O. J-n 1926
150	»		Floda	flatdrag	Cd2org	EU: O. B-s 1927
151	»		Orsa	dragjärn		EU: 3163
152	Smål.	Mo	Åsenhöga	laggjärn (sic)	Bb2tr	NM: 129208
153	Värml.	Väse	Alster	drag		EU: 689
154	»	Karlskoga blg.	Karlskoga	»		EU: 844
156	Värml.	Fryksdal	Sunne	timmerdrag		EU: Sundell Rottneros
157	Smål.	Uppvidinge	Sjösås	timmer-ri, ri	Bb4plrstr	EU: Göth
158	Boh.	Tjörn	Valla	dragjärn		EU: O. O-n 22/6 -32

Nummer på kartan	Land- skap	Härad	Socken	Benämning	Typ	Källhänvisning
159	Äng.		Graninge	dragjärn		EU: 1077
160	»		Bjurholm	husdrag		EU: 768
161	»		Ramsele o. Fjällsjö	drag		EU: 3212
162	Gästr.		Ovansjö	»		EU: 843
163	»		Valbo	drag		EU: 1121
164	Härj.		Hede	timmerdrag	A2kngo	NM: 102793
165	»		»	»	A4flkngo	NM: 103044
166	»		Lillherrdal	»	Cd2rg	NM: 100371
167	»		Älvros	»		SE: 1927
168	Västb.		Över-Kalix	husdrag	Cc2rg	NM: 93236
169	»		Degerfors	»		EU: 3971
170	»		»	»		Rietz: 94
171	jfr B Ög.	Vifolka	Mjölby	drag	Df2ba	EU: 2924
172	»	»	Sya	»		EU: INK. 9/1 -33
173	»	Lysing	Heda	väggdrag	Eg2ba	EU: A. L-m 28/11 -32
174	»	»	»	knutdrag		EU: 4353
175	jfr B Ög.	Aska	Orlunda	drag		SE 1930
176	jfr B Ög.	Vifolka	Mjölby	»		EU: A. L-r 12/1 -31
177	»	Göstring	Ekeby	dragjärn		EU: 1826
178	»	Boberg	Klockrike	drag	Cd2rg	EU: 822
179	jfr B Ög.	Gullberg	Västerlösa	»	Cd2rs	EU: N. I. S-n 1930
180	jfr B Ög.	»	»	»		SE 1929
181	»	Lysing	Ödeshög	»		Ulma: Smedberg
182	Uppl.	Trögd	Lillkyrka	»		EU: 1972
183	»	Våla	Huddunge	»	Cd2rs	EU: 827
184	Söd.	Svartlösa	Huddinge	»	Cd2rs	EU: 959
185	Uppl.	Bro o. Vätö skplg	Vätö	timmerdrag	Cd2rg	EU: 1902
186	»	Lyhundra	Söderby-Karl	drag	Cd2rs	EU: 2730
187	»	Åkers skplg	Riala	väggdrag	Cd2rs	EU: 2940
188	»	Bälinge	Skuttunge	drag	Cc4plrg	Ulma: 303:60 bs. 2
189	»	Trögd	Hacksta	dragjärn		EU: 3324
190	»	Håbo	Övergran	»		EU: 3172
191	»	Trögd	Lillkyrka	drag		EU: 1059
192	»	Våla	Nora	»		EU: Holmb-g 5/8 -29
193	Hall.	Faurås	Källsjö	»	Cc4plrg	EU: 1385
194	»	Fjäre	Onsala	harkdrag (sic)	Ba2rg	EU: 1385
195	Lappl.		Malå	drag		EU: 1432
196	»		Dorotea	timmerdrag		EU: 1568
197	»		Åsclé	drag	Cd2rg	EU: 3970
				dragjärn	Cd2org	
198	»		Lycksele	husdrag		EU: 1081
199	»		Arvidsjaur	»	Cd2rg	EU: 775
200	»		Vilhelmina	drag		EU: 911

Nummer på kartan	Land- skap	Härad	Socken	Benämning	Typ	Källhänvisning
201	Lappl.		Sorsele	drag		Ulma: 2967
202	Norrh.		Piteå landsf.	timberdrag		EU: Canterbury
203	Jämt.		Laxsjö	timmerdrag	Cc4plrg	EU: 759
204	»		Revsund	»	Cc4plrg	EU: 1292
205	»		Näskott	dragjärn	Cd2rg	EU: 2823
206	»		Lit	drag	Cd2rg	Ulma: 88:22 s. 24
207	»		Ragunda	»	A4plkl	Ulma: 88:24
208	»		Aspås, Ås o. Rödön	timmerdrag		Ulma: Granberg
209	»		Kyrkås			EU: 2531
210	»		Laxsjö	drag		EU: Ink. 8/11 -29
211	»		Åre	timmerdrag		Ulma: Geijer
212	Gotl.		Visby	dragjärn	Cd4oplr	Gotl. Fornsal Inv. C. 46
214	Närke	Asker	Lännäs	dragjärn	Ba2rg	EU: 1065
215	»	»	St. Mellösa	timmerdrag		EU: SE 1927
216	Dals.	Valbo		mekadrag		EU: Tell 1/6 -32
217	Boh.	Inlands Sö.	»	»	Cd2rs	» » » »
218	Vg.	Alc	Skepplanda	»	Cd2rg	» » » »
220	Blek.		Karlshamn	timmer-rev	Bb4plrgtr Df4plbå Df4plsv	EU: 1573
221	Smäl.	Allbo	Härlanda	timmer-rev	Cd2rs	Smäl. Mus. Växjö
222	»	Konga	Linneryd	»	Cd2rg	EU: 2930
223	Öl.	Runsten	Gärdslösa	ri, riet	Eg2bå	EU: 3969, A. N-n 16/3 1931
224	Smäl.	Uppvidinge	Hälleberga	timmerri	Df4oplbå	EU: 3254
225	»	»	N. Åseda	ri		Ulma: O. Hedström
226	»	S. Möre	»	»		Smäl. Folkhäl s. 84
227	»	»	Torsås	timmerri	Df4plbå	» » » »
228	»	Uppvidinge	Sjösås	ri	Cd4plrs	EU: Göth
229	»	Konga	Elmeboda o. Långasjö	timmerri	Df4plsv	EU: 1153
230	Blek.	Östra	Lösen	»		EU: 947
231	Smäl.	Stranda		ri		Kalmar mus. medd. M. Hofrén
232	»	S. Möre		»		Kalmar mus. medd. M. Hofrén
233	»	Stranda		»		Kalmar mus. medd. M. Hofrén
234	Öl.	Runsten	Gärdslösa	»	De2bå	Kalmar Mus. 8788
235	Smäl.	S. Vedbo	Hesselby	vrete		EU: SE 1931
236	Ög.	Ydre	Sund	»		Rääf: Ydre härad
237	»	Vifolka	Ulrika	»		EU: unders.
238	Hall.	Tönnersjö	Breared	medrag		SE
239	Smäl.	N. Vedbo	Tranås	mee		EU: medd

Nummer på kartan	Land- skap	Härad	Socken	Benämning	Typ	Källhänvisning
240	Ög.	Ydre	Sund	meddrag		Rääf: Ydre hd
241	»	Vifolka	V. Harg	drag		EU: unders.
242	Uppl.	Lyhundra	Söderby-Karl	rist	Cd2rs	EU: Söderbykarls hemb.
243—46	Norrb.		Juckasjärvi	vararauta l. timmerrist	S2	G. Ullenius, Lulcå
247	Norrb.		Arjeplog	rist		E. Brännström
248	Smål.	S. Möre	Torsås	revhake (ritmått)		Ulma: 944 P. C-n 1931
249	»	Uppvidinge	Hälleberga	revhake (ritmått)		EU: 3254
250	Skån.	Ö. Göinge	Hjärsås	revkätta (ritmått)		EU: 752
251	Smål.	Konga	Linneryd	katt		EU: Linnander 1/12 1932
252	»	Uppvidinge	Sjösås	»	Cd2rg	EU: 1074
253	»	N. Vedbo	Frinnaryd	»		EU: 1060
254	»	Uppvidinge	Sjösås	»		EU: Göth
255	Boh.	Orust		dragkatt	Cd2rg	EU: O. O-n 22/6 1932
256	»	Inlands-Torpe	Västerlanda	kattdrag	Cd2rg	EU: 1861:13
257	»	»	Västerlanda	katt	Cd2rg	EU: 1861:27
258	Vg.	Kålland	Otterstad	katt (ritmått)		EU: 2412
259	Ög.	Lysing	Ödeshög			Ulma: Smedberg
260	Häls.		Delsbo		Bb4fltr	NM: 171733
261	Värml.	Filipstads bgslg			Bb4plrgtr	EU: T. Öberg, 25/5 -32
262	Häls.		Ovanåker		A2	Ovs. hembf. 986
263	Jämt.		Alsen		A4fl	Jämt. Mus. Y-184
264	Dalar.		Transtrand		A4pl	NM: 171362
265	Härj.		Älvros		A4pl	NM: 99565
266	Värml.	Fryksdal	Sunne		A4flkl	NM: 186388
267	Jämt.				A4flkngo	Jämt. Mus.
268	»				A4plkngo	» »
269	Häls.		Ljusdal		A4plkngo	Ljusdals hemb. (EU)
270	»		Ljusdal		A4plskngo	EU: 4020
271	Härj.		Lillherrdal		A4flkngo	NM: 171415
272	Dalar.		Lima		A4plgo	NM: 185563
273	»		Orsa		A4plgo (2 golvdrag)	NM: 171363
274	»		Mockfjärd		A4flgo	NM: 188858
275	»		Lima		A4plgo	NM: 179374
276	Jämt.		Laxsjö		A4flgo	NM: 182526
277	Äng.		Säbro		A4flgo	L. Björkvist 1932

Nummer på kartan	Land- skap	Härad	Socken	Benämning	Typ	Källhänvisning
278	Dalar.		Orsa		A2kngo	NM: 17461
279	Häls.		Ovanåker		Ba4flrggo	Ovrs. hembf. 202
280	Dalar.		Mockfjärd		Ba2rggo	NM: 171060
281	»		ink. i Falun		Ba4plrg	NM: 190994
282	»		Mockfjärd		Ba4flrg	NM: 171061
283	»		Söderbärke		Ba4plrg	EU: J. S-n 30/8 -29
284	Häls.		ink. i Falun		Ba4flrggo	NM: 190995
			Ovanåker		Ba4plrg	Ovrs. hembf. 402
286	»		»		Ba4flrg	Ovrs. hembf. 985
287	Dalar.		Grangärde		Ba4flrg	NM: 157720
288	Jämt.		Säby		Cd2rg	Jämt. Mus.
289	Värml.	Fryksdal	Gräsmark		Cd2rs	EU: 918
290	Västml.	Snävringe			Cd2rg	NM: 125762
291	»	Åkerbo	Sätterbo		Cd2rs	NM: 189867
292	»		Arboga		Cd2rs	EU: O. H. 1932
293	»	Norrbo	Skultuna		Cd2rs	EU: 960
294	Närk.	Sköllersta	Bo	timmerdrag	Cd2rs	NM: 183843
295	Smål.	Västra	Malmback		Cd2rs	NM: 187974
296	Smål.	Västra	»		Cd2rs	NM: 187973
297	Boh.	Tjörn	Valla		Cd2rg	EU: O. O-n 22/6 -32
298	Dals.		Åmål		Cd2rg	NM: 189964
299	»		»		Cd2rg	NM: 189962
300	»	Vedbo	Håbol		Cd2rs	NM: 189961
301	»	Valbo			Cd2rs	EU: Tell 1/6 -32
302	»		Åmål		Cd2rs	EU: O. H. 1932
303	Ög.	Gullberg	Västerlösa		Cd2rs	EU: N. I. S-n 1930
304	Dalar.		ink. i Falun		Cd2rg	NM: 190992
305	»		ink. i Falun		Cd2rg	NM: 190996
306	»		ink. i Falun		Cd2rg	NM: 190993
307	»		Mockfjärd		Cd2rs	NM: 171059
308	»		Ål		Cd2rg	EU: 924
309	Uppl.		Enköping		Cd2rs	NM: 187490
310	»	Lagunda	Biskopskulla		Cd2rs	NM: 138605
311	Västml.	Simtuna	Simtuna		Cd2rs	NM: 183379
312	Uppl.	Trögd	Lillkyrka		Cd2rs	EU: 1059
313	Ög.	Finspånga län	Risinge		Cd2rs	SE 1930
314	»	Skärkind	Ö. Ryd		Cd2rg	EU: G. M.
315	Härj.		Lillherrdal		Cd2rg	NM: 171416
316	Vg.		Skara-orten		Cd2rs	Skara mus. (E. U.)
317	»		»		Cd2rs	Skara mus. (E. U.)
318	Häls.		Gävle-orten		Cd2rs	Gävle mus. 1172
319	»		Skog		Cd2rs	EU: 1075
320	Stockholm				Cd2rg	NM: 155921
321	Blek.	Östra	Rödeby	timmeritts	Cd4oplrg	Blek. mus. 3/6 -32 (EU)
322	Norrb.		Piteå		Cd4oplrg	NM: 185795
323	Vg.	Mark	Istorp			EU: O. H. -32

Nummer på kartan	Land- skap	Härad	Socken	Benämning	Typ	Källhänvisning
324	Dalar.		Leksand		Cd4plrs	NM: 171366
325	»		Grangärde		Cd4plrg	EU: 1137
326	»		Boda		Cd4-rg	Ulma 2421:1
327	Lappl.		Malå		Cd4plrg	NM: 184407
328	Uppl.	Våla	Huddunge		Cd4-rs	EU: A. J-n 28/6 -32
329	Äng.		Nordmaling		Cd4-rg	EU: 2717
330	Norrb.		Piteå		Cd4plrg (sv)	NM: 185173
331	»		»		Df4oplba	NM: 185794
332	»		»		Cd4plrg	EU: 1418
333	Blek.	Medelstad	Fridlefstad	timmerrits	Df4oplba	Blek. mus. Leander: (EU)
334	»	»	»	»	Df4oplba	» » » »
335	Lappl.		Vilhelmina		Cc4plrg	EU: 811
336	Härj.		Älvros		Cd2rg (sv)	NM: 171414
337	Jämt.		Kyrkås		Cc2rg	EU: 1360
338	Ög.	Lysings	Heda		Fg2ba	EU: Lindh. 17/6 -31
339	»	Vifolka	Sya		Fg2ba	EU: Ink. 9/1 -33
340	Smål.	Uppvidinge	Sjösås		Fh4plba	EU: Göth
341	Ög.	Vifolka	Sya		Fh2ba	EU: Ink. 9/1 -33
342	Vg.		Boråstrakten		Fh2ba	Borås mus. (EU)
343	Smål.	N. Möre	Ryssby	timmerri	Df4oplba	EU: Leander -32
344	»	Konga	Ljuders	timhari	Cd4plrg Fg4plba	EU: SE 1932
345	»	Västra	Hultsjö	mec	Cd2rg	EU: SE 1932
346	Häls.		Delsbo		Cd4plrg	EU: S. F. o. O. H.
347	Dalar.		Mora	dragjärn	A4plkngo	EU: SE 1929
348	»		Orsa		Cd4plrg	EU: SE 1929
349	Smål.	Östbo	Värnamo	mec		EU
350	Hall.					

Zusammenfassung.

Der Aufsatz berichtet über ein speziell nordisches Gerät, das sog. »dragjärn» (Zugeisen), dessen geografische Verbreitung, Varianten und Entwicklungsgeschichte. Das Zugeisen wird bei der Zusammenfügung der wagerechtliegenden Balken in einer Blockbauwand verwendet. Eine Rinne wird in die unteren Seite des überliegenden Balkens eingekerbt, damit diese sich so eng wie möglich an die obere Seite des unterliegenden Balkens anschliesse. Der Zwischenraum zwischen den Balken muss mit Hinsicht darauf berechnet werden, dass die Balken allmählich trocknen, einschrumpfen und zusammensinken. Die Rinne wird »drag» oder »mossdrag» (Zug,

Mooszug) genannt und pflegt mit Moos gefüllt zu werden. Das Zugeisen besitzt zwei gleichzeitig wirkende Spitzen. Die eine wird längs der Rückenseite des unterliegenden Balkens gezogen, wobei die andere eine Linie in die Unterseite des oberen Balkens ritzt. Eine solche Linie wird sowohl auf der Innen- wie auf der Aussenseite des Balkens gemacht. Zwischen diesen beiden Linien wird der oben genannte Mooszug ausgekerbt. Das Zugeisen hat mehrere Typen. Verfasser macht folgende Einteilung: A. Zugeisen mit festen Spitzen und ungeteiltem Stiel, Fig. 1; B. mit gespaltenem Stiel, Fig. 2—3; C. Bügelförmig, Fig. 4; D. Zirkelförmig, Fig. 6. Zwischen diesen kommen einige Mischformen vor. Eine auf Einzelheiten bauende, nähere Untersuchung berücksichtigt u. a. folgende Fälle. Das Stück mit den Spitzen (der Fuss) kann auf der unteren Seite gezweigt oder flach sein, im letzteren Falle einem Hammerkopf ähnlich. Ausserdem kommen auch Kombinationen mit »Zügen« für die Zusammenfügung des Fussbodens, Fig. 1: 3, und solche, die bei der Verknüpfung der Balkenden beim Blockbau verwendet werden, Fig. 1: 6 vor. Diese existieren auch selbständig. Auf Grund eines von allen Teilen Schwedens eingesammelten Materials, welches durch die unter der Führung des Verfassers stehende, mit dem Nordischen Museum verbundene Etnologische Untersuchung zusammengebracht worden ist, sind die Zugeisentypen auf Karten ausgelegt und in Verbreitungstabelle eingeordnet worden. Gewisse Typen zeigen sich als den Reliktgebieten des Landes zugehörig, andere gehören zu centralen Bezirken wie das östliche und südöstliche Schweden, welche früh Neuerungen annehmen oder selbst Neues schaffen. Mit Hülfe dieser Tatsachen erhält man eine gewisse Stütze für die relative Chronologie. Die Zugeisen mit festen Spitzen (A) sind die ältesten. Die mit gespaltenem Stiel (B) kommen zunächst, die bügelförmigen (C) sind relativ jung und die zirkelförmigen (D) sind ziemlich recent. Die letzteren sind eine Importsache. Die Terminologie wechselt sehr in verschiedenen Gegenden. Auch diese ist auf Karten angelegt und zeigt grosse Übereinstimmung mit der Typenverbreitung. Die jüngeren Typen haben teilweise in jüngerer Zeit importierte Namen wie das holländische *Ri*. Der älteste schwedische schriftliche Beleg des Zugeisens stammt von 1530. Im 16:ten Jahrh. entspricht die geographische Verteilung der terminologischen Verschiedenheiten den Verhältnissen des 19:ten Jahrhunderts. Vieles deutet darauf hin, dass das Gerät seinem Ursprung nach mittelalterlich ist. So alte Funde davon sind jedoch nicht in Schweden vorhanden. In Norwegen befindet sich ein Zugeisen, welches möglicherweise der früheren Hälfte des Mittelalters angehört. Die norwegischen Formen sind den schwedischen ähnlich mit einer Majorität der Typen A und B. Die finnischen erinnern noch mehr an die schwedischen. Durch umfassende Untersuchungen und Umfragen, u. a. in Espe-

ranto, hat der Verfasser die Verbreitung des Zugeisens in Europa feststellen können. Es gehört nur Nord- und Nordosteuropa und kommt ausser in Schweden und Norwegen in Finnland, Estland, Lettland, Litauen, im westlichen Russland (bei den Grossrussen) und in der nordöstlichen Ecke Polens vor. Verfasser zieht hieraus die Schlussfolgerung, dass das Gerät sich aus Schweden nach der Osten verbreitet hat. Ausser typologischen und geographischen Gründen sprechen auch gewisse sprachliche Tatsachen dafür. So scheint das litauische *drokas* dem schwedischen *drag* entlehnt zu sein. Die Blockbautechnik weist viele alte Ähnlichkeiten zwischen Skandinavien und Osteuropa auf, aber die Frage, wie diese Ähnlichkeiten entstanden sind, was Lehngut ist und wie solche Entlehnungen geschehen sind, ist noch unklar. *Einen* Haltpunkt giebt nun das Zugeisen.

Verfasser gibt auch eine grosse tabellarische Übersicht über das von ihm herangezogene Material. Dieses Material ist sehr reich und zeigt in Einzelheiten die kvantitative und gographische Verteilung der Typen und Termen. Verwandte Formen kommen auch zuweilen in der Schiffbautechnik sowohl wie gewissermassen auch in der Tischlerei vor. Verfasser will doch nicht gern das eigentliche Zugeisen als eine einfache Spezialform des gewöhnlichen Tischlerstrichmasses betrachten, dessen Geschichte ja übrigens noch nicht klargelegt worden ist. Das Zugeisen ist vielmehr in Skandinavien, sicherlich in Zusammenhang mit der Entwicklung der Blockbautechnik möglicherweise während des Mittelalters erfunden worden.

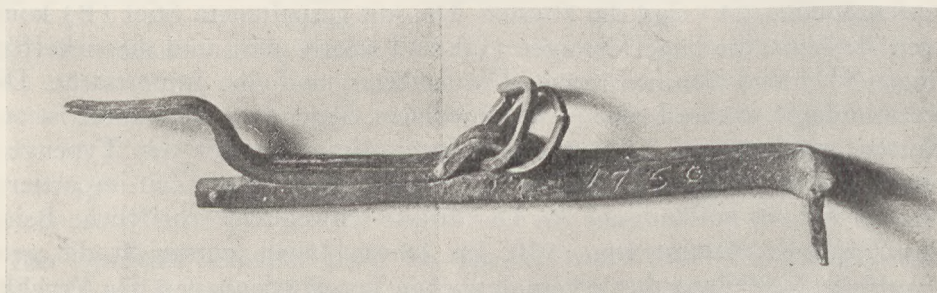

Fig. 28. Dragjörn med golvdrag och klingringar. Daterat 1750. Från Delsbo socken, Helsingland.

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Forsynkroken i Norge og på Færøiene

Av Hilmar Stigum

I en avhandling i Rig 1931 om »Drag ur färöiskt arbetsliv», fig. 37, avbilder Ragnar Jirlow fire reipslagningskroker, *teymasþjaldur*, fra Færøiene. Jirlow nevner at han ikke kjenner typen annensteds fra, og antar at den er forsvundet fra det øvrige Norden.

Typen er imidlertid velkjent hos fiskerne i Norge, og i Norsk Folke-museum er den representert fra Lindesnes i syd til Steigen i Nordland i nord. Den optrær i to varianter, en ensidig (fig. 1) og en tosidig (fig. 2). På Jæren kalles de *forsynnökler*, i Namdalen og Nordland *forsynkroker eller slingrekroker*. Jirlow anfører at med disse kroker legger man bare snøre med fire parter, totter. Når færøingene skal lage snøre med tre totter bruker de en *snörestolur*. Dette stemmer med det norske materiale. Krokene optrær alltid i et antall av fire.

Det jeg imidlertid vil sette fingeren på er, at det ikke er almindelig reipslagning krokene brukes til, men fletning. Som navnet viser brukes de til å lage forsyn med, og særlig til håndsnøre. Forsyn til liner blir derimot slått med forsyngogn. Et flettet forsyn har den fordel at det holder sig greidt i vatnet, mens et tvunnet forsyn har tendens til å legge sig dobbelt og tvinne sig sammen, og er i det hele tatt mere ugreidt å be-handle.

Fremgangsmåten med krokene har jeg fått forklart i Namdalen. Når man skal flette, eller *slingre*, som det heter i dette tilfelle, må man være to. Snöret som man skal slingre med blir nöstet på krokene som det vil sees på fig. 2. De fire totter blir festet i en spiker eller lignende i taket, slik at krokene henger fritt ned. To mann griper så krokene, en i hver hand. Sett ovenfra, eller nedenfra, får krokene følgende stilling:

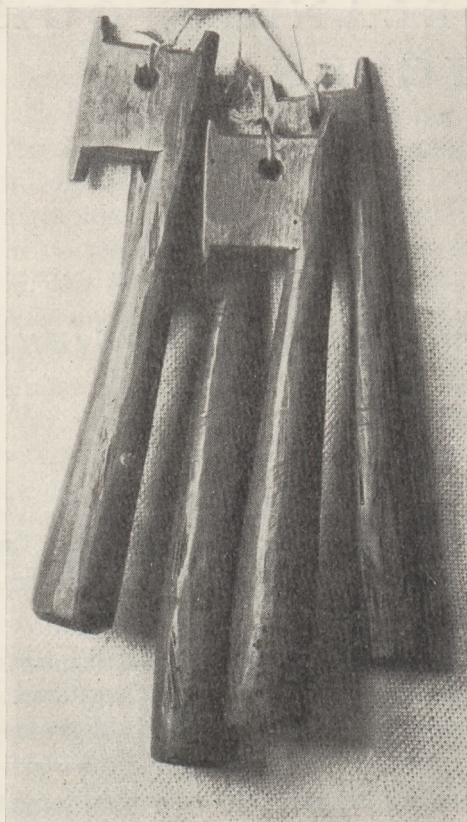

Fig. 1. Forsynkrok fra Sunnfjord. Lengde 20 cm.

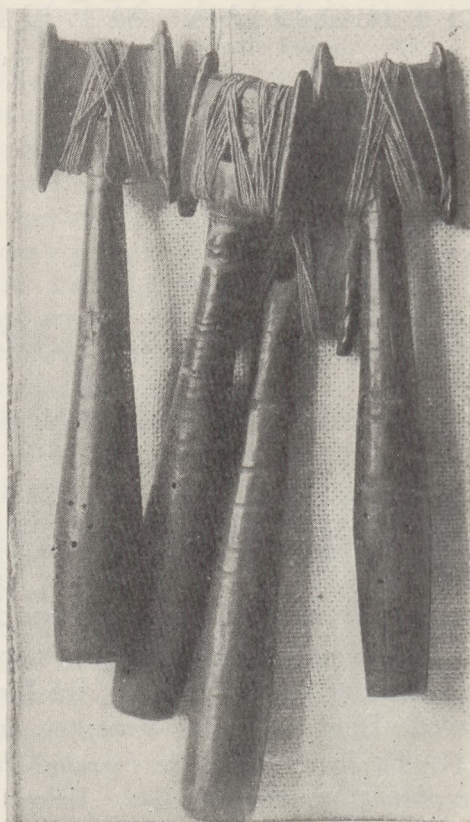
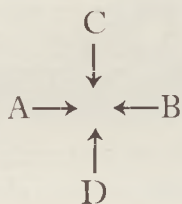

Fig. 2. Forsynkrok fra Steigen i Nordland. Lengde 20 cm.

Jeg betegner krokene med bokstavene A, B, C og D. Den ene slingrer griper A med venstre og D med höire hånd. Den andra slingrer griper B med venstre og C med höire hånd. Slingringen foregår nu på den måten at A kastes til B, samtidig som B kastes til A. Med andre ord at A og B skifter plass. Når det er gjort skifter C og D plass og slik fortsettes det avvekslende. Produktet blir et flettet snöre med nærmest firkantet tverrsnitt. Snöret brukes som nevnt til forsyn ved snörefisking. Skal man ha

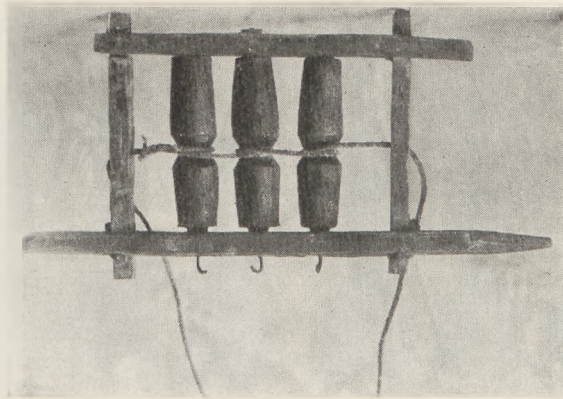

Fig. 3. Forsyngogn fra Namdalen. Rammens indre mål 16 X 11 cm.

forsyn til liner brukes forsyngogn. Man bruker da to eller tre totter. Forsyngognen fig. 3 er en firkantet ramme. I rammen er innsatt tre, sjeldnere fire, spindler. Rundt hver spindel går en fure på midten. I furen går et snöre som fortsetter rundt alle spindler som fig. 3 viser. Snoren fortsetter gjennom et hul i sidestykkene i rammen, og er spleiset sammen så den er uendelig. Når man drar i snoren går spindlene rundt. Forsyngognen festes i en stolpe eller i naustveggen på den måten at man borer et hull i veggen eller stolpen. Det nederste stykke i gognen er forlenget og tilspisset så det kan slås inn i hullet. Det er forresten påfallende at det ofte er det nederste og ikke det överste stykke som er forlenget. Gognen skal festes slik at spindlene vender ned. Når man skal lage forsyn henger man en tråd i hver spindel i den lengde man vil ha forsynet. Trådene bindes sammen i den motsatte ende og for at de skal holde sig stramme henger man en sten eller et blylodd i dem. Så legger man en treflis imellem trådene. Den gjør nytte som snöreknott. Når man setter spindlene i bevegelse ved hjelp av snoren slås trådene sammen til et snöre. Efter hvert som de tvinnes sammen vil treflisen bevege sig opover av sig selv.

Forsyngognen kjenner jeg fra kystdistriktene i Namdalen og Nordland, i distrikter hvor også forsyngkroken er almindelig. De utfyller på en måte hverandre og jeg har derfor tatt gognen med i denne sammenheng. Nu er det så at linefisket i Norge er av forholdsvis yngre dato — fra ca. 1600 — og vi kan derfor ikke vente å finne forsyngogn og krok som panderter til alle tider og alle steder. En undersökelse av forsyngognens utbredelse vilde likevel ha sin interesse. Hvis den er skapt av linefisket, må den jo ha stor utbredelse.

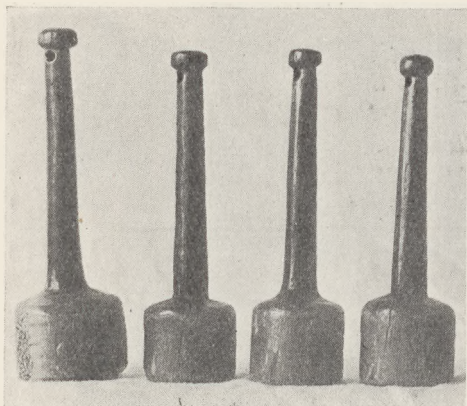

Fig. 4. Slengjelodd fra Fjotland, Vest-Agder. Lengde 17 cm.

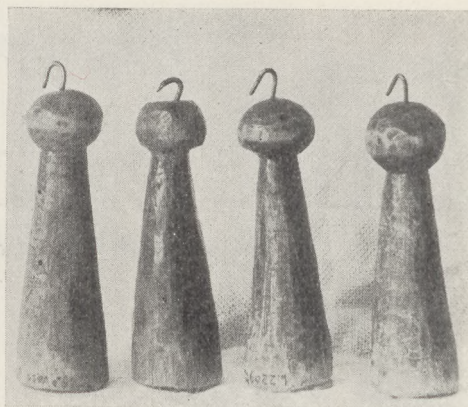

Fig. 5. Dokker fra Voss. Lengde 12 cm.

Forklaringen på at man ikke bruker forsynkroken til liner ligger nok så nær. Det blev et langvarig arbeide om man skulde slingre forsyn til flere tusen angler.

Jirlow oppfatter forsynkroken som utviklet av spinnkroken, og »föregångare» til reipstolen med flere kroker.¹ Jeg kan til nød være med på å se en sammenheng mellem spinnkrok og forsynkrok, men »föregångeren» til reipstolen med flere spindler vil jeg da se i håndsnellen (sländan), og bruke det som arbeidshypotese.

I forbindelse med forsynkroken vil jeg peke på et annet materiale. Fig. 4 viser fire *slengjelodd* fra Fjotland i Vest-Agder. De brukes til å lage rokkesnorer og lignende tynne snorer med. Fremgangsmåten er den samme som ved forsynkroken. Tråden vindes rundt halsen på loddene og går gjennom et hul i halsen. Det er litt besværlig når man skal nøste av tråden under arbeidet, så forsynkroken er mere hendig. Fig. 5 er fire *dokker* fra Voss til samme bruk.

Dette var to eksempler fra landdistriktene. Lignende redskaper er også brukt i borgerlige hjem i byene. Norsk Folkemuseum har bl. a. fire slike lodder fra Halden. Og fra et gammelt possementmakerverksted i Oslo har vi en hel del til lignende bruk. Possementmakeren kalte dem *knippler*. Siden ordet er nevnt er det fristende å minde om de kniplepinner som enhver kniplerske benytter. Jeg vil ikke påstå at det ene er utviklet av det annet, men en sammenheng eller idéforbindelse tör der kanskje være.

¹ Rig 1930, s. 128.

Antikrists Mirakler i Sala

Av *Henrik Cornell*

I Sala landsförsamlings kyrka har nyligen en serie sengotiska målningar blivit befriad från sin överkalkning. De äro utförda på 1460-talet av de i vår konst- och kulturhistoria välkända målarna Peter och Albert. Den senares signatur återfanns på en av pilastrarna i långhuset. Peters stil härskar i korvalvet samt i ornamentiken i de övriga valven. Alberts karakteristiska ställningsmotiv och ansiktsbildning återfinnas däremot i de båda västligare valvens figurscener. Dateringen till 1460-talet — närmare angivet före 1469 — följer därav, att ärkebiskop Jöns Bengtssons vapen funnits bland målningarna. Visserligen är det nu försvunnet, men vi känna det genom Johan Hadorphs avritning.¹ Målningarna ha således tillkommit under den tid då Jöns Bengtsson innehade ärkebiskopsstolen i Uppsala eller 1448—1469 och med hänsyn till dateringen av Alberts verksamhet i övrigt med all säkerhet mot slutet av denna tidsrymd, alltså icke långt före 1469.

Alberts hittills kända, daterade verk d. v. s. målningarna i Kumla, Kalmar (Uppland) och Ed härröra från tiden 1482—87, och de flesta av hans i övrigt kända målningscyklar stå dem stilistiskt mycket närmare än målningarna i Sala. Dessa tillhöra således uppenbarligen Alberts ungdomstid. Därpå tyda även några andra omständigheter. Albert har ju så gott som överallt använt Biblia pauperums träsnitt som förebilder till sina figurscener. I alla kyrkor, där han målat stora valv, är detta fallet, och det kan därför knappast vara en tillfällighet, att träsnittsboken icke kommit till användning i Sala. Albert har vid denna tid ännu icke stiftat bekantskap med densamma. Man vet, att den första träsnittsupplagan av den typ av Biblia pauperum, som det här är fråga om, trycktes omkring 1463, säkert före 1465. Den är således tillkommen ungefär samtidigt med att Albert varit sysselsatt med sina målningar i Sala. Albert har emellertid känt och använt även andra grafiska verk som förebilder. På slutstenen i ett av valven i Härkeberga sitter ett litet Kristus-barn, som är kopierat efter ett

¹ Arkiv för svensk konst- och kulturhistoria, I, Sthlm 1917, pl. 79.

Fig. 1. Antikrist predikar och nedstörtas. Kalkmålning i Sala landsförsamlings kyrka.

tyskt nyårshälsningsträsnitt², och i vapenhuset i Solna förekomma figurtavlor, komponerade i närmaste anslutning till träsnitten i någon upplaga av den kända boken *Ars moriendi*. Med grafiska verk har Albert varit väl

² H. Cornell och S. Wallin, *Sengotiskt monumentalmåleri*, Upps. 1917, pl. 12 och *Upplands fornminnesförenings tidskrift* 1927, s. 62 ff.

förtrogen. Då vi som huvudmotiv i målningarna i Sala finna en lång serie bilder, framställande Antikrists historia och Yttersta domens femton förebud, ligger den förmodan nära till hands, att Albert haft i sin hand ett exemplar av den kända bok om Antikrist, som bl. a. under namnet »Der Entkrist» i Tyskland utgått i flera illustrerade upplagor, först som blockbok och senare som typografiskt verk. Även tidigare var den känd i form av handskrifter, av vilka flera illustrerade exemplar äro bevarade. Sannolikheten för att Albert haft tillgång till boken om Entkrist synes också ytterligare förhöjas därav, att den i likhet med målningarna i Sala innehåller tvenne bildserier: dels illustrationer till Antikrists historia, dels framställningar av Yttersta domens femton förebud. Alberts bilder överensstämma emellertid icke med träsnitten i något av de bevarade exemplaren av Entkrist, och därtill kommer, att inskrifterna i Sala äro avfattade på latin, under det den första kända latinska upplagan av träsnittsböckerna härrör från en betydligt senare tid än målningarna i Sala. Den latinska förebild, som Albert använt, har antingen utgjorts av en handskrift med tecknade illustrationer eller också av en träsnittsbok, av vilken nu intet exemplar är känt. I det senare fallet, som kanske synes vara det sannolikaste, skulle vi kunna utöka raden av kända träsnittsböcker, som behandla Antikrists historia, med en försvunnen, tidig, latinsk upplaga, säkerligen en blockbok, tryckt i Tyskland, vars innehåll delvis bevarats i Alberts målningar i Sala.

Det är en gammal motivkrets med anor från den äldre medeltiden, som Albert här tagit upp. Den förekommer i litteraturen under medeltidens alla århundraden men uppträder i konsten endast undantagsvis intill 1400-talets mitt. Vid denna tid får den en viss aktualitet, då den liksom många gamla skrifter genom träsnittets och boktryckarkonstens uppfinning kunde vinna ny spridning och väcka nytt intresse. Den kommer helt naturligt aldrig att höra till konstens vanligaste motiv, men den visar sig vid denna tid dock på flera håll. I vårt land känna vi inga andra framställningar av Antikrists historia än målningarna i Sala. Av Yttersta domens förebud känna vi ytterligare en serie, nämligen målningarna i Sänga kyrkas vapenhus (Svartsjölandet).

I mellersta valvet i Sala återfinna vi bilderna av Antikrist och av Yttersta domens förebud. Serien börjar i den västra valvkappan och fortsätter från vänster till höger runt valvet och avslutas i den norra kappan med en stor skildring av Yttersta domen.

Av de i träsnittsböckerna vanliga Antikrist-scenerna förekomma här blott de tre sista; det är därför möjligt, att flera illustrationer tillhörande denna cykel funnits bland de nu förlorade väggmålningarna. Berättelsen börjar nu med Antikrists predikan (mellersta valvets västra kappan, t. v.,

Fig. 2. Profeterna Elias' och Enoks återkomst och Yttersta domens första förebud.
Kalkmålning i Sala landsförsamlings kyrka.

fig. 1). Man ser Antikrist stående i en predikstol, framför honom en skara lyssnande människor med en konung i spetsen. Scenen till höger om denna är tyvärr till större del utplånad. Den har framställt Antikrists nedstörtande från sin misslyckade himmelfärd, då han buren av djävlar höjt sig i luften. Man ser nu blott benen av den störtande Antikrist samt huvudet och ena vingen av ärkeängeln Mikael, som just bragt honom på fall.

Den norra valvkappan upptages av tvenne scener (fig. 2). Det lilla huset i mitten betyder paradiset och tillhör den vänstra bilden, vilken framställer den scen, som i Antikristlegenden följer efter Antikrists nedstörtande, nämligen profeterna Elias' och Enoks återkomst från paradiset för att predika för människorna. De båda profeterna synas närmast t. v. om paradisporten. Med den högra bilden begynner serien av Yttersta domens förebud. Man ser här en skara förskräckta människor, som åskåda det första tecknet, nämligen hur havet stigit upp fyrtio alnar över jordytan och stannat som en lodrät mur. På den delvis utplånade målningen skymtar vattenmuren endast i form av några streck i bakgrunden. I östra

valvkappan framställes t. v. andra tecknet, havet drager sig tillbaka, och t. h. tredje tecknet, fiskar och vattendjur komma upp på land och föra stort larm. I södra valvkappan fortsätter skildringen t. v. med fjärde tecknet, havet brinner och torkar ut. I mitten femte tecknet, träden svettas blod och fåglarna församlas på fälten och äta och dricka icke mer. T. h. sjätte tecknet, husen störta samman och förgås i eld.

Berättelsen fortsätter nu i västra valvets yttre krets. I östra valvkappan t. v. sjunde tecknet, osäkert; skildringen avviker här från andra serier av denna motivkrets. T. h. åttonde tecknet, en jordbävning utbryter, så stark, att ingen kan stå upprätt. I södra valvkappan t. v. nionde tecknet, jordens höjder och dalar jämnas ut. I mitten tionde tecknet, människorna, som gömt sig i grottor och hålor i jorden på grund av det jordbävningen åtföljande stenregnet, komma åter fram men uppföra sig som vansinniga. T. h. elfte tecknet, de döda komma upp ur sina gravar. I västra kappan t. v. tolfte tecknet, sol, måne och stjärnor falla ned på jorden. I mitten trettonde tecknet, allt levande dör. T. h. fjortonde tecknet, jord och himmel brinna. I norra valvkappan avslutas berättelsen med en stor framställning av yttersta domen. Det femtonde och sista tecknet eller förebudet, jordens och himmelens återuppståndelse samt de dödas uppståndelse vid dombasunens ljud, är här sammandraget med bilden av yttersta domen.

I Alberts och hans skolas mycket omfattande bevarade verk återkommer denna ur Antikristlegenden hämtade bildserie aldrig mer. Sedan konstnären lärt känna Biblia pauperum, blir den hans främsta ledstjärna vid valet av motiv. Troligen ha Antikristbilderna icke blivit särskilt populära. Visserligen överensstämma de med 1400-talets mångskiftande, stundom nervösa karaktär, men vi kunna knappast härav draga den slutsatsen, att man på denna tid varit särskilt mottaglig för de eskatologiska tankarna. I större kulturhistoriskt sammanhang äga dessa motivs uppträdande i konsten under 1400-talets senare del ett annat intresse för oss. De sammanhånga nämligen med det allmänna återgripande på förgångna tidens idéer, som då äger rum. 1400-talet är ett retrospektivt århundrade. Man vänder sig i Italien tillbaka till den romerska antiken, och där liksom i hela Europa dessutom till många andra perioder. Hela den långa medeltidens litteratur återuppstår och passerar revy på ett nytt sätt, då den nu till mycket stor del befordras till trycket. Gammalt och nytt blandas om vartannat på ett brokigare sätt än förut. En sådan blandning se vi också hos Albertus pictor, och det är betecknande, att han däri just är beroende av träsnittet och boktryckarkonsten.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Nyare svensk forskning om skidans historia. Uppsatser i *På skidor* 1926—1933, årsskrift utg. av Föreningen för skidlöpningens främjande.

Föreningen för skidlöpningens främjande har visat inte blott ett praktiskt utan också ett livligt vetenskapligt intresse för skidlöpningen, ett intresse, som tyvärr inte synes ha någon motsvarighet hos andra idrottsammanslutningar. Så har i en serie årgångar av *På skidor* publicerats en rad uppsatser rörande skidans ursprung och utveckling. Primus motor i dessa undersökningar har varit den frejdade lappforskaren och etnologen K. B. Wiklund. I en uppsats »Några tankar om snöskors och skidors upprinnelse» — publicerad i festskriften till N. E. Hammarstedt 1921 och sedan avtryckt i *På skidor* 1926 — framförde Wiklund sin åsikt, att man i stället för en för alla skidor gemensam härstamning måste räkna med två olika centra för skidans uppkomst, ett i öster och ett i väster. Det var de olika långa skidorna — med en lång, rännförsedd glidskida och en kort, skinnsklädd sparkskida — som föranledde denna slutsats. I en ny uppsats (*På skidor* 1928) preciserade Wiklund sina undersökningar. Han ansåg, att de oliklånga skidorna varit kända av nordborna sedan urminnes tid och att de spelat en avgörande roll för uppkomsten av den moderna skidan. Det var många gamla åsikter, som Wiklund på detta sätt ställde på huvudet. Det kan bäst förstås därav, att en finsk forskare ännu 1926 med Olaus Magnus som negativt bevis anförde, »att skidorna och skidlöpningen ännu på 1500-talet synes ha varit främmande ting för t. ex. svenskarna». Redan i sina artiklar 1899 i *Ljus* (avtryckta i *På skidor* 1929) hade dock Hammarstedt framhållit dels de nordiska sagornas vittnesbörd om skidor, dels förekomsten av skidlöparen på Balingstarunstenen i Uppland. Samtidigt ansåg likväl Hammarstedt, att skandinaverna via lapparna en gång fått skidorna från de finska folken. Nu kom Wiklund och presenterade en skidtyp som urgammal nordisk. De finska forskarna, främst T. J. Itkonen och U. T. Sirelius, slogo vakt om sin folkstams förstfödslo rätt men utsattes sedan för en skarp kritik av Wiklund i »Mera om skidans historia» (*På skidor* 1929). Det var dock inte sista ordet, forskningarna fortsatte och resultaten kommo att bli överraskande.

Innan diskussionen om skidornas ursprung börjat, hade man framför allt räknat med den arktiska skidtypen med liklånga skidor utan bottenränna och med eller utan skinn. Denna typ var känd från Stilla-havstrakterna i öster till Lappland i väster. Så hade Wiklund fäst uppmärksamheten på de oliklånga, skandinaviska skidorna. Men det existerade också en tredje skidtyp, som skulle visa sig vara av utomordentligt stor betydelse, nämligen skidorna med urgröpt fotställ, liklånga, korta och klumpiga. Redan i en uppsats »Våra museers skidmaterieell» (På skidor 1927) hade Carl Nordenson omtalat sådana skidor från Dalsland och Skåne. Från det senare landskapet hade de även uppmärksamats av Sirelius och sammanställts med finska paralleller. Ännu i sin uppsats 1929 satte dock Wiklund i fråga, om det för vårt lands del kunde gälla annat än tillfälliga bildningar mera hörande till barnens värld. Men han efterlyste samtidigt ytterligare uppgifter. Och redan samma år blev frågan fullt klarlagd genom Ivar Arwidssons forskningar ute i fältet, som resulterade i en rad av fynd av dylika skidor i södra Sverige. Arwidssons forskningar ha sedan fortsatts från Skidmuseet och Nordiska museets Etnologiska undersökning. Det nya materialet har Artur Zettersten publicerat i »Den södra skidtypen» (På skidor 1932); denna uppsats kompletteras av samme författares bidrag »Jugoslaviska skidor» (På skidor 1933). Dessförinnan hade Wiklund satt in de svenska fynden i deras internationella sammanhang i en avgörande undersökning »Den nordiska skidan, den södra och den arktiska» (På skidor 1931). Hans slutsats blir, att det väldiga spridningsområdet för den södra skidtypen visar, att vi här ha en av dessa primitiva etnografiska företeelser, vilkas uppkomst och utveckling förlorar sig i en avlägsen urtid. Redan här framlägger Wiklund den djärva tanken — med uppslag från ostasiatiska sumpskidor — att skidorna med urgröpt fotställ utvecklats ur den urholkade kanoten. Detta uppslag har han sedan ytterligare utvecklat i »Den södra skidtypens källa» (På skidor 1933). Uppsatsen slutar med en uppgift från Dalsland om en skida, som skulle varit urgröpt som en båt i hela sin längd, en upplysning, som det vore av vikt att få bekräftad från andra håll.

I sin uppsats 1931 räknar Wiklund med att de tre olika skidtyper han där nämner äro mycket ålderdomliga och ha uppkommit var för sig. En motsatt etnologisk inställning skulle väl också ha kunnat resultera i slutsatsen, att de tre typerna ha ett gemensamt ursprung. Detta är ett gammalt diskussionsproblem inom den etnologiska forskningen, som många gånger mest blir av teoretiskt intresse. Men just i fråga om skidorna torde vi ha möjligheter att genom ett rikt och daterbart förhistoriskt material komma en lösning närmare än i de flesta andra fall. I en uppsats

»Förhistoriska skidor i Sverige» (På skidor 1933) har Gösta Berg lämnat en närmare redogörelse för detta rikliga material, vars detaljpublicering är under förberedelse. I Finland har gjorts ett fynd av en skida av södra typen, daterbar till omkring 1500 f. Kr. Någon motsvarighet har ej påträffats inom Sverige, men man känner i stället en grupp skidor, som visar en framskriden utveckling ur den södra typen. Men två av dessa skidor ha genom pollenanalys kunnat tidfästas till stenålder och bronsålder. Med stöd av de arkeologiska fynden har Berg kunnat föra skidan med urgröpt fotställ tillbaka till benålderns artefakter; på grundval av det etnologiska materialet har Wiklund spårat den bort till Ostasiens kuster. Den tanken är då svår att hålla tillbaka, att vi i denna skida, som ännu under 1800-talets senare del användes i Sydsverige, ha alla våra skidors urmoder. Skulle alltså åsikten om skidornas gemensamma ursprung trots allt visa sig vara riktig, kan den i varje fall nu bygga på helt andra och säkrare bevis än när den tidigare framförts. Det är det väsentliga, och förtjänsten härav är först och främst K. B. Wiklunds.

Det har syntts vara anledning att här fästa uppmärksamheten på ett av de mest illustrativa fall från senare år, som visar vad som står att vinna för en målmedvetet bedriven etnologisk forskning. Undersökningarna om skidans historia utgöra ett skolexempel på att vår allmogekultur av i dag än kan gömma på fynd av en avgörande vetenskaplig betydelse. Dessa forskningar ha också visat värdet av att kunna föra samman det arkeologiska och etnologiska materialet för att i resultaten få fram både djupet i tid och vidden i utbredning. Torr och knapphändig har den redogörelse blivit, som här lämnats, och den är i det avseendet en orättvisa mot de refererade uppsatserna. Men dessa äro själva lättillgängliga, och de ge verkligen i stället läsarna så mycket mer av — för att citera Wiklund — »den spänning och glädje, som varje vetenskapligt forskningsarbete skänker sin trogne utövare».

Sigfrid Svensson.

Kulturhistorien och skolan. Några reflexioner med anledning av Läroverkssakkunnigas betänkande med förslag till undervisningsplaner för rikets allmänna läroverk och de kommunala mellanskolorna (Statens offentliga utredningar 1932: 31).

Om tim- och kursplanerna i det av 1931 års läroverkssakkunniga i december förra året framlagda betänkandet ha andarna drabbat samman inom och utom pedagogernas skrå. Detta tekniska huvudbry är i och för sig både betydelsefullt och oundvikligt. Men man får hoppas, att det icke avskräcker intresserade från bekantskapen med betänkandets mera ideella sidor.

Till dem hör programmet för historieundervisningen, som innehåller ett stycke principdiskussion. Den gäller bl. a. vårt ämnes räckvidd.

Rigs läsare äro medvetna om, att kulturhistorien av ålder varit ett styvbarn i skolan. Men är det blott där, som den undanskymts av politisk historia? Man kan jämföra det Norstedtska sammelverket i våra hävder med motsvarande populärvetenskapliga översikt i grannländerna (den norska under utgivning). Där framgår visserligen, att man i Danmark och Norge haft mindre anledning än vi att uppehålla sig vid »krig och kungar». Men står det icke därförutan klart, att våra grannar överhuvud hunnit längre i avvägningen av stats- och kulturliv inbördes? Man må lämna därhän, om specialisterna mer hos oss än annorstädes arbeta var och en inom sitt distrikt. Visst är, att gästroller från det politiska till det kulturella området och omvänt i Sverige tyckas ganska sällsynta. Det senaste skolbetänkandet åsyftar i varje fall en syntes av historieämnets båda delar. Sega hinder ha därvid måst övervinnas.

Den historiska undervisningen reflekterar icke blott forskningens luckor i perspektiv och sammanhang. Den har också lidit intrång av andra skolämnena, som länge utestängt den från att följa egna, inre krav. Längre var historien ett kronologiskt, ja, katekesmässigt bihang till den klassiska och teologiska prästbildningen. Gustav Adolf och Hattarna ville, var på sin tid, göra den, jämte stats- och lagkunskapen, till ett slags politiskt övningsämne för blivande ämbetsmän. När göter och nyhumanister (1820) föresatte sig att nyskapa släktet med hjälp av klassisk och nordisk sagoålder, undanskötos »medeltidens villor» och nyare tidens invecklade kabinettshistoria. Pallin och Odhner som den exakta forskningens och tidiga liberalismens representanter (i en reformkommitté på 1860-talet) fingo så mycket att beställa med klargörandet av »villorna» och »kabinettshistorien», att kulturmomentet förlorade så gott som all betydelse. Först hembygdsrörelsen, som var en protest mot den nivellerande industrialismen, och klasskampen, som väckte uppmärksamheten på massan, vardagen och yrket, gävo undervisaren kulturella appeller, som han icke fick undandra sig, om också den historiske fackmannen gjorde det.

Det kunde sägas, att läroverkssakkunniga kommit fram till sin syntes av politik och kulturhistoria från tre utgångspunkter: lärostoffet, metoden och hjälpmedlen. Man uttalar — främst och närmast — sina sympatier för tendensen att beskära »staternas yttre mellanhavanden» och »de ofta detaljrika redogörelserna för vissa revolutioners förlopp». I stället anbefalles »den inre samhällsutvecklingens samt den andliga och materiella kulturens historia». Statslivet skall förbli den historiska undervisningens »rygggrad». »Motsatta krafterns strid» skall framstå som en huvudbetingelse för »historiens gång och allt mänskligt liv». Men de unga måste till-

lika göras förtrogna med »den fredliga odlingens segrar och resultat». »De skola av sina historiska studier hämta den lärdomen, att det främst är de positiva och uppbyggande krafterna, som fört mänskligheten framåt». Det förefaller svårt att mera pregnant uttrycka det principiella behovet av växelverkan mellan de politiska och kulturella inslagen i undervisningen.

Ett par nyheter på det metodiska området ha särskilt gynnat kulturhistorien. Man är i betänkandet angelägen att bereda lärarpersonligheten viss handlingsfrihet. Om historiepedagogen skulle vara särskilt kulturellt specialiserad, får han därför rätt att använda vissa läxfria timmar, såväl i realskolan som på gymnasiet, till sammanhängande framställning av ett eller annat kapitel ur kulturhistorien. Man anför som exempel »fiskets, jordbrukets, klädedräktens, bostädernas och samfärdsmedlens historia». Omvänt förutsattes det, att olika yttringar av lärjungarnes självverksamhet inriktas på äldre och yngre kulturförhållanden, »konkreta och gärna lokala». Man tänker sig som dess föremål »fornlämningar i en viss ort, en sockens, en gårds, en kyrkas, en skolas, en stads historia, sägner och traditioner, seder och bruk i viss bygd». På annat ställe anbefalles »förhållanden på arbetsmarknaden under viss tid», »växlingar i levnadskostnader» o. s. v. Ur dylika rekommendationer för enstaka lärare och lärjungar kunna kanske viktiga sidor i framtida historieläroböcker växa fram.

Men en samfällid uppmärksamhet skall redan därförinnan riktas på det undervisningsmaterial utanför läroböckerna och skolmurarna, som utländska, kanske särskilt engelska, pedagoger mer än våra egna omhulda. De sakkunniga peka på bilder och museer, namn och byggnader, vägar och broar, krönikor, dagböcker och reseskildringar från hembygden. Det måste tacksamt erkännas, att numer även hos oss de kulturella riks- och provinsmuseerna och föreningarna bjuda historielärarna sin famn. Men uppskatta dessa senare riktigt samarbetet?

Politiska och kulturella historiker, särskilt i Tyskland, hade kring sekelskiftet en vidlyftig vetenskaplig uppgörelse inbördes. Den förnyades på sätt och vis i världskrigets skugga. De pedagogiska återverkningarna av denna debatt ha i upprörda krigsländer varit legio. Men det svenska skolbetänkandet om historien 1932 vill icke revolutionera, endast reformera. Och det finnes inom ramen av det ovan sagda rikligt tillfälle för Rigs författare och läsare att stimulera oss skolmän.

*

Sedan ovanstående skrivits har statsrådet Engberg som fungerande Kungl. Maj:t utrustat historien såväl i realskolan som i gymnasiet med ett ökat timantal. Utökningen bör möjliggöra ett ytterligare tillgodoseende av kulturhistorien efter de riktlinjer, som ovan refererats.

Wilh. Carlgren.

Gotlands bildstenar

Av Sune Lindqvist

Bland Gotlands rika skatter av minnen från hednatidens sista årtusende utgöra bildstenarna en av de förnämligaste och likväl föga kända grupperna. Att få till stånd en samlad utgåva av dem alla framhålles visserligen som ett livligt uttalat önskemål redan i den bevarade skriftväxlingen från 1860- och 70-talen mellan Per Adolf Säve, den om sin fäderneös antikvariska utforskande så högt förtjänte läroverksläraren i Visby, och hans i Uppsala verkande broder Karl. P. A. Säve, som räddat ett stort antal sådana minnesmärken från förstörelse, är också den förste, som målmedvetet samlat in uppgifter om och teckningar av bildstenar, men föga därav blev det honom förunnat att se publicerat.

Efter bröderna Säve togs uppgiften om hand av en yngre generation gotlandsfödda arkeologer: Gabriel Gustafsson och Fredrik Nordin. Fast deras huvudsakliga verksamhet var förlagd till Oslo, resp. Vänersborg, hunno de med en grundlig inventering och högst avsevärd ökning av det förut kända materialet. Med hjälp av Kungl. vitterhets-, historie- och antikvitetsakademiens förre tecknare, Olof Sörling, kunde de också anskaffa noggrant utförda och omsorgsfullt, ofta flerfaldiga gånger granskade teckningar av så gott som samtliga kända stenar. Men både Gustafsson och Nordin och till slut även Olof Sörling gingo hädan utan att få se detta sitt med så stor kärlek och stolthet omfattade arbete avslutat.¹) Vitterhetsakademien, som efter hand påtagit sig en god del av det ekonomiska ansvaret, överlät då åt mig att verkställa slutredigeringen. Härtill tarvades emellertid en ny revidering av monumenten och en längre tids koncentrerat arbete med det föreliggande antecknings- och bildmaterialet. Tillfälle härtill har beretts mig först genom ett anslag från Humanistiska fonden år 1932.

Den korta översikt av bildstenarnas former och innehåll, som här följer, vilar till största delen på de sist nämnda Gotlandsforskarnas iakttagelser och rön.

¹ I Studier tillägnade Oscar Montelius 190/903 har Fredrik Nordin likväl givit ett värdefullt förhandsmeddelande: Till Frågan om de gotländska bildstenarnas utvecklingsformer.

En förteckning visar, att vi numera äga kännedom om inemot 250 bildstenar. Därav äro dock endast omkr. 125 hela eller någorlunda fullständigt bevarade hällar, som en gång varit resta. Åtskilliga av dem ha genom vittring eller tramp förlorat alla sina bilder. Ett hundratal nummer utgöra större eller mindre fragment av liknande stenar. Resten består av ett slags med de egentliga bildstenarna sammanhörande, men ursprungligen lagda hällar, vilkas speciella uppgift jag i det följande får anledning att närmare beröra.

Det är sju sekler, som bildstenarnas historia omfattar. De äldsta tillhöra nämligen 400-talet, de yngsta 1000-talet. Efter all sannolikhet föreligger en obruten tradition från början till slut. Men det är ändå inte fråga om en helt intern, av främnade påverkningar ostörd, successiv utveckling. Tvärtom, vi kunna med full skärpa iakttaga tre stora bildstensepoker, då särskilt många och i stora mått tilltagna monument kommo till. De åtskiljas av mycket långvarigare mellantider, som huvudsakligen alstrat mindre monument — dvärgstenar — och sällan sådana av mer betydande kvalitet.

Den tredje av de stora bildstensepokerna tillhör 1000-talet. Den är samtidig med den egentliga runstenstiden i Svealand, framför allt Uppland. Nu anbragtes också inskrifter så gott som undantagslöst på bildstenarna. Både språket, fraseologien och sakinnehållet tyckas vara ungefär desamma som på de fastländska runstenarna.

På Sjonhems kyrkogård har man återfunnit tre ståtliga hällar, som tillsammans bildat ett av 1000-talets mäktigaste runmonument. En av dem, fig. 1, säger oss att »Rodvisl och Rodalf, de läto resa stenarna efter söner sina tre; denna efter Rodfos; honom sveko 'blakumen' (valaker, nu rumäner) under en utlandsfärd; Gud hjälpe Rodfos' själ, Gud svike dem som honom sveko!»

Likt innehållet står också ornamentiken i fullaste samklang med den på runstenarna i andra delar av vårt land. Specifikt gotländsk är egentligen bara den omsorgsfulla daningen av hällarnas konturer: ett nästan halvcirkelformigt huvud är genom tvära indragningar avgränsat från en nedåt likformigt breddad bål.

Det kristna korset, som i Sjonhem fått en mycket framträdande plats, är emellertid ofta på bildstenarna ersatt av helt andra sinnebilder.

På Hablingbo kyrkogård stod, tills det för några år sedan flyttades in i kyrkan, ett så beskaffat monument. Det är ornerat på ömse bredsidor. Den ena, fig. 2, visar en spjutbärande ryttare och framför honom en kvinna med dryckeshorn i handen och kanske en matkorg därunder. Hon kunde tänkas

Fig. 1. Bildsten från Sjonhems kyrkogård, i Gotlands fornäsal.

Fig. 2. Bildsten från Hablingbo kyrkogård, nu inflyttad i Hablingbo kyrka.

föreställa den sörjande änkan, men man vill gärna i henne se valkyrjan, som hämtar den döde till Valhalls fröjder.

På andra sidan av samma häll möta vi det andra av de yngre bildstenarnas käraste motiv: ett välbemannat skepp med stort råsegel. Det erinrar väl om den dödes forna sysselsättning men har måhända också tillagts någon djupare, symbolisk mening.

1000-talet nyttjade också en annan, för Gotland lika egendomlig och vid denna tid lika traditionsbunden bildstensform. Det är hällar, som i vissa fall ställts flera kant i kant och som alltid ha raka vertikalsidor; endast överkanten är rikare konturerad. Under golvet i Ardre kyrka hittades år 1900 fyra sådana stenar. En har fältet präktigt dekorerat i runstensstil, fig. 3, men i mitten äro ett par små mänskliga gestalter instuckna, vilket sällan tillhör den stilen. Det är åter en rest av de närmast föregående seklers genuint gotländska bildstenstradition. En andra sten från samma plats, fig. 4, visar avsevärt mer av samma slag: en man med ett barn på axeln värjer sig få-

Fig. 3. Bildsten från Ardre kyrka, i Statens historiska museum.

fängt mot anfallen av ett flertal huggande ormar. Den tredje och fjärde stenen, fig. 5 och 6, båda tyvärr starkt fragmenterade, ha föga eller intet av den sirliga runstensornamentikens slingor men desto mer av berättande figurscener. Bl. a. uppträder en ryttare, på åttafotad häst — Sleipner.

Efter all sannolikhet har samme man gjort de nämnda fyra Ardrestenarna. Man kan taga för givet, att de alla utgöra delar av ett och samma monument. Konstnären hade så att säga många färger på sin palett. Han glädde sig åt att få visa prov på sin färdighet lika väl i den då moderna runstensstilen som i reproducerandet av de helt olikartade motiv, som redan ägde månghundraårig hävd på gutarnas ö.

Att han inte behövt gå lång väg för att få se något av de äldre, så smyckade monumenten, kunna vi förstå av att jämsides med de nämnda fyra hällarna och ytterligare tre från samma tid, ehuru av den andra huvudformen, låg under kyrkgolvet ett präktigt, till dimensionerna vida mäktigare monument, som förmodligen är ett par sekel äldre, fig. 7. Och endast en halv mil från Ardre kyrka, vid Tjängvide i grannsocknen Alskog, har man återfunnit ett andra likartat monument, efter all sannolikhet utfört av samme man som »den stora Ardrestenen».

Utom ryttaren på den åttafotade hästen och det bemannade skeppet med sitt stora, snedrutade segel se vi här en hel rad scener, som tydligen illustrera hjältesagan eller den hedniska mytkretsen och förmodligen utan vidare varit förståeliga för dåtidens gutar. Till en del kunna även vi förstå dem. Man torde sålunda inte behöva betvivla, att ej under skeppets akter

Fig. 4. Bildsten från Ardre kyrka, i Statens historiska museum.

Fig. 5 och 6. Bildstenar från Ardre kyrka, i Statens historiska museum.

Fig. 7. Bildsten från Tjängvide i Alskog, i Statens historiska museum.

ses den vittberömda Völunds smedja, med hammare och tänger. De två huvudlösa kropparna strax till höger därom tillhöra kung Niduds söner, vilkas avlivande ju utgjorde en del av den grymma hämnd, som mästersmeden utkrävde, för att Nidud låtit skära av hans knäsenor. Till vänster ses väl Völund själv i den fågelhamn, han skall ha gjort sig för att fly.

Längst ned till vänster ses två män i en båt, fiskande med ljuster och nät, och det kan hända, att bilden närmast till höger därom föreställer hur

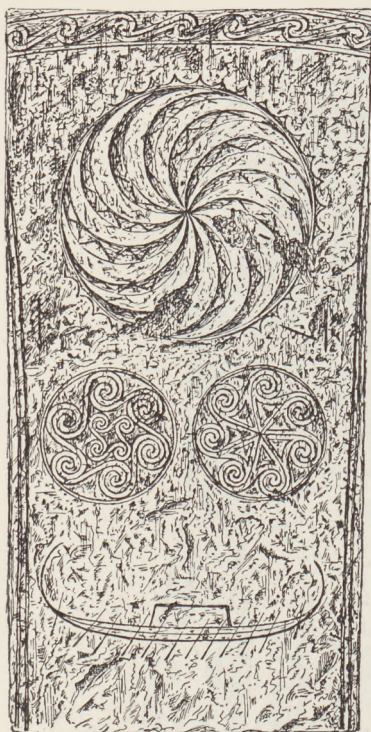

Fig. 8. Bildsten i Bro kyrkas
sydmur.

Tor, för att skaffa sig agn av tillbörlig storlek, vrider huvudet av en ox i jätten Hy-mers hage. I så fall se vi förmodligen i den lilla fiskebåten strax under skeppets förstäv Tor ännu en gång, nu med samma agn på kroken, väntande på att Midgårdsormen skall nappa.

Den stora Ardrestenen är typisk för ett flertal bildstenar i så måtto, att skilda scener ströts ut över den tillgängliga ytan vårdslöst, till synes utan krav på inbördes sammanhang. Vi stå inför en slentrianmässig upprepningskonst. Man märker föga av andan och kraften hos en skapande konstnär.

Till dateringen tjäna endast de inramade bårdernas flätmönster, åtminstone om vi fränse runskriften på den av samme man utförda Tjängvidestenen. Liksom runstensslingorna för 1000-talet äro de här förekommande, delvis av djurkroppar samman-satta mönstren närmast kännetecknande för den högt drivna konststil, som med frodig kraft härskade på Gotland och i Uppland

under generationerna omkr. år 700. Även om den nu visade stenen kan tänkas vara åtskilligt senare — då ju dess ristningar äro mindre ursprungs-friska — är det i alla fall just tiden omkr. 700, som inleder den *andra* av de stora bildstensepokerna.

Innan jag framdrager flera förnämligare prov på denna tids alstring, vill jag göra mina läsare förtrogna med den första av de stora bildstensepokerna. Stenarna voro då av annan form. Några voro i det närmaste rektangulära; flertalet har dock vertikalsidorna svagt utsvängda upptill och överkanten något konvex.

En ypperlig företrädare för denna typ är den till nära 2 meters längd bevarade häll, som fogats in i Bro kyrkas södra mur och tyvärr fördenskull stympats upptill, dock ej mer än att den ursprungliga formen kan rekonstrueras, fig. 8. Det är ett verkligt solitt arbete både ur teknisk och dekorativ synpunkt. Man har valt en häll, vars godsida är nästan plan. En centimeterbred skråkant gränsar av denna mot smalsidorna, som säkert blivit noggrant planhuggna intill full bredd, förmodligen omkring 15 cm. Godsidan ramas in av två omkring 1 cm. breda, svagt nedmejslade refflor

längs vardera vertikalkanten. Längs överkanten en bredare bård, ur vars nedmejslade bottenfält en spiralranka höjer sig. Fältet smyckas av en större och två mindre rundlar, den förra med virvel-, de senare med spiralmotiv ini; därunder en långbåt med talrika åror; över dess reling höjer sig i mitten ett tält eller en kajuta; besättningsmän, mast och segel saknas. Allt är gjort med säker hand, men reliefen, som väl förstärkts av nu för länge sedan försvunna färger, är mycket låg. Jag antar, att man avsiktligt lämnat de försänkta fältens ytor skrovliga av mejselärr för att färgen skulle fästa bättre.

Denna sten, som för övrigt har en lika intressant make inpassad i samma kyrkas tornmur, ger oss det mesta av den första bildstensepokens motivförråd. Dit hör emellertid också en del småfigurer, som genom livfullt naturalistisk form på ett märkligt sätt kontrastera mot rundlarnas och bårdernas geometriska stramhet. Ett par streck m. m. vid ömse sidor i jämnhöjd med storrundelns underkant antyda, att detta tillskott ej heller saknats här, fast sekellång vittring plånat ut det mesta därav.

Stenen från Vallstenarum, fig. 9, nu i Statens historiska museum, ger några ypperliga prov på dessa småfigurer: nedtill två män med spjut och sköld, upptill två behornade djur, som kasta huvudena starkt bakåt.

Talrika andra, vanligen mer eller mindre fragmenterade stenar visa, att ett strängt fasthållande vid de få redan omtalade motiven ej hindrat utvecklandet av stor variation i fråga om de alltid elegant formade detaljerna.

Den ornamentik, vi här se, passar lika bra för trä och för metall. Vi äga också ett antal goda silversmycken med samma slags, karvsnidade eller stämplade motiv. De tillhöra 400-talet (och tiden omkr. 500). Dit kunna även dessa bildstenar utan tvekan hänföras.

Från en något senare tidpunkt härrör däremot den i form och ornamentik starkare avvikande sten, som nu står rest inom ett stort gravfält vid Havor i Hablingbo, fig. 10. I en därvarande vikingatidshög hittades den av Gabriel Gustafsson, sekundärt nyttjad som betäckning över en nedsänkt grav. Till samma ändamål hade man även nyttjat andra behuggna och ornerade hållar; de flesta av dem voro mer långsmala och hade företrädesvis fått den ena, i längdriktningen svagt bågformiga långsidan behuggen. Godsidans ornering sluter sig som en bård intill denna kant. Ett par av dessa stenar i graven (däribland den å fig. 11) hade en bård i precis samma utförande som den nyss visade hållen. Tidigare föreställde man sig, att sådana stenar varit resta såsom fig. 11 visar och sålunda utgjort ett slags ytterligt låga bildstenar, föregångare till de högre och fördenskull rikare smyckade hållarna. De böra dock utan tvivel förklaras på annat sätt. De uppträda oftast flera tillsammans och gärna jämte stenar av den högre typen. Lagda i rad med den släthuggna kanten utåt ha de bildat den cirkelformiga

Fig. 9. Bildsten från Vallstenarum, i Statens historiska museum.

skoningen kring omkring 10 meter vida högar. Vi få tänka oss, att på sådana högars krön de samtida höga hållarna med rikare ornering varit resta.

Denna överraskande rika utformning av de första bildstensmonumenten passar i stycke med tidens höga kulturella standard. 400-talet är Nordens guldålder. Under ingen annan del av hednatiden hade Nordens söner lika rika tillfällen som nu att inhämta bl. a. tekniska färdigheter. Det är vid byggnadshyttor inom det romerska rikets gränser, som den erforderliga tekniska färdigheten vunnits. En lika god stenbehandling, som dessa 400-talsmonument visa upp, möter ej här i Norden ånyo förrän ett gott stycke in i medeltiden. Naturligtvis är det också bland de talrika, till karaktären mångskiftande gravmonumenten längs vägarna utanför de romerska städerna, som vi böra söka förebilderna till de gotländska. Ja, kanske vi också få se en inspirationskälla i vissa till de fornkristna kyrkornas inredning hörande stenarbeten, i bröstvärnen till amboner och hägnaderna kring *scholæ cantorum*.

Emellanåt torde två sådana resta hållar ha hört till ett och samma monument. De ha då stått parallellt vid ömse ändar av en grav och kunde sålunda förliknas vid de ur jorden uppstickande gavlarna till den säng, vari den döde slumrade. Detta är en inom den kristna världen länge omtyckt gravform. Eljest känna vi den bäst i Norden från medeltidens inbrott.

För sådan uppställning synas med säkerhet ett antal ganska små, på sin höjd en halv meter höga stenar ha använts. Delvis äro de till form och ornering så lika de stora 400-talsmonumenten, att de utan tvekan böra hänföras till samma tid. Andra introducera den endast på översidan svängda bildstensform, som vi redan gjort bekantskap med genom de smärre Ardrestenarna. Slutligen finna vi flera sinsemellan starkt varierande former, som inbjuda till uppdragande av en utvecklingslinje från den nästan rektangulära bildstenstypen och till den med halvcirkelformigt huvud på en nedåt breddad bål.

Även dessa huvudsakligen till 500- och 600-talet hörande dvärgstenar utmärka sig i regel för en omsorgsfull behuggning. Med tiden blev det dock allt vanligare, att man nöjde sig med en någorlunda »självlät» håll; en omsorgsfullt huggen skråkant fick emellertid alltjämt gränsa av den naturläta godsidan från de mer eller mindre starkt svängda smalsidorna. Bildinnehållet var under nämnda århundraden ett annat än förr. Man möter företrädesvis en eller ett par mot varandra ställda »simfåglar», tydligen erinrande om de fornkristna gravmonumentens så vanliga duvbilder, och dessutom gärna farkoster av helt annan typ än förr: korta, högstävade båtar med roder och ett litet, tavelformigt segel på hög mast.

Fig. 10. Bildsten på gravfältet vid Havor i Hablingbo.

Vi återvända nu till den andra stora bildstensepoken, den som inträder med tiden omkr. år 700. Enstaka prov på de hit hörande monumenten ha redan berörts, men bara ett par, som tillhöra denna förnäma epoks efterklang. Vi ha vidare sett, hur starkt ännu 1000-talets runristare i sin formkänsla voro bundna av traditionerna härifrån, och vi ha slutligen studerat dess förutsättningar. Att jag sparat de bästa alstren från den andra huvudepoken till sist, beror på det särskilda intresse, som de tilldraga sig.

Tekniskt sett äro de vida mer primitiva än både äldre och yngre: man har valt självsläta hällar; deras naturligt småbuktande, kanske här och var gropiga godsida har använts sådan den var; ingen skarphuggen skråkant skiljer den från smalsidorna, och de äro endast grovt tuktade. Orneringen är också mer lättvindigt gjord än eljest. Med en knivspets har man skisserat upp konturerna av de bilder, som skulle framträda på hällen; sedan har bottenfältet mejslats ned till helt obetydligt djup.

Det är den konstnärliga kvalitén, flottheten i teckningen, som väger upp dessa brister i tekniskt avseende.

Två motiv dominera framför andra på dessa hällar. Det ena är ryttaren, fig. 12, gärna med sköld, spjut, svärd, kanske också hjälm; han tyglar en riktig, fyrbent häst. Det kan hända, att en kvinna med ett horn i handen möter honom, men det är ingalunda nödvändigt. Det andra huvudmotivet är det stora, präktiga skeppet med sirligt uppsvängda, ofta inrullade stävar. Endast överkropparna av besättningsmännen skymta ovanför raden av sköldar vid relingen. Skeppet har ett stort råsegel, gärna snedrutat till synes ge-

Fig. 11. Kantsten från bildstenskrönt hög, funnen jämte stenen fig. 10 i en vikingatida grav; i Statens historiska museum.

nom ett duken stärkande nät av rep, som nedåt fortsätta i eller anknutits till en rad av skot, som vart och ett hålles av en besättningsman.

På de största monumenten tillkomma därjämte smärre scenbilder med berättande innehåll. Och väl att märka, nu är det inte, som på den stora Ardrestenen, fråga om oredigt hopgyttrade, döda figurmassor. Figurerna äro i regel ordnade i rader på en klart angiven marklinje. De ha mången gång fått liv genom ett träffsäkert återgivande av talande gester.

Ett av de förnämaste, men så vitt man av det bevarade kan döma mer lugna av dessa monument är den stora stenen från Smiss i Stenkyrka, nu i Gotlands fornsal, fig. 13. Stenen är, fast stympad nedtill, nära 2,5 meter hög. Huvudbilden, det nära 1 meter höga skeppet, är märkligt nog tecknad på ett sätt, som torde få anses vara ett djärvt och trots bristande konsekvens i detaljerna ingalunda fåfängt försök att nå perspektivisk verkan: den akterre stäven, med styrmannen i lyftingen, är något större och sänker sig dju- pare ned än fören; omvänt är seglet bredare över fören än över aktern. Man får intryck av att skeppet slörar bortåt för akterlig vind.

Bildfältet närmast ovanför kan antagas visa den härtagna Hildr, som åtminstone skenbart söker stifta fred mellan den, som tagit henne, och fa-

Fig. 12. Bildsten från Lillbjärs i Stenkyrka, i Statens historiska museum.

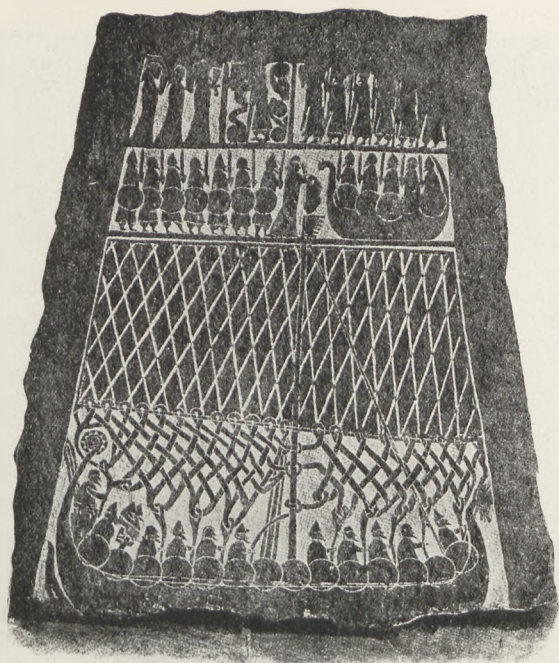

Fig. 13. Del av bildsten från Smiss i Stenkyrka,
i Gotlands fornsal.

dern, som kommer seglande för att hämnas kvinnorovet. Det är i så fall samma scen, som Brage den gamle poetiskt skildrat såsom målad på en sköld, han fått i gåva av en kung Ragnar.

En över 3 meter hög sten från Tängelgårda i Lärbro, fig. 14, nu i Statens historiska museum, har mer livfulla scener. I det halvrunda toppfältet se vi, utom en avgränsad bisen, hur en strid utkämpas. Längst till höger en häst, vars tygel fattats av en framför stående man med svärdet i högsta hugg. Sadeln är tom, men en kraftig linje går därifrån ned till en under hästen liggande man, tydligen den fallne ryttaren. Över hästen kretsas as-faglar; en sådan har redan slagit klorna i en annan man, som ligger på val-platsen, ännu med vapnet i handen.

I det övre av de rektangulära bildfälten se vi ånyo den fallne ryttaren, nu lyft på en hästbår, och tre sörjande. De förefalla gå i motsatt riktning, men det lär fordom ha varit sed att vid begravningar göra allt bakvänt. Det kan alltså tänkas, att de tre sörjande verkligen tillhöra liktåget och så-lunda gå baklänges.

I tydlig kontrast mot allvarsstämningen här står triumfscenen närmast under: en ryttare med segerkrans i handen följes ivrigt av andra krans-

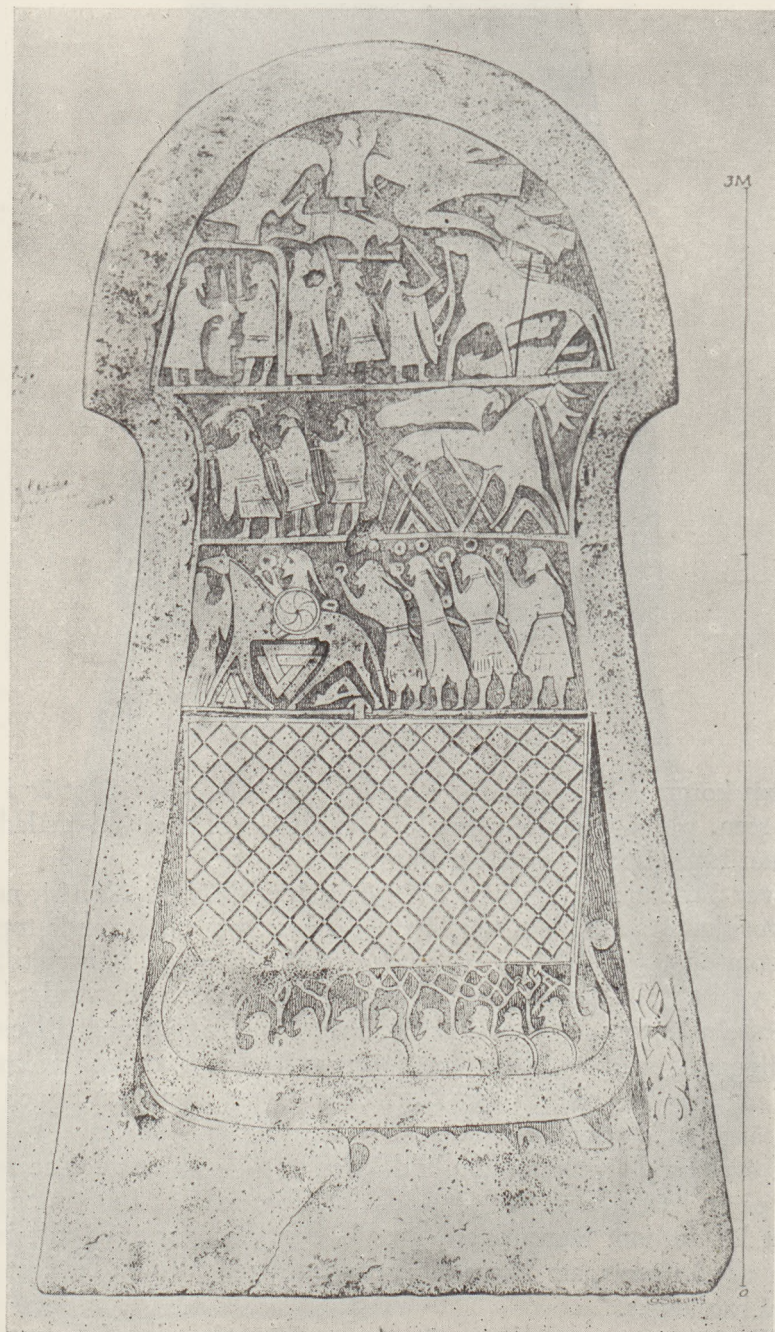

Fig. 14. Bildsten från Tängelgård i Lärbo, i Statens historiska museum.

Fig. 15. Skulpterad marmorhäll i Lateranmuseet, Rom.

svingande män och mötes av en kvinna med upplyftade händer. Man kan tänka sig flera tolkningar; för egen del tror jag emellertid på ett idésammanhang mellan denna bild och exempelvis den vackra senantika gravrelief, fig. 15, nu i Lateranmuseet, som visar, hur en fallen romersk ryttare, själv bekransad och följd av en kranssvängande man, mottages av dödsrikets gudinna.

Det skulle ej heller förvåna mig, om en sten vid Hammars i Lärbro i analogi härmed visar den fallne krigare, till vars åminnelse stenen rests, hälsad av en vingad segergudinna. Det är i varje fall vida mer av klassisk stilkänsla i dessa bilder än i den ryttare på ofta åttafotad häst, mött av en hornbärande valkyrja, som vi minnas på stenarna från efterklangens tid.

Till slut avbildar jag i fig. 16 den stolta, 3,5 meter höga häll, som nu står på Bungemuseets tomt men hämtats dit från samma plats som den sist omtalade.

Det lilla fältet allra överst visar ett överfall på en lugnt sittande person, troligen en kvinna, eftersom en fågel ses plocka korn från marken strax bredvid. Närmast därunder ha vi kanske skildringen av hur den därtill förpliktade eggas till hämnd. Stridshäst och vapen stå redo. Tredje scenen visar kanske det högtidliga offer, varmed i sinom tid hämndetåget inledes. Längst till vänster ses ett starkt nedböjt träd. Stammens mitt får tänkas

fastbunden vid det andra trädet. Under står en man med nedböjt huvud. En snara går från hans hals till det nedböjda trädets övre del. När repet, som håller trädet nedböjt, skärs av, skall snaran dragas åt och den olycklige slungas upp i luften. Fåglar kretsar i närheten, vissa om rov. Närmare centrum, under en kraftgivande triangelgrupp, står förmodligen ett altare; två präster syssla däromkring. Från andra sidan nalkas fyra högre män. Den främste räcker fram en fågel med hopbundna vingar, de andra svinga ivrigt sina svärd. Inför denna så dramatiskt framställda offerscen erinras man om Gautreks sagas berättelse om Vikars offring liksom även om en i Ynglingatal förekommande anspelning på ett fullbordat offer av samma karaktär:

»Fordom med blod av sin egen furste
svärdbärarna marken bestänkte,
och landhären från den livlöse
drypande vapen — från Domalde — bar.»

Av allt att döma ha vi sålunda här ett mitt under rådande hedendom gjort försök att återge stämningen i ungefär samma scen, som Carl Larsson sökte fånga i sitt bekanta Midvinterblot.

Under en bredare tvärbård i höjd med stenens hals följer så en av stridslust brinnande scen, motsvarande den vi redan mött på Stenkyrkastenen, och slutligen bilden av en strid i full gång. Också här ses en ur sadeln störtad ryttare och sänker sig asfågeln, lysten efter sin hemska föda.

Vi kunna naturligtvis inte utesluta möjligheten av att dessa scener skolat illustrera händelser, vari den, som fått monumentet, spelat den tragiska huvudrollen. Men det förefaller troligast, att ristaren endast återgivit några även i annat sammanhang, t. ex. för prydnad av bonader i kämpahallarna, älskade motiv ur en hjältesaga, måhända närmast den om Hildrs bortrövande och om det hämndetåg, som föranleddes därav.

För övrigt gör jag naturligtvis inte anspråk på att rätt ha tolkat mer än det allra väsentligaste av vad ristaren en gång velat framställa. Min avsikt har endast varit att frammana en känsla av den dramatiska spänning, som ostridigt finns i denna bildsvit. Vi stå inför ett verk av en fantasifylld, säker tecknare och kunna endast beklaga, att spåren av den pensel, med vars hjälp han nyanserat och förriktat detaljerna, för länge sedan plånats ut, så att nu endast de om ett skuggspel erinrande silhuetterna stå kvar.

Härmed slutar jag denna lilla översikt av Gotlands märkliga bildstenar. Genom skiftande former och starkt växlande karaktärer registrera de den

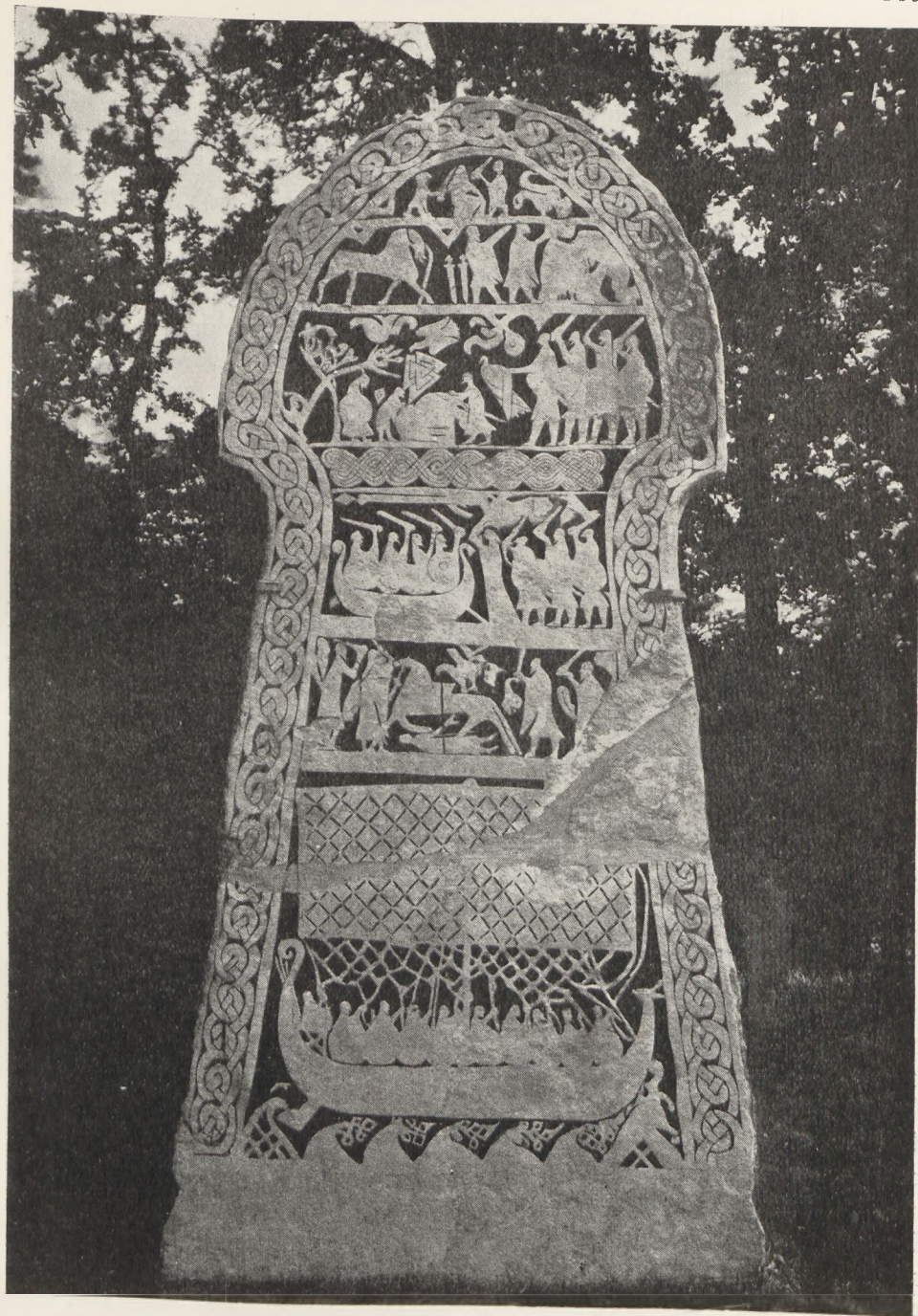

Fig. 16. Bildsten från Hammars i Lärbro, i Bunge museum.

upp- och nedgående kurvan för den kultur, som gutarna ägde under de sju sista seklen av hednatiden.

I den första av de tre stora bildstensepokerna kunna vi utan svårighet konstatera starka reflexer av senantikens rika, under 400-talet för nordborna som för andra germaner vidöppna odling. Utan svårighet kunna också starka, av missionärer burna påverkningar från det kristna Västeuropa spåras i den tredje stora bildstensepokens, 1000-talets, pratfulla runvårdar. Men ingen skriven källa räcker att skingra mörkret kring de historiska händelser, som borde ge oss förklaringen till den kulturella högkonjunktur, som Gotland och Uppland, framför varje annan del av Norden, enligt talrika arkeologiska vittnesbörd av annan art ha åtnjutit under mansåldrarna omkr. år 700, när den andra av de stora bildstensepokerna var inne.

Summary.

The Isle of Gotland — the province of Sweden, which is richest in finds from the first millennium A. D. — has preserved a great many remarkable figured stones, to which no other part of the North has got anything corresponding, worth mentioning. Most of them are made of limestone, a few of sandstone. Several Gotlandic students, the latest of them being Gabriel Gustafsson and Fredrik Nordin, both now deceased, have made a close study of these monuments, but the results were not published, as was intended. This task was therefore given to the author, who of course has made extensive use of their work.

The history of the figured stones embraces seven centuries. Most of them, however, and the most important ones, belong to three fairly short periods, separated by long intervals, when nearly all the monuments produced were rather small, and very seldom first-rate ones.

The first class of big stones belongs to the V. century and the time about 500 A. D., the second one to the time about 700, and the third to the XIth century. It is notable that the oldest ones are technically the most accomplished. The front and the sides of these stones are carefully cut even and separated from each other by a narrow slope. The skillfully drawn decoration, to which analogies are to be found on contemporary Gotlandic jewelry, as well as the technical proceeding of the stonecutting, presumably must be due to the lively intercourse with the Roman empire. These stones were essentially rectangular, only at the top slightly curved outwards; some of them (as fig. 8—10) were erected on mounds, bordered with recumbent slabs with the outer edge plain-cut and a spare decorative border along it (fig. 11).

The second class of big stones includes the biggest and as to their representations most interesting stones. Their peculiar outline — a semicircular head, separated by a recess from a body getting wider downwards — which is kept without much variation right down to the XIth century, was given its shape during the preceding interval, on the basis of the form of the oldest slabs. The cutting is reduced to a minimum, the front side never being plain-cut, nor adorned with a slope. On a surface tolerably smooth by nature have been drawn with the point of a knife the outlines of a ship and a horseman, and possibly in addition one or several representations of many figures, seeming to deal chiefly with a fight and what has preceded and followed this fight. Afterwards the ground has been chiselled off. Only through the painting, of which, however, no traces are preserved on figured stones from this time, the figures appear to have got their final, detailed shape. But even now, as outlines only, they not seldom give proof of an obvious gift for drawing (fig. 12—14 and 16).

Some figured stones from Tjängvide and Ardre (fig. 7), well known in literature, can be characterized as late and artistically very inferior, but they have a special interest through the numerous motives from tales and myths, which, without any feeling for the decorative effect, are spread over the surface. Obviously connected with these are several smaller XIth century stones, with plenty of figures (as fig. 2), whereas all the bigger monuments from this time (as fig. 1) are adorned only with the elegant interlacings of the so called »style of the runic stones», along with the christian cross.

Besides these main types of the figured stones there is also a special form, distinguished by the fact that only the top of the stone has a more elaborated outline, reminding of the antique gable. Sometimes a pair of such stones may have marked the two ends of a grave. Or in some cases four slabs (among others fig. 3—6) have together formed a coffin, placed on the grave. These special forms belong to the same time as the second and the third classes of the big stones.

Nordskandinaviskt—nordeuropeiskt

Etnologiskt varjehanda

Av Gösta Berg

Vid genomgången av etnologiska källskrifter av skilda slag kan varje intresserad samlare icke underlåta att göra anteckningar också om saker och ting, som falla utanför själva brännpunkten för hans aktuella intressen. Icke alltid blir man i tillfälle att ställa sådana liksom i förbigående gjorda annotationer till kollegors och vänners förfogande, när de upptaga respektive ämnen till grundligare behandling i ett vidare sammanhang. Å andra sidan erbjuder även ett dylikt material mången gång värdefulla bidrag till kännedomen om kulturutvecklingen och dess olika detaljer. Att finna en form för dess offentliggörande utan alla anspråk på fullständighet ter sig därför som en fråga av betydelse. I det följande har ett försök gjorts att publicera en del notiser av denna karaktär, samlade kring ett knippe ämnen, i sig själv icke så betydelsefulla men likväl av den art, att de ge möjlighet till utblick över vidare områden inom det etnologiska forskningsområdet.

Ur en viss synpunkt förete dessa ämnen en bestämd likhet: de äro ägnade att exemplifiera möjligheterna för en rekonstruktion av den kultur av ålderdomligt kynne, som en gång efter allt att döma varit utbredd över den allra största delen av vårt land, men som redan i gammal tid trängts undan av nya kulturböljor, som nått oss framför allt från Västeuropa. På många punkter visar denna äldre kultur bestämda likheter med förhållandena i nordöstra Europa och norra Asien, men många omständigheter tyda på att vi här stå inför en nordeuropeisk gemenskap, som under långa tider sprängts sönder och förkvävt av element, upptagna ur den mediterrana odlingen. För oss kom upplösningsarbetet emellertid framför allt att förmedlas av de västeuropeiska kulturländerna. Endast genom ett samvetsgrant aktgivande på säkra reliktföreteelser kunna vi nu nå fram till detta äldre kulturstadium och till och med stundom med reliktförekomsternas hjälp göra oss en föreställning om dess geografiska utbredning i urgammal tid. Ofta visar det sig därvid, att det just är de enkla och okomplicerade men

därför också klarast urskiljbara kulturyttringarna som hjälpa oss längst och ge de säkraste utslagen.¹

I. *Knipholken.*

Flerstädes i de nordliga delarna av vår världsdel har insamlandet av fågelägg lämnat viktiga och mången gång nödvändiga bidrag till kosthåll-
let. Redan Olaus Magnus skildrar, hur sjöfåglarna »lägga sina nästen på
nakna hällen, några på hopsnoddade torra vasstrån eller på torrt gräs, och
värpa där otaliga ägg, som var och en, som kommer seglande dit, fritt kan
lägga beslag på. Man samlar äggen i stora tunnor och torgför dem, eller
också skalar och insaltar man dem och förvarar dem länge och väl som en
välkommen förstärkning av hemmakosten. De smaka gott, fastän de kom-
ma från vildfåglar».² Ett sådant insamlande, som i våra dagar är bäst känt
från fågelbergen på Färöarna och Island, har i äldre tid förekommit alle-
städes också i vårt land.

J. Oedman skildrar dylik äggtäkt vid 1700-talets mitt i Bohuslän³, och
år 1773 antecknar A. G. Barchæus från norra Halland: »En man klagade
på bönderna, att de taga äggen undan fogeln till pannkakor, och därmed
öder honom ut; andra sade nej härtill; ty om så hände, vore Fogeln ej
årl. där till sådan myckenhet.»⁴ Från en senare tid finnes en anteckning i
Etnologiska undersökningens arkiv från Otterstads socken på Kållandsö, i
vilken skildras hur man vid sjöstränderna samlade ägg efter tärna, fisk-
måås och lom och bland annat använde dem som högtidsrätt vid påsken.
Så länge långnäbban ännu fanns talrikt på Öland, använde bönderna dess
ägg »till pannkaka eller svinmat».^{4b} Från Åland skildras måsägg och sär-
skilt äggvälling på måsägg som en synnerlig läckerhet.⁵

Som bekant är det relativt sent som tamt fjäderfä mera allmänt börjat
hållas som husdjur hos de svenska bönderna, åtminstone norrut i landet.
Man måste tänka sig, att före denna tid äggen efter vildfåglarna spelade
en mycket stor roll. När man å andra sidan observerar den betydelse ägg-
ätandet hade i vårens kalenderriter, särskilt på 1 maj och genom kyrklig
inverkan vid påsken, får man en god inblick i detta förhållande. Ilmari
Manninen har påpekat det intressanta förhållandet, att på de svenska run-

¹ Nils Lithberg har berört dessa frågor i den avhandling, *Till allmogekulturens geografi*,
som inleder första bandet av denna tidskrift (Rig 1918).

² Olaus Magnus, *Historia om de nordiska folken*, sv. övers. IV, Uppsala 1925, s. 141.

³ *Chorographia Bahusiensis*, Sthlm 1746, s. 257.

⁴ *Underrättelser angående landthushållningen i Halland*, Lund 1924, s. 55.

^{4b} B. Hanström, *Fauna och flora*, Uppsala 1915, s. 56.

⁵ J. Rosberg, *Bygd och obygd*, Helsingfors 1919, s. 37.

Fig. 1. Knipholk uppsatt i en tall. Arvidsjaurs socken, Norrbotten. Foto G. Hallström. Nordiska museets arkiv.

kalendrarna på Nuckö i Estland festtecknet för 1 maj återger ett fågelrede med ett ägg.⁶

En specialiserad form av äggtäkt med en mera begränsad utbredning utgör användningen av den så kallade knipholken eller andstuten. Redskapet består av ett slags holk, förfärdigad av en urgröpt stock, och användningen tillgår så, att man uppsätter holken i ett lämpligt träd vid en sjöstrand eller intill ett vattendrag och på detta sätt bereder fågeln en lämplig ruvningsplats. Holkens ägare kan sedan vid valda tillfällen och med iakttagande av en viss försiktighet vittja redet på de nyvärpta äggen. Efter allt att döma är det denna metod, som redan från 1500-talet skildras av Olaus Magnus med de en smula oklara uppgifterna om hur man »fångar vattenfåglar i korgar, upphängda liksom fågelbon i trädens grenar vid havsstränderna. I dessa slå sig änderna med förkärlek ned för att lägga ägg, och kläcka ut ungar, för rävarnas skull, som ofreda dem på land».⁷ Om knipholkens förekomst i senare tid i norra Sverige finnas jämförelsevis många och fylliga uppgifter. Från Gällivare i Lule lappmark skriver Abraham Hülphers omkring år 1790: »At skaffa sig tilgång på fogelägg,

⁶ Die Sachkultur Estlands I, Tartu 1931, s. 20. Manninen har (s. 18 ff.) också sammanfört flera belägg på äggtäkt från Ryssland och Estland.

⁷ Olaus Magnus, a. a., IV, s. 154.

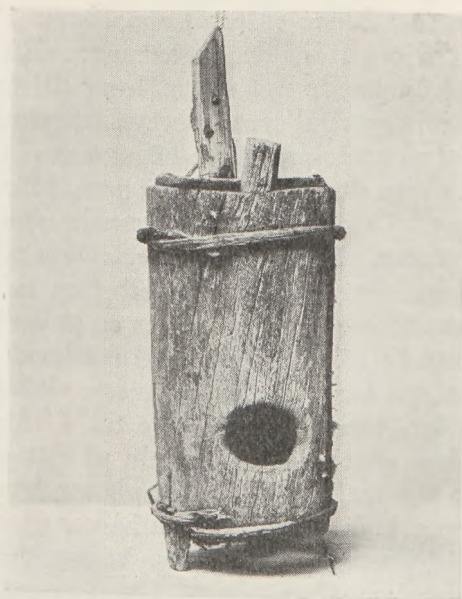

Fig. 2. Knipholk från Stensele socken,
Västerbotten. Nordiska museet.

bruka Nybyggare hänga i träen wid Sjöar och Elfwar, urgräfde trädstycken som Bistockar, deruti Sjöfogel i synnerhet lägga sina ägg, som borttages och nyttjas til sina behov.»⁸ J. Engström skildrar bruket av sådana holkar såsom allestädes vedertaget vid Lapplands vattendrag⁹, och en utförlig skildring av de metoder som användes lämnas också av A. V. Malm.¹⁰ I lappmarken äro knipholkarna ännu i våra dagar icke ovanliga. Jag känner dem till exempel från Arvidsjaur, fig. 1, från Gällivare (foto i Nordiska museets arkiv) och från gränstrakten mot Finland.¹¹ En synnerligen värdefull skildring av knipholkens användning i Norrbottens lappmark har lämnats av jägmästaren Edvard Wibäck. Han avbildar en holk från Storbäckens revir i lappmarken, förfärdigad av en ihålig trästock, täckt med skivor av granbark.¹²

⁸ Lappmarken, Sthlm 1922, s. 121.

⁹ Resa genom Norrland och Lappland, Sthlm 1834, II, s. 24, 92 f.

¹⁰ En vinter och tvenne somrar i Lappmarken, Göteborg 1851, s. 87 f.

¹¹ Svenska turistföreningens årsskrift 1928, s. 238; numera finnas i Nordiska museet ytterligare två knipholkar från Arvidsjaur, vilka båda använts av lappar.

¹² Skogen 1927, s. 63 ff.; Wibäck har där också sammanställt åtskilliga notiser ur den äldre litteraturen om knipholkens förekomst.

Från Västerbotten har Linné i *Iter Lapponicum* 1732 tecknat av en knipholk och härtill gjort följande anteckning: »Ett litet stycke bäter fram fick jag se 2:ne uphängde ugleungar, hvar till jag frågade orsaken. Rodarne wiste mig i högsta tallarna concava träcylindrer med botnar i bägge ändar och hohl på ena sidan, satte högst uppe i träden, dem de satt på dett änder i dem wärpa skulle och de få äggen. Här hade de fått ugleungar för andungar.»¹³ Också J. W. Zetterstedt nämner från trakterna kring Ume älv om sådana »knipstommar», använda för beskattningen av knipanden på dess ägg.¹⁴ Från Sävar i Västerbotten avbildar S. P. Ekman en knipholk¹⁵ och från Stensele socken finnes en sådan bevarad i Nordiska museet, fig. 2. Holken är här förstärkt med två band runt omkring.

Också i Ångermanland har metoden att skatta sjöfågeln på ägg, såsom framgår av flera källor, varit vanlig i äldre tid. Utförligt skriver härom Erik Modin, sedan han påpekat att sjöfågeln på sätt och vis ersatte tamhönsen i våra dagar: »Överallt på lämpliga platser utmed sjö- och åstränder uppsattes i träden s. k. 'andstutar', stora hållkar gjorda af ihåliga trädstammar. I dessa värpte vissa andfåglar, 'stutanden' (knipan) och de båda skrakarterna, stundom äfven andra. Deras reden skattades efter en viss plan, men för att anden skulle få ligga ut sin kull plundrades de icke helt och hållet. Äggen kokades eller användes som äggröra. Ännu i början av 1870-talet förekommo kokta sjöfågelägg, såsom jag minnes, i barnens matsäcksutrustning till skolan om våren.»¹⁶

Från 1700-talets förra hälft finnas uppgifter om redskapets användning även från Jämtland. I sin utmärkta och banbrytande dissertation om Jämtlands Djur-Fänge skildrar sålunda Aeschill Nordholm, hur den förnämsta nytta jämtlandsbonden hade av änderna var deras ägg, som han tillvaratog i knipholkarna. »Hvar bonde, som bor nära vattnet, har merendels 20 a 30 sådana andstutar af hvilka han årligen kan få 7 eller 8 tjog ägg.» Nordholm lämnar också en teckning av redskapet ifråga och omtalar, att holkarna före användningen brändes svarta för att ej skrämma fåglarna. Från Norderön finnes i Östersunds museum utställd en »andstut».

Utförligt och detaljrikt såsom alltid skildrar hälsingeprosten Olaus Broman knipholken och dess användning i hans hembygd: »Knipstubbar, bära namnet af the siö-foglar som nämnas Knipor — — — ty the wärpa ther uti, och kunna bäst ther fångas; om Egaren så wil; dock tages ther ut häldre mång ägg, eller och ungar, än som honan ther wärper. The äro intet kost- eller konst-bara, dock i forna tider mycket dräktiga; ty the göras af

¹³ *Iter Lapponicum*, Uppsala 1913, s. 39.

¹⁴ Resa genom Umeå lappmarker, Örebro 1833, s. 76.

¹⁵ Norrlands jakt och fiske, Uppsala 1910, s. 195.

¹⁶ Gamla Täsjö, Örebro 1916, s. 211.

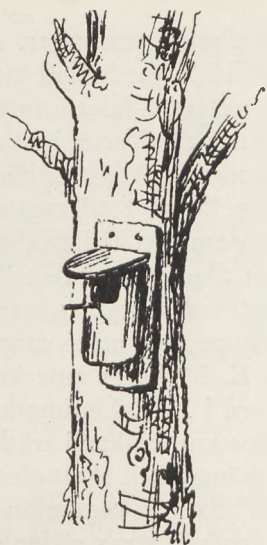

Fig. 3. »Skräcko-strunnka» på Fårö, Gotland. Efter Säves Gotländska samlingar.

4 el. 5 quarters lång och ihålig trä, omkretsen 1: aln eller något mera; såsom et trumb eller en stubbe; kunna och omläggas med band, såsom ena bytta; ofwan och nedan betäckas the med bottnar; nästan mit på then ena sidona göres et rundt håhl, diametern $1/4$ aln; hvilket håhl tiänar til fogeln(s) in- och ut-krypande utur stubban; men gent emot eller närmare åt öfre ändan göres et mindre håhl, som tiänar ther til, at som thessa stubbar altid och oundwikel. måste fästas up uti träen; then qwisten som afhugges och blif(we)r qwarsittandes wid träen, stickes in uti bemälte litsla håhl, som en krok at hänga knjpstubben på.»¹⁷ I annat sammanhang nämner Broman, att två eller tre par ofta kunde slå sig ner i samma holk »och ther wärpa mång ägg; 8: 9: 10: st. i kullen; ja! än flere när the efter handen borttagas; dock at 2 el. 3. st: jämt ligga qware, såsom bolägg, eller i theas ställe runda träklabbar såsom ägg; Thet och bör införas som et under, at sättes en hwjt pinne uti boet rätt up, wärper knipan så länge äggen warda jämt med pinnan, i synerhet när flere än et par äro om Knipstubben».¹⁸

Längs den mellanskandinaviska fjällryggen har knipholken begagnats åtminstone ned till Särna socken i Dalarna.^{18a} I andra delar av vårt land synes dess användning ha varit ganska sällsynt att döma av de sparsamma meddelanden som ingå i litteraturen och av den nästan totala avsaknaden

¹⁷ Glysisvallur, III, Uppsala 1918, s. 348.

¹⁸ A. a., III, s. 305; jfr även s. 505 f.

^{18 a} Norrlands jakt och fiske, s. 196.

av hithörande föremål i våra museisamlingar. Alldeles särskilt värdefull är därför en av Edvard Wibäck meddelad notis från Småland: »Från 1880- eller möjligen början av 1890-talet erinrar sig författaren hava sett gamla, redan av tidens tand illa medfarna holkar vid en liten undangömd skogssjö inom Jälluntofta socken i Västbo härad av Småland. I samma trakt plögade man också regelbundet tillvarataga oruvade lomägg, som blivit funna, samt använda dem vid tillredning av pannkakor — precis samma användningssätt, som flerstädes i den äldre litteraturen betecknas såsom lämpligt och brukligt vid tillgodogörandet av sjöfågelsäggen.»¹⁹ Emellertid finnas liknande uppgifter också från den småländska kustbygden. I J. Wallmans och S. E. Mobergs anteckningar under resor sommaren 1833 anföres efter pastorn i Loftahammars församling i norra Tjust: »I hans mors barndom bundos knipholkar i träden med vidior på Sladö då kniporna der värpte i stor mängd och skattades. Holkarna lika bistöckar. Ett hål midt på för knipan.»²⁰ Samma sagesmän ha vi att tacka för en uppgift från Öro i Misterhults socken strax söder om Västervik, där »holkar sattes i Ekar för Alar Knipor, äfven begagnades de af Hålskråckor — hvaraf ännu hålkudden på södra sidan af Näfvelsö har sitt namn der för några år en holk syntes uti en ek. — Hålken 5 kvarter lång bredlapp för båda ändarna hål midtpå, fastspikades med en spik på hvardera ändan. Hålken stod på sned i en half rät vinkels lutning». Uppgiften kompletteras av en konstlös teckning.²¹

Märkligt är, att en udde vid Erstaviken nära Tyresö utanför Stockholm burit namnet »Knipholken», vilket förmodligen avser att markera förekomsten i äldre tid av liknande fångstredskap.²² Efter Kolthoff och Jägerskiöld omnämner också Ekman knipholkens förekomst för storkrake i Stockholms skärgård.^{22a}

Från Gotland lämnar P. A. Säve i sina Gotländska samlingar utförliga uppgifter om knipholkarnas användning. På Fårö uppsattes de i en tallskog cirka 100 alnar från stranden och 6 à 7 alnar högt från marken; de kallades här »skräkko-strunnkar», voro 1 aln höga och fastspikades på trädstammen med ett bräde. De vittjades om morgnarna, »då skräckan är till hafs att föda sig». Trädet, i vilket holken satt, var »knisladt rent från gre-

¹⁹ Skogen, 1927, s. 65.

²⁰ Manuskript i Nordiska museets arkiv, s. 183.

²¹ Ibidem, s. 159. Sedan detta skrevs har docenten Ivar Modéer i sin avhandling Småländska skärgårdsnamn (Uppsala 1933) lämnat flera värdefulla belägg på knipholkens användning i äldre tid efter hela Smålandskusten (a. a., s. 204 f.). Jmfr även de av Modéer framdragna parallellerna från Östergötland och Södermanland!

²² Tyresö, Sthlm 1933, s. 34.

^{22 a} Norrlands jakt och fiske, s. 196; museilektor Ernst Klein har iakttagit en knipholk i Svärta socken på Södertörn.

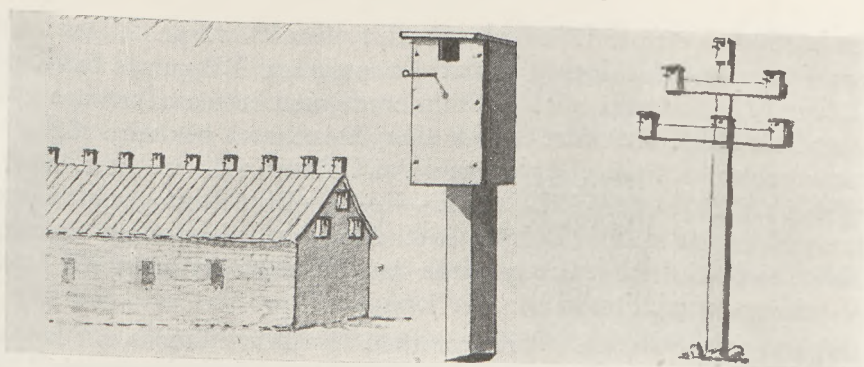

Fig. 4. »Stare Stuncker» på Gotland. Teckning i *Hilfelings Journal* 1797.
Kungliga biblioteket.

nar och qvistar», och en liten stege hade man med sig. »På det sättet kunde han (Rasmus Sudergardar) af hvarje skräcka utan skada ta en 20 ägg; men hans vanliga antal 10 eller 11 ägg fick han alltid behålla i fred till utkläckningen.»²³ Sådana gotländska knipholkar omnämnas även av Wallman och Moberg, »7 à 8 på somliga tak»²⁴, samt avbildas af N. M. Mandelgren på en bild i hans *Atlas till Sveriges odlingshistoria*.²⁵ Emellertid är det understundom svårt att avgöra, om vi ha framför oss knipholkar, som avse äggtäkt, emedan på Gotland också förekommit, att man uppsatt sådana holkar för att tillvarataga fågelungarna, som användes som föda, precis på samma sätt som ännu i våra dagar råkor utgöra en omtyckt delikatess i vårt sydligaste landskap. Vi äga härom förträffliga upplysningar i G. Hilfelings journal öfver En Resa genom Småland, Öland och Gottland under Sommaren år 1797. En här meddelad skiss reproduceras som fig. 4, och jag anför ur den bifogade texten: »Både i Visby och öfverallt hvar jag framfarit, på Gottland hafva folket Machiner utsatta, till att låta Starar bygga bo uti — då man tager ungarne till mats såframt de blifva flygfärdige. Desse kallas *Stare Stuncker* och finnas Sådane upsatte på husgaflarne, ofta hela ryggåsen utåt, äfven i Trägårdar, i Trän, Samt på Häkar utmed gärdesgårdar, ibland helt nära under fönstren, för att höra sången af dessa foglar. — Vid en gård kan ibland finnas 20 à 30 stn Sådane utsatte Stuncker, ja ända till 100etals på stora gårdar. Man tager aldrig de gamle starar, endast de unge och af första kullen — då de gamle åter värpa och utligga andra kullen, endast att alla de första borttagas, att ingen kommer ut eller undan. Man har sedan sagt mig, att man af 1-sta

²³ Manuskript i Uppsala universitetsbibliotek, III, bl. 82.

²⁴ Ibidem, s. 24 o. 27.

²⁵ Avdelningen Bostäder och bohag, I—II, Sthlm 1877, pl. XV, fig. 35.

kullen bör lämna ett par för afvelns skull, ty lika väl värpa de igen merendels andra kulln. Machinen göres af 4 hopspikade NB gamla brädlappar, litet öfver 1/2 aln långa och 7 à 8 tum breda med botten ofvan och nedan, Som ett litet Skåp. Den öfre botten eller Taket, som bör vara rörligt och endast medelst en Spik eller pinne baktill fäst, bör stå litet öfver på framsidan till Skjul för ett litet hål. — — — Man iakttagar att sätta en näsduk i hålet, då man vill skatta boet. Man brukar äfven en skjutlucka för hålet, som med ett streck bakifrån kan tilldragas om man vill taga de gamle stararne med. Staren har 6 à 7 ungar.»²⁶

Återgå vi till nordsvenskt kulturområde förtjänar nämnas, att lapparna i likhet med nybyggarna använt knipholkar t. ex. i Lule lappmark.²⁷ Från Norge har jag icke funnit mer än ett enda belägg på redskapets förekomst. Men att detta måste bero på en tillfällighet framgår bl. a. av Hjorthøys förträffliga beskrivning från Gudbrandsdalen: »Bønderne her have udhulede Stokke i Form af Trug, som de hænge ved Vandene i Træn, hvori disse Aender (Ager-Aender eller Stok-Aender) legge deres Eg og uden Tvivl deraf kaldes Stok-Aender. Den Bonde, som saaledes passer Stokken, lader altid Aenden beholde nogle Eg, og kan af hver Stok samles 30 Eg, foruden 5 à 6, Aenden ruger og udklaækker».²⁸ Från Finland avbildar T. Schwindt en knipholk från Vårdö. Särskilt vanliga synas dessa redskap ha varit bland Kola-lapparna, liksom de också förekommit i Ryska Karelen.²⁹

Längre österut möta vi knipholken bl. a. hos syrjänerna, och E. Hofmann avbildar en sådan, som till utseendet fullkomligt överensstämmer med de svenska.³⁰ Enligt uppgift av U. T. Sirelius lära de också förekomma »hos ob-ugrierna liksom hos flera andra nordliga folkslag».³¹

Knipholkens förekomst i Norden har karaktären av en specialiserad form för äggtäkt sådan den, såsom vi inledningsvis sågo, varit ganska utbredd mångenstädes i Nordeuropa. Den har sin förutsättning i den omständigheten, att många fågelarter just här uppe i Nordskandinavien ha sina häckningsplatser. Också andra, mindre specialiserade former för sådana häck-

²⁶ Manuskript i Kungl. bibl., s. 81 ff. Professor Nils Lithberg har välvilligt fäst min uppmärksamhet på denna gotländska sedvänja och på Hilfelings beskrivning. — Det är givetvis tänkbart, att Olaus Magnus med sina ovan anförda ord om hur man fångade fåglar i holkar kan avse ett med detta liknande förvaringsätt.

²⁷ Sigrid Drake, Västerbottenslapparna, Upsala 1918, s. 9.

²⁸ Beskrivelse over Gudbrandsdalens Proste, I, 1785, s. 36.

²⁹ Schwindt, Finsk etnografisk atlas I, Helsingfors 1905, s. 5; S. Paulaharju, Kolttain Mailta, Helsinki 1921, s. 76; I. Manninen, Die finnisch-ugrischen Völker, Leipzig 1932, s. 306 f.; J. Friis, Finnmarken, Ryska Lappland och Nordkarelen, Sthlm 1872, s. 325.

³⁰ Hofmann, Der nördliche Ural II, Petersburg 1856, s. 49; Manninen, a. a., s. 266 f.

³¹ Suomen kansanomaista kulttuuria, I, Helsinki 1919, s. 224.

ningsplatser ha, såsom Ekman visat, varit i bruk, åtminstone i Västerbotten.³² Ifråga om uppkomstsättet visar knipholken en viss beröring med den av mig i annat sammanhang granskade tanan för fångst av räv, i det att i båda fallen bakom »uppfinningen» ligger en direkt naturiakttagelse, i det förra fallet av hur hithörande vattenfåglar, alldeles fränsett människans åtgärder, med förkärlek slagit sig ned i trädstammar, som blivit urholkade av hackspetten och av den röta som uppstått efter dennes ingripande.³³ I detta sammanhang finnes dessutom anledning att jämföra holken med bistocken och dess även från vårt land kända prototyp, biträdet. Vi måste förutsätta, att också knipholken med sin slutna utbredning och sin även i detaljer allestädes återkommande överensstämmande form äger ett genetiskt sammanhang.

II. Torsionsfällan.

Nyligen har den finske forskaren Ilmari Manninen upptagit till granskning en typ av fångstredskap, som han benämner »torsionsfälla».³⁴ I den speciella form, som han betecknar som den nordeurasiatiska, framgår dess utseende i huvudsak av fig. 5. Genom en trækloss löper ett rätt grovt rep av hästhår eller dylikt, så snott att torsionskraften håller en tunga av trä hårt nedtryckt i avgillrat läge. Uppgillringen sker med hjälp av en undre tunga eller bygel och en i klossen intappad, uppstående pinne. I vårt land har denna fälla efter vad det vill synas i senare tid uteslutande haft användning i kampen mot råttorna.

Beträffande detta redskaps utbredning och historiska sammanhang har Manninen lämnat mycket förtjänstfulla bidrag. Däremot måste man ställa sig skeptisk emot de slutsatser denne forskare drager ur det svenska materialet. Han känner från Sverige två typiska exemplar från Dalarna och ett från Uppland (alla tre i Nordiska museet). Efter att ha påpekat deras fullständiga likhet med några finska exemplar yttrar han: »Die vereinzelt schwedischen Gegenstücke genügen nicht, einen westlichen Ursprung der finnischen Torsionsfalle annehmen zu lassen. Leichter lassen sich die schwedischen Fallen von den finnischen herleiten. Sie stammen ja aus den Landschaften, wo der finnische Einfluss uns nicht unerwartet, sondern eher annehmbar und natürlich vorkommt. Das gilt nicht nur von Dalarna, wo sich finnische Kolonisten im 16.—17. Jh. niedergelassen haben, son-

³² Norrlands jakt och fiske, s. 196 f.

³³ Råvtanan — ett gammalt nordsvenskt fångstredskap, Norrbotten, Luleå 1933, s. 36 ff.

³⁴ Manninen, Die nord-eurasischen Torsionsfallen, Eurasia Septentrionalis Antiqua VI, Helsinki 1931, s. 1 ff.; jfr även samme förf., Die Sachkultur Estlands I, Tartu 1931, s. 55 ff.

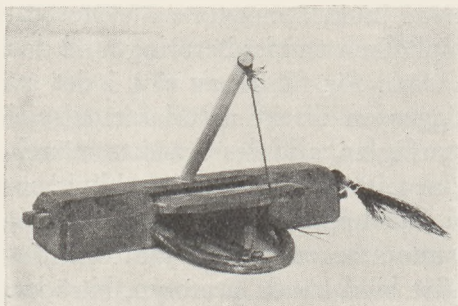

Fig. 5. Råttfälla med torsionskonstruktion. Mora socken, Dalarna. Nordiska museet.

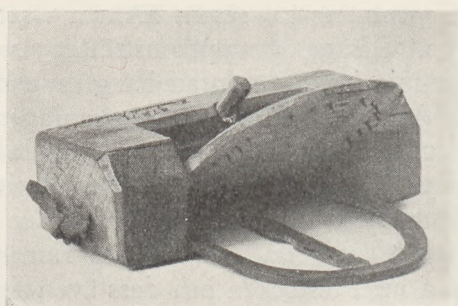

Fig. 6. Råttfälla från Värmlands finnbygder. Nordiska museet.

dern auch von Uppland, das Finnland geographisch noch näher gelegen, man könnte sagen vorgelagert ist.»³⁵

Denna djärva hypotes visar sig emellertid vid konfrontationen med rikligare material icke hålla streck. Jag har i det följande gjort en sammanställning av de säkert Ortsbestämda belägg som äro mig bekanta från Sverige. Såväl från Norrbotten som Västerbotten finnas exemplar i Nordiska museet, nämligen dels från Nederluleå socken och dels från Nederkalix. Från Rödön i Jämtland har museet i Östersund nyligen förvärvat en fälla av samma slag.³⁶ Vidare finnas i Nordiska museet en torsionsfälla från Hede socken i Härjedalen och tre från Dalarna, representerande Mora, Gagnef och Näs. I de samlingar som tillhöra Valbo hembygdsförening ingår vidare en fälla från Valbo socken i Gästrikland, med två tungor på klossen, den ena på fram-, den andra på baksidan.³⁷ I Nordiska museet åter förvaras liknande fällor från V. Färnebo socken, Västmanland, och Fröslunda socken, Uppland. På en fälla från Mangskog i Värmland utgöres den undre bygeln av ett hästskoformat järn och själva tungan är på undersidan beslagen med skarpa järnstift, fig. 6. Av största intresse äro några belägg från de sydsvenska landskapen. Så finnes bland de äldsta samlingarna i Nordiska museet en liten modell av en torsionsfälla från V. Torsås socken i Småland. Etnologiska undersökningens arkiv innehåller en år 1918 gjord teckning av en sådan från Vessige socken i Halland, därifrån också ett exemplar i samlingarna herrör. Slutligen finnes i Kulturhistoriska museet i Lund ett exemplar från Bohuslän, märkligt nog av

³⁵ Eurasia Septentrionalis Antiqua, s. 6.

³⁶ Jämten, Östersund 1932, s. 95 f.

³⁷ Om detta föremål har jag erhållit meddelande genom fil. kand. Birgit Laquist, Stockholm.

samma slag som fällan från Valbo i Gästrikland, en form som jag annars icke känner från Sverige, fig. 7.^{37a} Slutligen är även Dalsland representerat av en fälla från Holms socken, förvarad i fornstugan i Mellerud, samt ytterligare en utan uppgiven härkomst i Dalslands fornsal, Ödeborg.

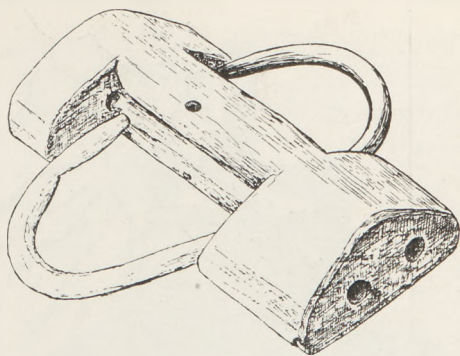

Fig. 7. Rättfälla från Bohuslän. Kulturhistoriska museet, Lund.

I Danmark har jag förgäves efterspanat torsionsfällan och ej heller i Norge förefaller den att ha varit allmän, åtminstone om man får döma av museisamlingarna. Jag har endast antecknat ett exemplar från museet i Elverum. Detta saknar ursprungs-beteckning, men kan, enligt vad museets föreståndare redaktör M. Hamlander benäget meddelat mig, med säkerhet anses härstamma från Österdalen. Av den allra största betydelse är förhållandet, att fälltypen i äldre tid förekommit även på Vestlandet. Vid ett besök, som jag år 1931 gjorde hos den kände samlaren godsägaren G. F. Heiberg på Amla i Sogn, berättade han på min fråga, att han från sin barndom mindes, hur man på gården haft en rättfälla av denna konstruktion med icke mindre än tre tungor i rad.

Det torde med full tydlighet framgå av redskapets nu skildrade utbredning, att det här icke kan vara fråga om finsk kulturpåverkan, jämför även kartan, fig. 8. Detta behöver givetvis icke med nödvändighet innebära, att den finska och baltiska förekomsten bör förklaras såsom sekundär i förhållande till den svenska.³⁸ Man torde i stället få räkna med att vi här ha framför oss ett kulturelement av hög ålder, som en gång haft vidare utbredning och spritt sig över en mycket bred front. Härpå tyder alldeles särskilt fälltypens förekomst också i mellersta och södra Polen³⁹ samt hos baschkirerna i östra Ryssland.⁴⁰ Sedan lång tid tillbaka ha torsionsfällorna haft allvarliga konkurrenser i andra typer, som efter allt att döma ha betraktats som mera effektiva. Bland dessa märkes särskilt klumpfällan, som utgöres av en uppgillrad tråkloss som nedfaller i en träram, fig.

^{37a} I detta museum finnes ytterligare en fälla av normal typ men utan känd ursprungsart.

³⁸ Enligt vad amanuens Sam Owen Jansson meddelat mig finnes också från Lettland ett exemplar i museet i Riga.

³⁹ K. Moszynski, *Kultura Ludowa Slowian I*, Kraków 1929, s. 56.

⁴⁰ S. I. Rudenko, *Baskiry*, II, 1925, s. 9 f.

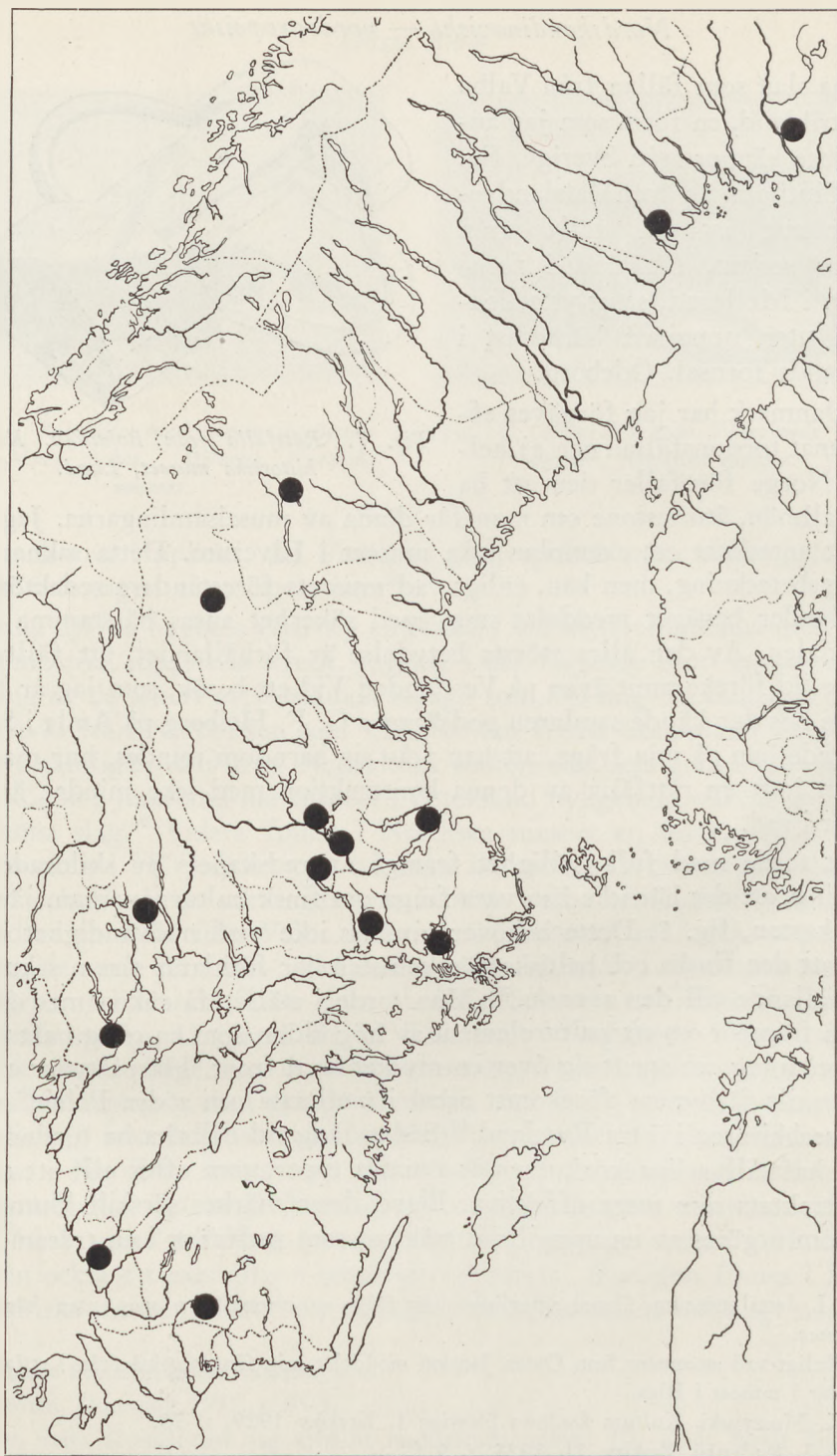

Fig. 8. Torsionsfällans utbredning i Sverige.
(Beläggen i Dalarna tyvärr inprickade för långt åt sydost.)

9. Klumpfällan har en vid utbredning i Västeuropa och torde även den vara av en betydande ålder.⁴¹ Från Nysätra socken i Västerbotten finnes i Nordiska museet ett exemplar daterat 1742. Men också saxen och den mekaniska fjäderfällan av en typ, mera besläktad med den nu för tiden gängse, förefaller att bland svenska bönder relativt tidigt ha kommit i användning. Från Grangärde socken i Dalarna förvärfvade sålunda sistnämnda museum år 1931 en råttfälla med stålfjäder, daterad så tidigt som 1704, fig. 10.

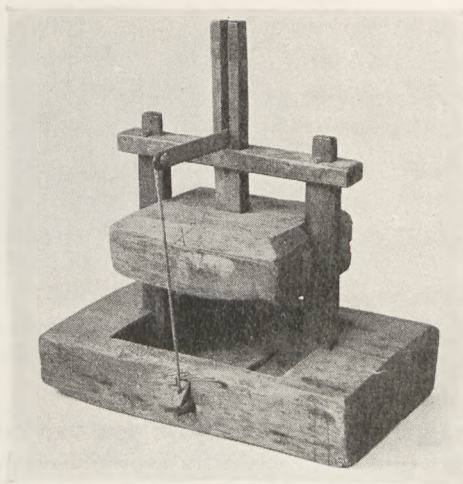

Fig. 9. Råttfälla med klumpkonstruktion. Näs socken, Dalarna. Nordiska museet.

Det torde vara omöjligt att tänka sig, att torsionsfällan från början haft användning för råttfångst. På ett mera primitivt kulturstadium kunna icke speciella fångstmetoder ha kommit i bruk för ett ändamål av en så ringa praktisk betydelse. Efter allt att döma bör man i stället betrakta torsionsfällan som en reliktföreteelse, som för oss åskådliggör ett nu i sin ursprungliga funktion utdött redskap. Manninen har även i sin ovan anförda uppsats påvisat, hur andra variationer av samma fälla långt senare spelat en betydande roll hos åtskilliga asiatiska folkslag vid fångst av smärre djurslag, såsom hermelin, hare m. fl.⁴²

III. Användningen av björksav som dryck.

I sin intima lilla skildring av gammal sed och tro i Kivik berättar O. Cappelin, hur ungdomen i fiskarebyn på palmsöndagen brukade vandra bort till skogen för att plocka sälgnoppar, som sattes i mössan eller knapphållet till ett värtecken. »Pojkarna kunde också taga sig för att 'suga bjorr-

⁴¹ Se t. ex. A. Bielenstein, Holzgebäude u. Holzgeräte der Letten II, Petersburg 1907, s. 598; G. Jekyll, Old West Surrey, 1904, s. 71; R. Vieli, Die Terminologie der Mühle, 1927, fig. 41 (Schweiz); Z. Bátky, Utmutató Néprajzi múzeumok szervezésére, Budapest 1906, pl. 13: 3 (Ungern); Vägledning genom geografiska museet i Belgrad 1924, fig. 27 (Serbien); L. Schulze, Makedonien, 1827 pl. XXV.

⁴² Sedan ovanstående skrevs har S. Lagercrantz i en undersökning om »slagnätet» också berört den nordiska torsionsfällan. Han hänvisar till möjligheten, att Olaus Magnus' beskrivning på ett fångstredskap för räv kan avse en fälla med torsionskonstruktion (Gotlandica, Sthlm 1933, s. 182 f.; även i Ymer 1933).

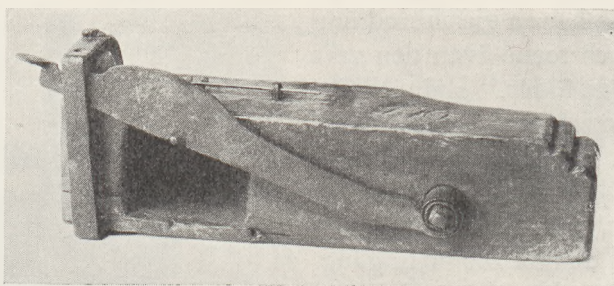

Fig. 10. Rättfälla med stålffjäder. Daterad 1704. Grängärde socken, Dalarna. Nordiska museet.

kesaft'. Att tappa björklaga var dock ej vanligt här som i Småland.»⁴³ Att inte den regelrätta tappningen av björksaft var alldeles obekant i Skåne kan man se också av andra uppgifter, t. ex. i F. Nilsson Piratens nöjsamma äventyrsbok *Bombi Bitt och jag*, där maj säges vara rätta tiden att tappa björksaft.⁴⁴ Men eljest är Cappelins hänvisning alldeles på sin plats, i det att metoden i Småland har varit mycket vanligare och rikare utformad. Från Urshults socken skriver Samuel Krok år 1749: »Wårtiden tappa de watn af Biörckarne, som de kalla Biörcklag, den de förwara mäst hela sommaren medelst ilagd gäst, och är en läskande och angenäm drick. Somlige lägga ock deri pors.»⁴⁵ Efter uppteckningar i Kronobergs läns hembygdsförbunds folkminnesarkiv finnas ännu utförligare uppgifter från 1800-talets förra hälft, avseende Vislanda socken. Här brukade man om vårarna i tjällossningen tillvarataga saven icke blott i björkarna utan även i lönnarna. »Man sågade då av en större gren på trädet eller borrhade ett hål i stammen och i detta hål sattes en 'tåjn' eller en urholkad träplugg, och på denna tåjn, som var en halv aln lång och liknade en liten ränna, hängdes en kruka för att samla hop saften.» Björklagen kokades och dracks varm, »eljest fick man 'kållan' (frossan)». Man kokade även kaffe på den och bryggde ett slags »survälling», en rågmjölsvälling med jäst i, som fick stå och jäsa en dag, innan man åt den.⁴⁶ En annan uppgift från det centrala Småland om hur vanlig björklagstappningen var, finna vi i en av J. A. Göths på konkreta episoder ur folklivet så rika skildringar. I *Raskens Zenobia* berättar han sålunda om hur den odygdiga ungdomen lyckades få en folkilsken tjur att ränna in ena hornet »i ett av hålen som var borrhade

⁴³ Cappelin, *Gammal tro och sed i Kivik*, Lund 1932, s. 24.

⁴⁴ A. a. 1932, s. 9.

⁴⁵ Krok, *Urshults pastorats inbyggares seder*, Växjö 1922, s. 42.

⁴⁶ *Hyltén-Cavallius-föreningens årsbok*, Växjö 1932, s. 90.

i björken, när de tappade björklag på vårarna».⁴⁷ Från norra delen av Kalmar län har banmästaren H. Johansson, Västervik, ställt till mitt förfogande bilden fig. 11, på vilken man ser tappning av björklagen med ten och flaska på ovan skildrade sätt. P. A. Säve har en värdefull uppgift från Gotland. »Fordom brukade fattigfolk», skriver han, »i sav-tiden af björken tappa bärkeskvalla, som brukades i stället för dricka; ett stort friskt träd kunde ge en kanna skvalla på dygnet eller vanligen 10 kannor på 14 dagar, men hon upphörde med att rinna när löfven begynte slå ut».⁴⁸

På i huvudsak samma sätt synes man åtminstone i de flesta mellansvenska landskap ha tillvaratagit björklaken om vårarna, än mera tillfälligt som njutningsmedel för stunden, än mera som ett led i hushållningen. Jag känner uppgifter härom från Östergötland, Västergötland, Dalsland, Värmland, Uppland och Dalarna. Mera fylliga meddelanden föreligga särskilt från sistnämnda landskap. Från Älvdalens socken har sålunda Levander antecknat: »Med en grov borrhorrade man ett hål i björkstammen tämligen nära marken, knackade med hammare in en ihålig tallpinne i hålet och lät laken rinna ned i ett ämbar, under vilket sattes stenar, om det ej lämpligen kunde ställas på marken. Björklaken behandlades sedan med malt och jäst såsom vid vanlig brygd.»⁴⁹ Också i Mockfjärd och Malung hängdes ett kärl under tapphålet och det kunde ta ett dygn eller så, innan kärlet var fyllt.⁵⁰ Från Floda socken har Keyland publicerat en uppgift om att man i stället för mjölk eller vatten använde björksav att knåda degen med, »varigenom brödet erhåller en mycket god, söttaktig smak».⁵¹ Till slut kan även minnas om den ståtliga upptakten till Erik Axel Karlfeldts Vårbild:

»Hög rullar älven mellan våta slätter.
Björkarnas sav ur borrhorrade näver sprutar.»

Från de nordsvenska landskapen saknar jag uppgifter om björklakens användning som dryck, men helt säkert måste detta förhållande — åtminstone delvis — bero på en tillfällighet.

Beskrivningar på tillvaratagandet och tillagningen av björksav ingå ofta i bevarade receptsamlingar från 1700-talets slut och 1800-talets början. I en sådan, som nyligen kommit i Nordiska museets ägo, redogöres för hur man tillverkar »Champagne-vin af Björklaka». Till receptet är fogad följande anmärkning: »Björklakan bör tagas först då Björkarne börja rinna och helst af sådana som stå på fet mark. Efter tappningen bör hålet väl

⁴⁷ A. a., Sthlm 1931, s. 182.

⁴⁸ Säve, Skogens sagor, Visby 1877, s. 21.

⁴⁹ L. Levander, Livet i en Älvdalsby, Sthlm 1914, s. 53.

⁵⁰ Enligt meddelanden av amanuenserna Olle Homman och Ola Bannbers, Stockholm.

⁵¹ N. Keyland, Svensk allmogekost I, Sthlm 1919, s. 72.

igentäppas med en träplugg, så lider Björken deraf ingen skada.» En liknande förtänksamhet nämnes också som regel i en uppteckning från Våla socken, Uppland, där det säges att man nästa år tog upp ett nytt hål bredvid det gamla; björken tog emellertid på längden skada.⁵² — Björklakens användning som dryck också i borgerliga kretsar är styrkt genom många omnämnanden i litteraturen, av vilka några äro anförda i Svenska Akademiens Ordbok under »Björklake». Här behöver endast minnas om Bellmans ord: »Björklake är mitt lif och brännvin är min helsa.»⁵³

Tillvaratagandet av björklaken är en sedvänja som möter oss även i Norge, ehuru tydligen icke vanlig i alla bygder. Från Idde socken i Smaalenene säges bruket att tappa björkarna vara sällsynt⁵⁴, men från Seljords socken i Telemarken lämnar H. Wille en utförlig beskrivning på tillvaratagandet och beredningen av saven.⁵⁵ Vilken omsorg som understundom ägnades tillagningen av denna dryck framgår även av ett recept från Hadeland: »Bjerkesevje er sød og god. Denne Bjerkesaft Koges 1 Time med Pudder- eller Rafinade-Sukker, Rosiner eller törre Stikkelsbær, og afklares med 2de Aeggehvider ved Afskumning, og melkevarm tillsættes med Gang, samt æser till Gangen falder; derefter opfylles paa et Anker og opspunes i Kjælderen, og naar den efter 3 Ugers Færløb er klar, om-tappes paa tilkorkede Bouteiller.»⁵⁶ Redan vid 1500-talets slut annoterar Peder Claussön Friis från Finnmarken: »Om Vaaren udj Aprili er Barchen fuld aff Safft oc Vand, saa at (om) mand da hugger eller stinger igien- nom Barchen, daa udløber der søt Vand, aff somme Trae søder end aff somme, vell Tønder fulde aff et Trae, paa 8 eller 14 Dags Tijd, indtill Løffuen springer ud, saa stillis det. Det Vand bruger Hiurder oc Schou- hugger till at driche».⁵⁷ Samstämmande härmed äro J. Bureus' uppgifter angående de svenska lapparna vid ungefär samma tid: »När lappen får ondt i maghan af saltlös mat, tagher han lijtet af saven som han har taghit om våren och gömt i Näverskäppa vinteren övver».⁵⁸

I Åbotrakten i Finland iakttog den holländske gesanten Anthonis Goeteris år 1616, hur man tappade björklake vid lövsprickningen och lät laken uppsamlas i ett upphängt kärl. Björklaken »giver en svalkande, syrlig och hälsosam dryck, och man kan även brygga ett gott öl av densamma».⁵⁹ Enligt Sirelius hade björklaken åtminstone i norra Satakunda en flerfaldig

⁵² Uppteckning i Nordiska museets arkiv.

⁵³ »Ceremoniel — — på Barbara dag — — 1769», Söndéns uppl. I, s. 96.

⁵⁴ Hoff, Topographisk Journal II, Kristiania 1794, s. 13.

⁵⁵ Wille, Beskrivelse over Sillejords Præstegield, Kristiania 1786, s. 95 f.

⁵⁶ Hammer, Topographisk Journal VI, 1797, s. 142 f.

⁵⁷ Claussön Friis, Om diur, fiske etc., Kristiania 1881, s. 135.

⁵⁸ J. T. Bureus, Sumlen, Sthlm 1886, s. 218; jfr även Sigrid Drake, a. a., s. 156.

⁵⁹ S. Hildebrand, En holländsk beskicknings resa, Sthlm 1917, s. 153.

användning. Samme forskare nämner också, hur lapparna samlade laken genom att i björkstammarna skära fatlika fördjupningar, ur vilka de sedan hämtade drycken.⁶⁰ Levande är bruket i de baltiska länderna. Från 1700-talet nämner A. W. Hupel, hur björksaven årligen samlas och användes dels till dryck, dels vid vin- och ättikstillverkning. Understundom skall man också ha tillverkat sirup av den.⁶¹ Tappning från ett hål långt ner på stammen i ett på marken stående ämbar omtalas från 1830—1840-talet från Litauen, där man drack saften antingen söt som den var eller också syrad.⁶² Det senare bruket överensstämmer med rysk sedvänja. Enligt D. Zelenin dricka ryssarna björklaken antingen frisk eller också syrad med malt, vax, bönor, rågbröd eller ekspån. Också här samlas saften stundom i en fatliknande fördjupning i stammen och öses ur denna med en sked. Men man känner även den andra metoden att sära stammen med en yxa och att insätta ett rör, genom vilket saven rinner ner i ett kärl. Också lönn-saft tillvaratages på detta sätt.⁶³

Tillvaratagandet av björklake förekommer vidare hos en hel rad av nord-eurasiatiska folk. Så är till en början fallet hos de i nordöstra Ryssland boende baschkirerna. Georgi berättar att de vid drickandet använde ihåliga örtstänglar.⁶⁴ Vidare omnämnes den från votjakerna⁶⁵, liksom den av gammalt är känd från kamtschadalerna⁶⁶, itälmerna och tunguserna i nordöstra Asien.⁶⁷ I en av de äldsta mera detaljerade folklivsskildringarna som överhuvudtaget finnas, nämligen den persiske geografen Raschid-ed-dins (1247—1318) berättelse om uriankhai (sojoterna), omnämnes, hur infödingarna skära i björkstammarna och samla upp saften som de dricka i stället för vatten.⁶⁸

Synnerligen märkligt är emellertid, att mot detta i stort sett nordliga utbredningsområde svarar ett mellaneuropeiskt. Redan i slutet av 1600-talet omnämner nämligen J. Valvasor i sin ståtliga monografi över Krain den sunda dryck man erhöi av björkens saft genom att sära stammen eller borra i den.⁶⁹ Till denna förekomst på jugoslaviskt område kunna fogas belägg åtminstone från Böhmen, Bosnien och Bulgarien. På de båda först-

⁶⁰ U. T. Sirelius, Suomen kansanomaista kulttuuria I, Helsinki 1919, s. 338.

⁶¹ Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland II, Riga 1777, s. 491.

⁶² Cappeller-Charpentier, Le monde oriental I, Sthlm 1906, s. 106.

⁶³ D. Zelenin, Russische Volkskunde, Berlin-Leipzig 1927, s. 122.

⁶⁴ G. Georgi, Beschreibung aller Nationen, S:t Petersburg 1776—80, s. 180.

⁶⁵ I. Manninen, Die finnisch-ugrischen Völker, Leipzig 1932, s. 248.

⁶⁶ G. W. Steller, Beschreibung von dem Lande Kamtschatka, Frankfurt-Leipzig 1774, s. 75.

⁶⁷ A. Byhan, Die Polarvölker, Leipzig 1909, s. 66.

⁶⁸ Här anförd efter Ermans Archiv für Wissenschaftliche Kunde von Russland, XIX, 1859, s. 458.

⁶⁹ Die Ehre des Hertzogthums Crain, Laibach-Nürnberg 1689, s. 353.

Fig. 11. Tappning av björksav i kruka. Södra Vi socken, Småland.
Foto Hj. Johansson 1926.

nämnda ställena suger man ej sällan saften med särskilda sugrör, alldeles som baschkirerna. Det gäller här både björk-, lönn- och boksav.⁷⁰ På en vid utbredning i Mellaneuropa tyder även ett medeltida belägg, anført av Moriz Heyne ur en tysk källa.⁷¹

Den geografiska utbredning som vi sålunda kunna konstatera för björklakens användning som dryck överensstämmer nära med den som är be-tecknande för en hel mängd andra ålderdomliga kulturelement. Man brukar räkna med att dessa i viss grad äro tecken på en sammanhållning, ett slags samgående i kulturutvecklingen mellan de olika folkslag som bebo Nordeuropa och Nordasien, det s. k. nordeurasiatiska området. Man har mången gång varit benägen att betrakta de norra delarna av vårt land som den västligaste utlöparen av detta kulturområde. Emellertid visar det sig ej sällan vid en närmare granskning, att dessa kulturelement kunna konstateras ha förekommit också längre söder ut. Så är t. ex. fallet med de ovan i korthet berörda torsionsfällorna. I den nyligen publicerade undersökningen om rävtanan, ett ålderdomligt nordsvenskt fångstredskap, har jag sökt visa att också detta måste antagas ha haft utbredning även söder om Östersjön.⁷² Särskilt har ofta de inre delarna av Småland, alltså det småländska högländet visat sig i sällsynt grad ha bevarat metoder och redskap, som eljest ej låta sig påvisas annat än i Nordskandinavien och österut.

⁷⁰ Anförda av Arthur Haberlandt, Buschans Völkerkunde III, Berlin-Leipzig 1926, s. 332 f.

⁷¹ Das deutsche Nahrungswesen, Leipzig 1901, s. 150. — Jfr ock O. v. Hoverka und A. Kronfeld, Vergleichende Volksmedizin, I, Stuttgart 1908, s. 70.

⁷² Se not 32 ovan; i anförda undersökning har det av G. O. Hyltén-Cavallius i Wärend och Wirdarne II, Sthlm 1868, s. 59 meddelade belägget på rävtana också i Småland tyvärr blivit förbisett.

Detta förhållande, som vi nu senast sett exemplifierat i användningen av björklake som dryck, låter sig endast förklara på ett sätt: dessa kulturelement måste tidigare ha haft en långt vidare utbredning i norra och även i mellersta och västra Europa. Gent emot den påfallande enhetliga kulturen i medelhavsländerna, den mediterrana odlingen alltså, har stått en kultur norr om Alpena, som väl icke var lika enhetlig som den förra men i jämförelse med förhållandet i senare tider förvånansvärt homogen. Liksom den mediterrana haft livliga förbindelser med Främre Asien, med Centralasien och Östasien, har den nordeuropeiska kulturen stått i en mång-en gång säkerligen rätt livlig växelverkan med den nordasiatiska. Vad våra speciellt fennoskandiska förhållanden angår, måste man härvid tänka sig, att sammanhanget i många fall gått över trakterna söder om Östersjön, alltså över de baltiska länderna och norra Tyskland, såsom vi för den äldsta bebyggelsens tid i Norden också med arkeologiens hjälp kunna konstatera varit fallet.^{72a}

Ur denna synpunkt blir det en angelägenhet av vikt att framdraga motsvarigheter till våra nordliga kulturelement också från Mellaneuropa. Tyvärr möter detta genom den ojämna behandling som den folkliga kulturen här ännu fått i den vetenskapliga litteraturen stora svårigheter, liksom det ligger i sakens natur att sådana belägg skola vara sparsamma, då odlingen i de flesta fall under långliga tider stått under den kraftigaste påverkan från den mediterrana kulturen. Användningen av björksaven som dryck också inom ett stort område i Mellaneuropa erbjuder i detta sammanhang ett betydande intresse, och säkerligen torde man väl kunna framdraga åtskilliga andra kulturelement med en liknande geografisk karaktär.⁷³

Det kan förefalla, som skulle tappning av björksaven och dess användning som dryck vara en alltför naturlig sak, för att dess förekomst på olika håll skulle behöva äga ett inre sammanhang, men denna invändning är näppeligen berättigad, när tappningen sker på ett så pass överensstämmande sätt inom hela utbredningsområdet. Däremot kunna vi på etnologiens nuvarande ståndpunkt icke taga ställning till frågan, om något sammanhang finnes med den tappning av trädsaft, som också möter inom andra kulturer (såsom t. ex. tillvaratagandet av palmsaft i Indien etc.). Detsamma gäller i viss mån den bekanta tappningen av lönnsaft för sockertillverkning hos Nordamerikas indianer, ehuru sannolikheten väl här talar för en förbindelse.⁷⁴ Insamlingen av kåda för användning såsom läke- och njut-

^{72a} Förf., På skidor, Sthlm 1933, s. 153 f; jfr även T. Itkonen, Finskt museum, Helsingki 1933, s. 73.

⁷³ Jfr härmed förekomsten av skidor på jugoslaviskt område, På skidor 1933, s. 96 ff.

⁷⁴ Se t. ex. D. Jeness, The Indians of Canada, Ottawa 1932, s. 43 f.; jfr F. W. Waugh, Iroquois Foods and Food Preparation, Ottawa 1916.

ningsmedel kunde här även vara anledning att beröra; jag avser emellertid att vid annat tillfälle upptaga dithörande problem till behandling.

Av betydelse är däremot att åtminstone med några ord antyda en omständighet som kunnat bidra till att konservera metoden med björksavens tillvaratagande, en omständighet som också till en del kan förklara björksavsdryckens hemortsrätt speciellt inom den nordeuropeiska och nordasiatiska kulturen. Det framhålles vid många tillfällen, hurusom björksaven ofta hade en särskild uppgift som antiscorbutiskt medel. Här må endast påpekas Hammers yttrande 1797: »Den er blodrensende mod skjörbugisk Skarphet.»⁷⁵ Jag har i annat sammanhang haft anledning att beröra den stora betydelse som den folkliga farmacien tillade alla dessa självuppfunna medel till förebyggande och bot av skörbuggen, den hems-kaste av de sjukdomar som följde de kött- och fiskätande nordeuropeiska folken i spåren.⁷⁶ Bland dessa läkemedel har säkerligen björksaven sedan uråldrig tid varit ett av de mest anlitade och samtidigt ett av de mest effektiva.

Summary.

The paper deals with three cultural elements which have this much in common that they illustrate the wider occurrence in earlier times of things which are now all but exclusively confined to the north of Scandinavia.

The first of these things is a special form of the method prevalent in many parts of northern Europe for gathering eggs of wild birds which are to be used for food. It is a fairly common practise, especially in the north of Sweden, for peasants to place along the water's edge hollowed out wooden blocks in which loom and merganser settle and make their nests. At certain intervals the owner of these artificial nests plunders them, always leaving, however, some few eggs to be hatched.

Already Olaus Magnus (1555) mentions the use of these artificial nests, which since then have frequently been referred to in topographical literature. According to the writer such nests have been known to occur so far south as in Småland and in the Isle of Gotland. In this isle the artificial nests are used also for starlings, in this case the youngs being taken away and used for food.

Hollowed out wooden blocks of a similar kind have also been found in Norway, Finland, Russian Karelia, among the Ob Ugrians and the Syrienians. They were formerly no doubt far more generally and widely used.

In the second part the writer gives an account of the occurrence in Sweden of the so called torsion trap (see fig. 5—7) which is there used chiefly for rat-catching, the construction being a strongly twisted cord which

⁷⁵ Topogr. journal VI, 1797, s. 143.

⁷⁶ Svenska kulturbilder XI, Sthlm 1932, s. 141.

presses down a tongue-like flapper inserted between its fibres. When sprung this flapper hits the animal and squeezes it to death.

A Finnish scholar, Dr Ilmari Manninen, has dealt with these traps and advanced the hypothesis that their occurrence in Sweden is due to Finnish influence in connection with the immigration of Finns in the 16th and 17th cent. The author of this paper is now in a position to establish that these traps have occurred so far south as in Halland and so in Norway both in Östlandet and Vestlandet, and that consequently this theory does not hold good. On the contrary, it is probable that the torsion trap was formerly far more widely used not only for rat-catching but for trapping generally, as is still the case among certain Siberian tribes. As a rat-trap it has been superseded by other types, e. g. the »weight-trap» (see fig. 9) and modern steel traps of various kinds.

The last section is devoted to an investigation concerning the use of birch-sap as a drink, especially among Swedish peasants. The custom of tapping birches in spring for their sap is still common so far south as in Småland and even here and there in the east of Scania. In earlier literature we find this custom referred to as prevailing among the middle and upper classes in the central provinces of Sweden, where the sap was used for making a kind of wine or cider.

Birch sap is largely used as a drink also in Finland and in the Baltic countries, in various parts of Russia, and among several tribes in northern Asia. But it is far more remarkable that the custom is known to occur in a district in central Europe, i. e. among the Austrian Alps, in Yugoslavia and Roumania. In Krain it was found to exist already in the 17th cent. It is evident that in earlier times this custom was spread over a far wider area, and the writer adduces several other circumstances which bear witness to a far wider occurrence north of the Alps. The fact of its coinciding with the northern cultural area is, according to the writer, to some extent due to the importance and use of birch-sap as an antiscorbutic, scurvy being one of the commonest and most terrible diseases among the fish- and meat-eating peoples.

In conclusion the author advances the theory of a fairly uniform cultural area north of the Alps, which, however, already at an early date must have been driven back and split up by influences of a more advanced and modern trend emanating from western Europe. Before that time North-European culture must have stood in marked opposition to Mediterranean civilization, even though later on the latter gradually began to exercise a strong influence on northern Europe, to some extent directly, but, especially as far as Scandinavia is concerned, far more indirectly, via the culture of western Europe.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Nordisk kultur XXVII: Konst. Utg. av Haakon Schetelig.
Bonnier, Stockholm, Aschehoug, Oslo, och Schultz, Köpenhamn, 1931.
466 s. 8°. Pris kr. 17:75.

Många och vackra ord och löften ha sagts och givits om det skandinaviska samarbetet. Med det stora samlingsverket Nordisk kulturs planläggning och påbörjande har nordisk samling — tack vare stöd av Clara Lachmans fond — åtminstone på ett område stolt förverkligats. Som huvudredaktörer för Nordisk kultur stå tre professorer i nordiska språk: Otto v. Friesen, Uppsala, J. Brøndum-Nielsen, Köpenhamn, och Magnus Olsen, Oslo. Att initiativet tagits från språkmannahåll, beror givetvis på att den nordiska språkforskningen är längre hunnen än sina systervetenskaper och framför allt har det säkra och fasta stödet av akademiska lärostolar. Den ensidighet, som man skulle kunna befara genom en helt av språkmän bestående redaktion, synes verket gå fritt ifrån så långt man nu kan döma av planen. I redaktionssekreteraren, intendenten Sigurd Erixon, Stockholm, har ju också sakforskningen fått sin representant. Sammanlagt kommer verket att omfatta 30 delar, redigerade av specialredaktörer. Kulturlivets olika sidor komma här att behandlas: språk och ortnamn, bebyggelse och social organisation, handel och samfärd, bostadsskick och näringar, dräkt och slöjd, tideräkning och folkfester, folketro och lek etc.

Verkets planläggning kan givetvis bli föremål för diskussion, i vilken dock hänsyn måste tagas till de rent praktiska förutsättningar som funnits. Den i huvudredaktörernas förord omnämnda lexikaliska uppställningen skulle näppeligen varit en stimulans för ett allmännare intresse eller verkat inspirerande på det vetenskapliga arbetet. Nordisk kulturs program omfattar kulturen i Norden under forntid och medeltid ävensom de traditioner från dessa tidsepoker som senare leva kvar. Denna bestämda och klara formulering måste ses som en komplettering och underderrubrik till verkets alltför omfattande titel, som annars lätt kan ge anledning till missförstånd.

Förebildlig för uppläggningsen av seriens enskilda delar äro de arkeologiska partierna i volymen Konst. Framställningen är här uppdelad på en serie kapitel, i vilka varje författare behandlar hela det nordiska materialet för ett visst tidsavsnitt eller beträffande en viss karakteristisk företeelse. Bidragen äro avpassade efter varandra och bilda sammantagna en

klar och levande framställning av vår förhistoriska kultur, där de olika ländernas insatser ses i sitt inbördes sammanhang. Här har professor Schetelig glänsande löst sin uppgift, och härmed borde också hans uppdrag ha varit slut. Anordningen med flera redaktörer kommer att tillgripas i andra delar och hade varit lämplig även i det föreliggande arbetet. Man måste beklaga, att dispositionen i de förhistoriska partierna inte följts i fortsättningen, där nu i stället varje land behandlas för sig. Redaktörens motivering härför är ingalunda övertygande, allra minst för medeltidskonstens vidkommande. Den begränsning, som denna erhållit, kan vara fullt berättigad med hänsyn dels till andra delar i serien, dels till de handböcker som redan finnas i ämnet. En framställning uppdelad på tid eller art men behandlande hela det nordiska området i sammanhang skulle dock även inom den snäva ram, som stått till förfogande, givit mer än vad som blott kan få karaktär av kompendier till Svensk Konsthistoria, Danmarks Kunst etc. — Utrymmet tillåter att i övrigt endast nämna namn och titlar. Om konst och konsthantverk under stenåldern skriva Johs. Bøe, Bergen, och C. A. Nordman, Hälsingfors. Bronsåldern samt keltisk och romersk järnålder behandlas av Johs. Brøndsted, Köpenhamn, och Gunnar Ekholm, Uppsala; vikingastilarna av Jan Petersen, Stavanger, och Sune Lindqvist, Uppsala. Slutligen ha arbetets redaktör och C. A. Nordman skrivit om bildframställningar och finländsk ornamentik under järnåldern. Som författare till partiet om medeltidens konst stå: Henrik Cornell, Stockholm, Christian Elling, Köpenhamn, Einar Lexow, Bergen, K. K. Meinander, Hälsingfors, och Matthias Porarson, Reykjavik.

I ett arbete av Nordisk kulturs art måste givetvis allmogekulturen intaga en betydande plats. Här gå uråldriga traditioner fram till vår egen tid. På många områden äro de bevarade forntida eller medeltida minnesmärkena så få, att om inte det folkliga materialet stode till buds skulle vetandet här endast visa gapande luckor. Men i förhållande till denna sin betydelse intager den nordiska etnologien jämförd med arkeologien och konsthistorien alltjämt officiellt en undanskymd ställning. Det vetenskapliga bearbetandet av det rika materialet har härigenom inte heller haft samma lyckliga yttre förutsättningar. Under det att uppgiften för de arkeologiska och konsthistoriska medarbetarna i Konst i första hand varit en sammanfattande, har det för författarna till folkkonstkapitlen framför allt gällt ett nyskapande. De ha fått vandra på jungfrulig mark, och de förberedande undersökningarna ha här krävt ett arbete, vars omfång långtifrån framgår av antalet tryckta sidor. Även i folkkonstdelen kunde en uppdelning efter t. ex. material ha varit välmotiverad. Men genom folkkonstens starka nationella särart äro här olägenheterna med en

geografisk uppdelning dock mindre. Därtill kommer, att det svenska bidraget, författat av Sigurd Erixon, genom sin principiella inriktning även tjänar som inledning till de övriga, mera kortfattade kapitlen. Erixon drar t. ex. upp de för all folkkonst viktiga linjerna mellan bruks- och lyxkonst, mellan gemene folks och specialisternas konstutövning, mellan männens och kvinnornas insatser. Till ett missförstånd av Nordisk kulturs planläggning synas de norska, danska och finska folkkonstkapitlen lätt kunna ge anledning, författade resp. av Gisle Midttun, Oslo, Jørgen Olrik, Köpenhamn, och K. K. Meinander. Här har nämligen medtagits åtskilligt, t. ex. norsk blomstermålning, finska ljuskronor från 1800-talet, danskt broderi, där författarna själva inte ifrågasätta någon medeltida härstamning. Endast de svenska och isländska bidragen, det senare av Matthias porðarson, ha i överensstämmelse med verkets plan konsekvent försökt följa de medeltida traditionerna i folkkonsten.

Med all rätt kan Nordisk kulturs huvudredaktion i sitt förord konstatera, att den stora bildningssökande allmänheten »med alltjämt ökat intresse vänt sig till de kulturella sidorna av vår folkstams historiska gärning.» Förvisso kan Nordisk kultur bygga på ett redan vaket intresse, men själv har verket såsom opinionsbildande en stor missionsgärning att fylla. Det är då så mycket mer glädjande, att ett arbete som detta även i det yttre, i namn, planläggning och volym, fått förutsättningar att skapa respekt för den nya uppfattningen om vad som varit det väsentliga i folkens historia. Nordisk kulturs huvudredaktion ställer i utsikt, att verket skall utkomma med minst två delar om året. Det vore av stor betydelse, om detta löfte kunde förverkligas med precision; 30 delar betyda ändock en lång tidrymd av år. Men det är ett jätteverk, som kräver en hängiven medarbetarskara, villig att offra arbete för en stor uppgift.

Sigfrid Svensson.

P a u l J o h a n s e n, Die Estlandliste des Liber census Daniæ. Mit vollständigem Fascimile, 2 Abbildungen, 2 Siegeltafeln, 5 Karten im Text und 5 im Anhang. Hagerup, Köpenhamn, och Wassermann, Reval. I. und II. Halbband. 1012 s.

G. E. Klemming återgav 1851 »kung Valdemars jordebok» — benämningen härrör från Sven Lagerbring — dess ursprungliga placering i Kungl. Bibliotekets codex A 41, från vilken den avskilts av I. G. Sparwenfeldt. Alltifrån Klemmings grundläggande undersökning ha åsiktsbildningarna varit livliga kring »jordeboken». Dess Estlandslista blev föremål för en ingående analys redan i Carl Schirrens år 1859 utgivna avhandling »Beitrag zur Verständniss des Liber census Daniæ» men har därefter

under lång tid stått mera i skymundan för forskningen, något som haft sin enkla förklaring däri, att nordiska vetenskapsidkare i regel sakna de möjligheter att intränga i hithörande spörsmål, som skänkas av en allsidig bekantskap med samtliga de språk — bl. a. estniska, plattyska, nordiska språk, latin och ryska — på vilka källmaterialet till Östbalticums medeltidshistoria är fördelat. Men om det moderna verket över Estlandslistans 27 sidor i den lilla oktavhandskriften låtit länge vänta på sig, tillfredsställer det i gengäld de högsta anspråk, då det nu omsider framlagts av arkivarien Paul Johansen i Reval.

Arbetets första, textkritiska del är rik på fruktbärande uppslag. Enligt förf. utgör Estlandslistan i sitt förevarande skick en »renskrift» av en text, som tillkommit i tvenne etapper. Det äldsta textskiktet bilda ortnamnen med vidfogade uppgifter om antalet »hakar». Ett närmare studium av namnens inbördes ordningsföljd har givit vid handen, att de äro samlade i vissa grupper, vardera inrymmande en viss reseroute, och förf. ledes till slutsatsen, att ortnamnslistan i sin helhet emanerar från präster, som 1219 — 1220 på uppdrag av ärkebiskop Andreas Sunesson genom »politiska dop» fört de gammallivländska landskapen Reval, Harrien och Wierland in under den danska regimen. Man skulle gärna sett, att förf. mindre summariskt avvisat möjligheten, att ortnamnsförteckningen återgår på något Svärdsriddarordens register (s. 125, noten). — Listan har senare utnyttjats av en ny redaktör och har då erhållit tillägg, som röja samband med planer på en revision av länsinnehaven i norra Estland. Förf. har lämnat bestickande skäl för sin uppfattning, att denna senare redaktör varit den danskfödde revalsbiskopen Torkil och att listan i sin utvidgade form härrör från år 1241. Att länsförhållandena blivit synnerligen tillkrånglade under tiden från den första danska erövringen (1219) fram till fördraget i Stensby (1238), illustreras till fullo därav, att Wierland under denna tid växlat regim 12 gånger: självständigt under två års tid hörde landskapet för övrigt i tredubbla repriser till resp. Danmark, Svärdsriddarorden och ett slags påvlig »kyrkostat» i Livland samt en gång till vardera ärkebiskopen i Riga och Tyska orden. — Det sammelband, som intill 1929 — då handskriften vid det svensk-danska arkivaliebytet överlämnades till riksarkivet i Köpenhamn — burit signum Codex Holmiensis A 41, har utgjort en enhet redan på 1200-talet, och enligt Johansens uppfattning ha dess olika partier blivit sammanförda på föranstaltande av drottning Margareta (Spränghäst) för att utgöra en lärobok för den unge konung Erik Glipping.

I avhandlingens kulturgeografiska avsnitt möta bl. a. undersökningar om bebyggelsens omfång i 1200-talets danska Estland, befolkningstätheten, den kyrkliga indelningen, handels- och militärvägarna, storgodsens

uppkomst och byalagens sprängning. Nära 400 sidor ha ägnats listans ortnamn. Ur svensk synpunkt är det kapitel av speciellt intresse, som avser norra Estlands strandbebyggelse. Enligt Johansen ha områdena närmast kusten varit obebodda under äldre tid och först på 1200-talet och senare tagits i besittning av den svenska befolkningen, som alltså här är vida yngre, än vad i allmänhet antagits. I listans »uncus» ser Johansen icke blott en enhet för skatteuppbörden utan jämväl en beräkningsgrund för de olika byarnas andelar i allmänningarnas ängar, hedar, svedjeland, villebråd, fisk, vilda bin. Man torde ha rätt att inlägga en viss reservation mot förf:s åsikt, att »uncus» bör betraktas som »ein Kernpunkt des altestnischen Gesellschaftslebens» (s. 230), »als altestnische Einrichtung der vordeutschen Zeit — —, einerlei von wo er ursprünglich entlehnt sein mag, sei es von germanischen oder baltischen Völkern» (s. 212). Han visar sig här ha förbisett, att »uncus» uppträder även i jordebokens mångomskrivna Femernlista (fol. 135 v. och 136 r.; se S. Aakjærs facsimile-edition, 1929), som tydligt anger, att ön haft en blandad dansk och slavisk befolkning.

Betydelsefulla sociala förhållanden belysas även i avhandlingens tredje parti, vilket under ständigt hänsynstagande till ett vittutgrenat källmaterial från senare tider vidgar sig till en framställning av den estländska adelns äldsta historia. Varken stat eller kyrka spelade en roll jämförlig med de adliga vasallernas. Vissa släkter ryckte tidigt till sig makten. Redan 1241 låg i det närmaste tredjedelen av Estlands privatdomäner i händerna på fem tyska familjer: Kivel, Lode, Wrangel, Buxhövden och (förmodligen) Hastfehr. Ätten Wrangel bär namn efter den i Estlandslistan upptagna byn Uvarangulæ i Wierland.

Det ligger i öppen dag, att Johansens arbete — som är försett med utmärkta ort- och personregister och en uttömmande bibliografi — har mycket att giva åt svensk vetenskap. I första hand kommer det att skänka uppslag åt bebyggelsegeografien och ortnamnsforskningen och åt adelshistorien och den politiska historien, men även andra kulturhistoriska discipliner i vårt land skola erhålla värdefulla impulser från detta magistrala bidrag till utforskandet av ett äldre skede inom den under århundraden fortskridande östbaltiska kulturlegeringen.

Salomon Kraft.

Skogsrået

En folkminnesgeografisk orientering

Av Gunnar Granberg

Vår folktros naturväsen ha länge kunnat glädja sig åt en smickrande uppmärksamhet från skalder, författare och jultidningsredaktioner, och i viss mån ha de även anpassat sig härefter. Älvorna enligt den populära föreställningen äro sålunda till väsentlig del en litterär skapelse, som går tillbaka till romantikens dagar, och även trollen äro snart rena sagogestalter, omskapade och nyskapade genom jultidningar och sagoböcker. Men om dessa naturväsen sålunda redan ha en litterär historia — en historia som för övrigt vore väl värd att undersökas — så ha de däremot blott i mycket ringa grad varit föremål för vetenskapligt studium, vilket säkerligen till stor del beror på att den fornnordiska gudavärldens sparsamma reminiscenser främst dragit till sig uppmärksamheten. Detta är ju på sätt och vis också naturligt, ty folkminnesforskningen är en mycket ung vetenskap och för religionshistoriskt-filologiskt inriktade forskare måste skogsrået och sjörrået förefalla ringa och obetydliga i jämförelse med Oden, Tor och Frey. Karakteristiskt nog har man också gjort försök att tolka naturväsendena med den högre mytologien som utgångspunkt. Sålunda skulle förekomsten av kossans hos skogsrået tyda på, att de gamla nordborna tidigare dyrkat en kogudinna, en parallell till indiska religioner alltså. Först på allra sista tiden ha — i vårt land särskilt tack vare von Sydow — traditionspsykologiska synpunkter blivit beaktade, och detta har även i någon mån kommit naturväsendena till godo. Jag vågar också påstå, att en allsidig undersökning av dessa »den lägre mytologiens» övernaturliga väsen i många avseenden, särskilt då beträffande kulturgeografien och traditionspsykologien, är minst lika givande som t. ex. en undersökning av Odenskulten. Materialet rörande naturväsen är nämligen utomordentligt rikt och nyanseerat, och dessutom är tron på dem *levande*, varför en forskare ännu har möjlighet att göra intressanta iakttagelser ute i fältet.

Materialet till följande översiktligt hållna uppsats om skogsråtraditionen — eller rättare sagt valda delar av densamma — inom svenskspråkigt område har jag samlat under en systematisk genomgång av folkminnesarkiven i Uppsala (ULMA), Lund (LUF), Göteborg (VFF och IFGH) samt folkminnessamlingarna på Nordiska Museet (NM), Varbergs Museum (VMAT) m. fl. och uppgår vad det fullständigt exerpierade materialet beträffar till inemot 5,000 belägg. Vad svenska Finland angår, finns ju i »Finlands svenska folkdiktning» (Fsvf.) rikliga belägg.

Materialet fördelar sig i stort sett ganska jämnt, och mindre tillfredsställande tillgodosedda äro egentligen endast Södermanland och Gotland. En icke ringa del är insamlat med ledning av en från ULMA utsänd frågelista, och dessutom har, särskilt i Västsverige, Liungmans frågebok använts. Även om insamlingen med hjälp av frågelistor nog kan ha sina risker, säger det sig självt, att detta systematiskt insamlade material i många fall är fullständigare och rikare på detaljer än det som influtit genom den fria insamlingen. Dels är denna detaljrikedom av utomordentligt värde för den folkminnesgeografiska typiseringen, och dels är det i mångt och mycket det, som vi nu kalla »detaljer», varpå den folkminneskronologi måste bygga, vilken vi förr eller senare måste försöka att komma fram till. Den utförliga bevisföringen i samband med materialdokumenteringen måste jag dock här låta anstå till ett kommande tillfälle. Ävenså har jag ansett det försvarligt att här använda mig av mera översiktliga kartor, där den vetenskapligt korrekta inprickningsmetoden ej alltid använts. Kartornas protokoll har jag genomgående måst utelämna.

Slutligen vill jag påpeka, att framställningen är starkt, ja måhända i viss mån ensidigt folkminnesgeografiskt orienterad, men detta beror ej på ringaktning för den psykologiska synpunkten på materialet. Tvärtom anser jag, att den är lika viktig som den folkminnesgeografiska och att båda komplettera varandra ömsesidigt. Orsaken är blott den, att folkminnesgeografiska synpunkter hittills blivit föga tillgodosedda, när det gällt behandlingen av övernaturliga väsen, varför man ej sällan även inom den vetenskapliga litteraturen möter generella påståenden, som blott stöda sig på ett fåtal belägg, eller som visserligen gälla för en *del* av landet, men som generaliserats till att gälla för hela det svenska området. Den psykologiska synpunkten och i samband därmed även folktrosmomentet hoppas jag få tillfälle att starkare framhäva i en kommande framställning.

För undvikande av missförstånd vill jag här också påpeka en annan sak. Uppsatsen är ingen *historisk* undersökning utan håller sig strängt till den föreställning om och tro på skogsväsen, som kommer till synes i de uppteckningar, som nu finnas på våra folkminnesarkiv och som huvudsakligen

tillkommit efter 1900¹. Sagesmännens hågkomster tillhöra således i allmänhet tiden 1850 à 1860 — i bästa fall 1830 à 1840 — och sedan framåt. Det är emellertid ett intressant faktum, som jag i annat sammanhang skall återkomma till, att traditionen rörande de slag av »andliga» folkminnen, som huvudsakligen utgöras av sagor, sägner och memorat, visor etc., synnerligen ofta traderas ej från föräldrar till barn utan från far- och morföräldrar till barnbarnen. Ofta är det nämligen så, att föräldrarna ej ha så mycket tid till övers för barnen, varför det blir de gamla, som mest syssla med dem, lära dem läsa, förfärdiga deras första leksaker o. s. v. och, framför allt, berätta för dem. Huru ofta börjar inte en skogsråuppteckning² ungefär så här: »Ja si mi mormor, ho ä född i — — —, ho brukte berätta för oss barn.» De svar, som inkommit på Landsmålsarkivets i Uppsala frågelista »De gamla», bekräfta vanligheten av det här ovan skisserade förhållandet. Tack vare detta återge uppteckningarna mycket ofta en tradition, som tillhör slutet av 1700- och början av 1800-talet.

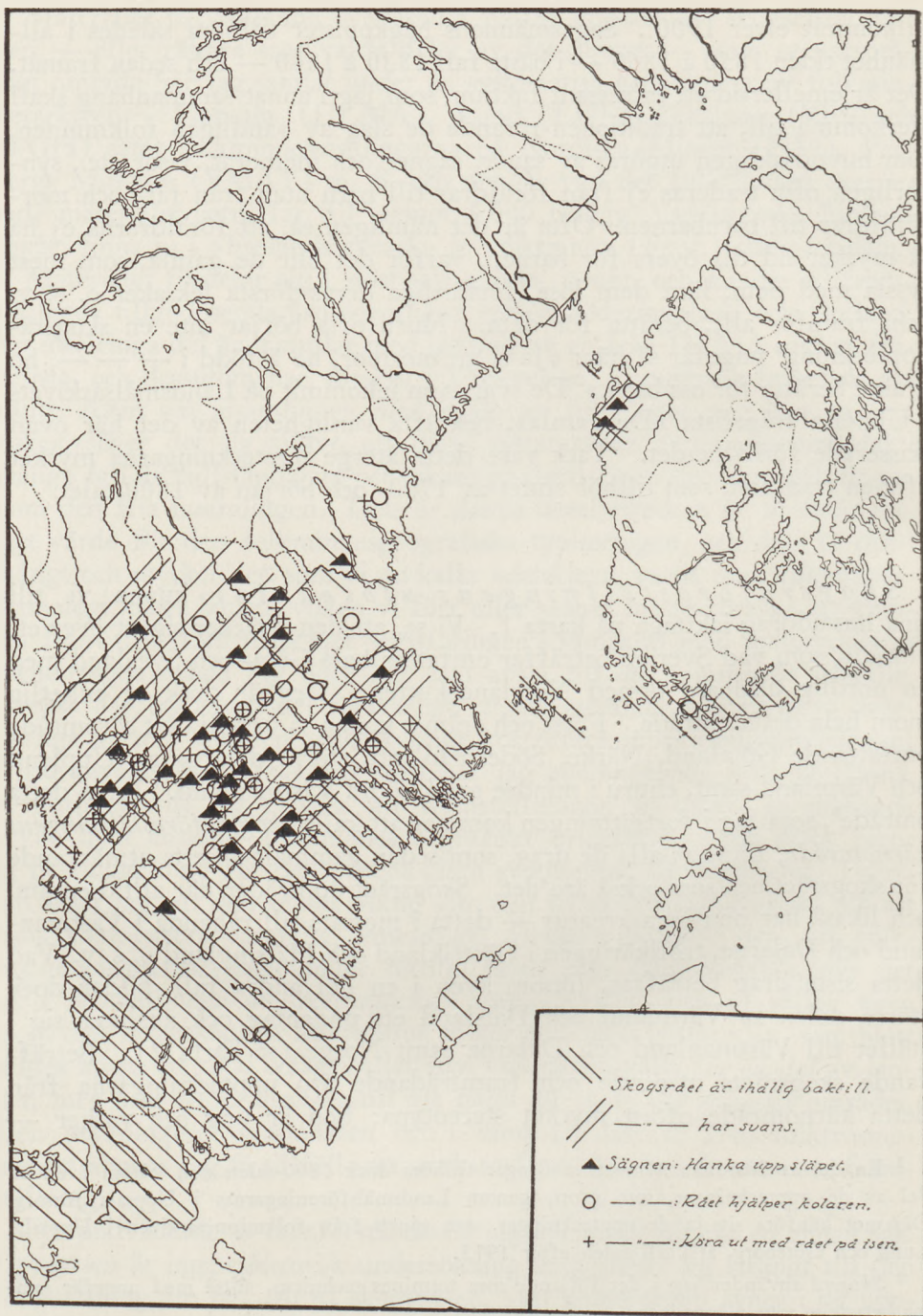
Skogsråföreställningens utbredning kunna vi till sina huvuddrag iakttaga på karta 1. Vi se, att den sträcker sig ut över ett område, som vad Sverige beträffar omfattar hela Göta- och Svealand med en nordlig utlöpare utmed Norrlandskusten. Den är dock ej enhetlig inom hela detta område. Först och främst kunna vi urskilja ett särområde omfattande Götaland, Närke, Södermanland, större delarna av Uppland och Värmland samt, ehuru i mindre grad, södra Västmanland. Inom detta område³, som jag i fortsättningen kommer att kalla *skogsråföreställningens kärnområde*, finna vi alla de drag, som sedan gammalt ansetts utmärkande för skogsrået och som också äro det. Skogsrået uppträder här alltid ensam, och likaså har hon inga kreatur — detta i motsats till råhanda i Västmanland och Dalarna, trollkåringen i Gästrikland och Hälsingland o. s. v. Vad detta sista drag beträffar, liksom även i en del andra fall, bildar dock större delen av Värmland och Dalsland ett undantag och ansluter sig i stället till Västmanland och Dalarna samt Norge (se karta 2). Beträffande skogsråets utseende och framträdande äro uppteckningarna från detta kärnområde oftast mycket stereotypa: hon är ung och vacker —

¹ En del av Nordiska Museets samlingar tillhöra dock 1800-talets slut liksom även en del av de uppteckningar, som gjorts genom Landsmålsföreningarnas i Uppsala försorg. Däremot hänföra sig ju de uppteckningar, som gjorts från folkminnesarkiven i Uppsala, Lund och Göteborg, alla till tiden efter 1913.

² *Skogsrå* använder jag i det följande som terminus technicus, alltså med ungefär samma betydelse som »skogsväsen».

³ På karta 1 ungefär lika med området för den tätare streckningen.

Karta 1.

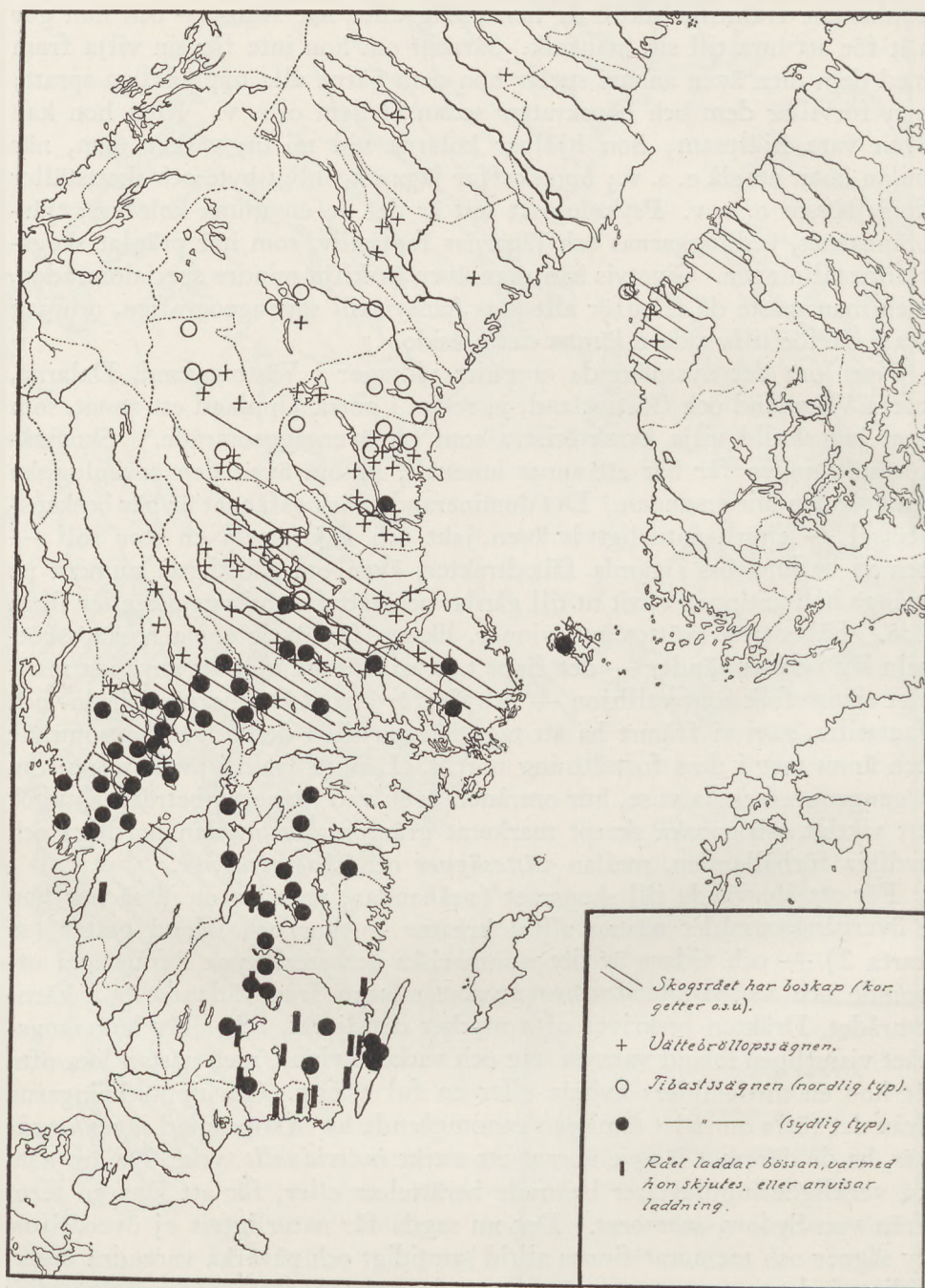
åtminstone framtill, baktill är hon ihålig eller har svans — och hon gör allt för att lura till sig manfolk. Särskilt om hon inte får sin vilja fram med dem men även annars spelar hon dem gärna alla upptänkliga spratt; hon förvillar dem och hånskrattar sedan åt dem o. s. v. Men hon kan även vara hjälpsam; hon hjälper kolarna vid milan, väcker dem, när milan hotar att slå o. s. v.; hon skaffar jägarna rikligt byte och skottställer deras bössor o. s. v. Psykologiskt sett är det de ensamma kolarnas, tjärbrännarnas, vedhuggarnas och jägarnas fantasiliv, som här präglar skogsråföreställningen. Givetvis kan man även urskilja mindre specialområden, men man måste då framför allt taga hänsyn till säengegeografien, och jag skall därför tills vidare lämna detta åsido.

Norr om det nyssnämnda området vidtager i Västmanland, Dalarna, norra Värmland och Gästrikland, ja redan i norra Uppland ett annat, som jag skulle vilja karaktärisera som ett övergångsområde.⁴ Skogsråföreställningen får här ett annat innehåll, liksom även den psykologiska bakgrunden blir en annan. Det dominerande näringsfånget är här boskapskötsel — ehuru naturligtvis även jakt och fiske spela en stor roll — och vi befinna oss i gamla fäbodtrakter, även om fäbodarna numera på många håll antingen vuxit ut till gårdar och fått fast bebyggelse eller ligga öde. Fäbodarna sköttes av kvinnor, liksom för övrigt hela boskapsskötseln låg i deras händer — det finns t. o. m. förbud mot att använda manligt tjänstefolk som vallhjon — och därför är det kvinnornas känslö- och fantasiliv, som vi främst ha att taga hänsyn till i detta övergångsområde och ännu mer i dess fortsättning norrut. Längre fram i avdelningen om säengegeografi skola vi se, hur området, även vad sägnerna beträffar, utgör ett viktigt och ganska skarpt markerat gränsområde mellan nordliga och sydliga förhållanden, mellan *vättesägner* och *skogsråsägner*.

För att återvända till skogsrådet («råhanda», «rånda» etc.), så har hon i övergångsområdet nästan alltid kreatur — kor och ibland getter (se karta 2) — och vidare är det summariska och stereotypa i fråga om utseende och verksamhetsformer mycket mindre framträdande än i kärnområdet. Dräkten beskrives ofta mycket detaljerat, och själv kan skogsrådet visserligen ibland vara en ung och vacker kvinna, men nästan lika ofta är hon en medelålders kvinna eller en ful käring. Om uppteckningarna från det förra området tämligen genomgående ha en utpräglad *sägenkaraktär*, ha de däremot längre norrut ett starkt *individuellt* tycke. De äro ofta på verklighetsupplevelser baserade berättelser eller, för att låna en term från von Sydow, *memorat*. Det nu sagda får naturligtvis ej överdrivas, ty sägner och memorat finnas alltid samtidigt och påverka varandra ömsesidigt, i det memoraten utgöra en god jordmån för sägnerna, samtidigt

⁴ På karta 1 ungefär lika med området för den glesare streckningen.

Karta 2.

som dessa senare utöva en stark påverkan på memoraten. Med en viss generalisering kan man likväl säga, att i kärnområdet överväger sägenkaraktären, i övergångsområdet memoratkaraktären. Detta bestyrkes av en rent statistisk jämförelse, som jag på grund av utrymmesskäl ej här kan framlägga.

Att jag kallat det nu senast omtalade området för ett *övergångsområde* beror även därpå, att man jämsides med »råhanda», tänkt som en ensamt uppträdande kvinna, här även talar om de »underjordiska» — »trollden», »vitrorna», »rådene» (Dal.) — vilka man föreställer sig som ett *folk* med både män och kvinnor.⁵

Dessa underjordiska ha präktiga nötkreaturshjordar, som de sköta och boföra precis som människorna. Förutom nötkreatur ha de getter, och ett intressant vittnesbörd om att getskötseln förr var dominerande på många håll, under det att kon var mera sällsynt, ha vi enligt min mening i sägnen om hur trollkärningen, respektive vitterkvinnan eller skogsrådet, vill byta till sig en av människornas kor mot getter:

»Skogsråa ville ha kreatur ho också. Då va ett litet ställe ve Rocksholm, där de hade e litta svart bra ko. Då ropa dä från skogen: 'Sex getter å en bock, kovärde. Byte.' De tordes inte annat än de sa: 'Byt, byt.' Om råran stog sex getter å en bock i båse.» (Vstml., Grythyttan. 1932. ULMA: 5237, s. 1).

Sägnen påträffas över hela landet, ehuru den söderut uppträder i starkt avbleknade varianter. Till skogsrådet är den naturligt nog knuten endast i övergångsområdet. I övrigt talas det om underjordiska, troll, jättar eller tomtar. Ehuru sägnen är intressant ur många synpunkter, vill jag endast framhålla det samband, som finns mellan sägnens värdeskala och den praktiska boskapsvärderingen, särskilt då den värdering, som gäller förhållandet mellan olika djurslag, i detta fall mellan kor och getter. Att ha en någorlunda bestämd värdeskala var ju av stor betydelse för den förr så vanliga byteshandeln. Men denna skala kunde vara fast endast för en viss trakt eller landsdel. På en annan trakt med ändrade betesförhållanden är det ju naturligt, att den blev en annan. I sägnens olika värderingar avspeglar sig säkerligen förhållanden icke blott på olika trakter utan även under olika tidsperioder, som i vissa fall ligga långt tillbaka.

När nu i övergångsområdet även skogsrådet har kor, så får man naturligtvis se detta i samband med näringsgeografiska förhållanden, men dess-

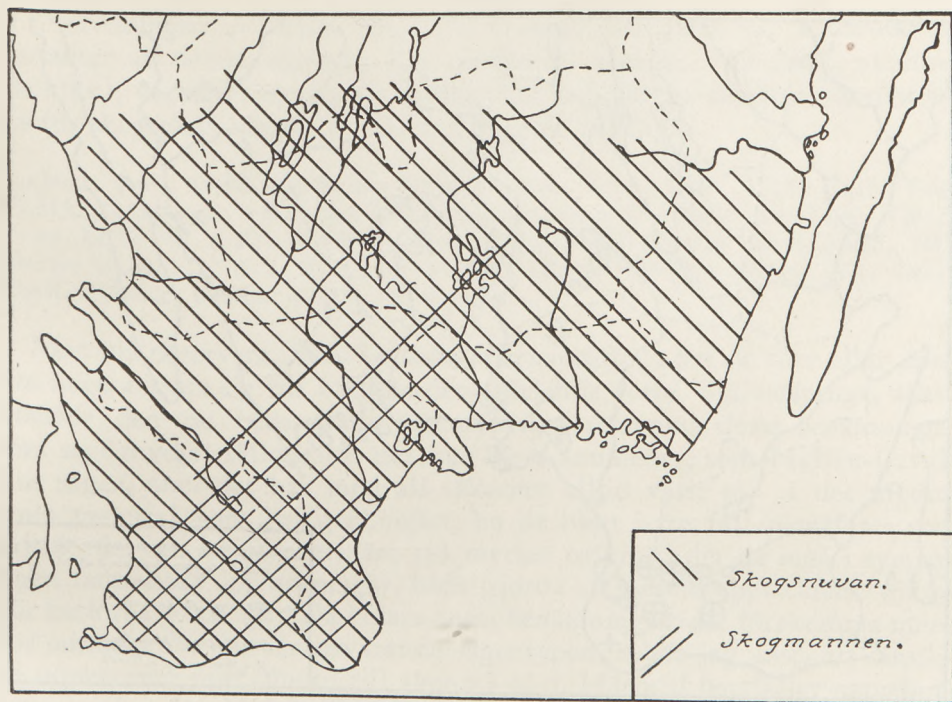
⁵ Även i de sydligare landskapen finnas ju underjordiska: backapysslingar i de gammaldanska landskapen, vättar i andra delar av Götaland o. s. v. Vidare ha vi trollen. Alla dessa väsen ha emellertid en karaktär, som i mångt och mycket avviker från de norrländska vittornas och deras närmaste släktingars i norra Svealand. Jag kan därför här lämna dem åsido. Vad Värmland och Dalsland beträffar, så får man i detta fall räkna dessa landskap till övergångsområdet.

utom har säkerligen tron på de underjordiska starkt influerat. Gränsen mellan dessa och skogsrådet är naturligt nog ofta flytande, något som många uppteckningar vittna om, i det sagesmännen äro tveksamma, huruvida de skola hänföra en sägen eller upplevelse till skogsrådet eller till de underjordiska. Även de underjordiskas kvinnor ha ofta skogsråkaraktär, och detta gäller också, ehuru i mindre grad, för de norrländska landskapen. Även där kan det berättas om, hur en »vitterkvinna», en »underjordiska», en »jordbyggarkvinna» försöker att ibland locka till sig karlar, hur hon hjälper jägarna vid jakten o. s. v. Men inte bara av namnet utan också av sammanhanget i övrigt framgår det nästan alltid, att dessa kvinnor tillhöra ett helt folk och att det är de underjordiska vi här ha att göra med. När vi alltså här ibland påträffa en slags skogsråföreställning, så har denna blott rent psykologiska orsaker. Det är ej en fast utbildad *skogsråtradition*, såsom förhållandet är söder ut. Intressant är att se, att det framför allt är i Norrlands kusttrakter, som denna skogsråkaraktär påträffas. Troligen sammanhänger detta dels med äldre kolonisationsförhållanden och dels med det faktum, att det främst är till kustsocknarna med deras sågverk och bruk, som i senare tid inflyttade sörlänningar i första hand sökt sig. Även skogsråbenämningarna — »skogsrå», »skogsfru», »skogsjungfru» — ha sin nordligaste utbredning utmed östkusten, och det samma är förhållandet med den sydliga sägenfloran. På Norrlands västsida, i Härjedalen och i västra Jämtland, har man troligen i en del fall att räkna med norsk påverkan, så till exempel i fråga om traditionerna om »skogskäringen», men jag skall nu ej närmare ingå härpå. Lika så förbigår jag här de intressanta traditionerna om »bergskäringen», som påträffas kring nedre loppet av Lule och Råne älvar samt om »landkärningen» eller »landa» kring nedre loppet av Kalix älv.

I svenska Finland synes det södra bosättningsområdet, alltså Nyland, Åboland och Åland, ha samma karaktär som det svenska kärnområdet, under det att Österbotten i stort sett förhåller sig på samma sätt som övergångsområdet i Sverige (se särskilt kartorna 1 och 2).

När jag i det föregående har talat om skogsråföreställningen, så ligger häri en medveten inskränkning, i det den blott utgör en del av en mera allmän *råföreställning*. Så vitt jag kan se, är nämligen uppdelningen i skogsrå, sjörå och bergrå i många fall betingad av så att säga rent geografiska skäl. Vare sig det talas om skogsfru eller sjöfru, havsfru, bergfru, gruvfru eller skogsjungfru, är det väsentligen samma gestalt som åsyftas, och de sägner, som inne i landet berättas om skogsrådet, berättas vid större insjöar om havsfrun eller sjöjungfrun. »Ser du, rå det finns det över allt. De kan vara både i skogen och på sjön. Och i vattnet med förresten», säger en sagesman från Lungsund i Värmland (IFGH: 1343, s. 3).

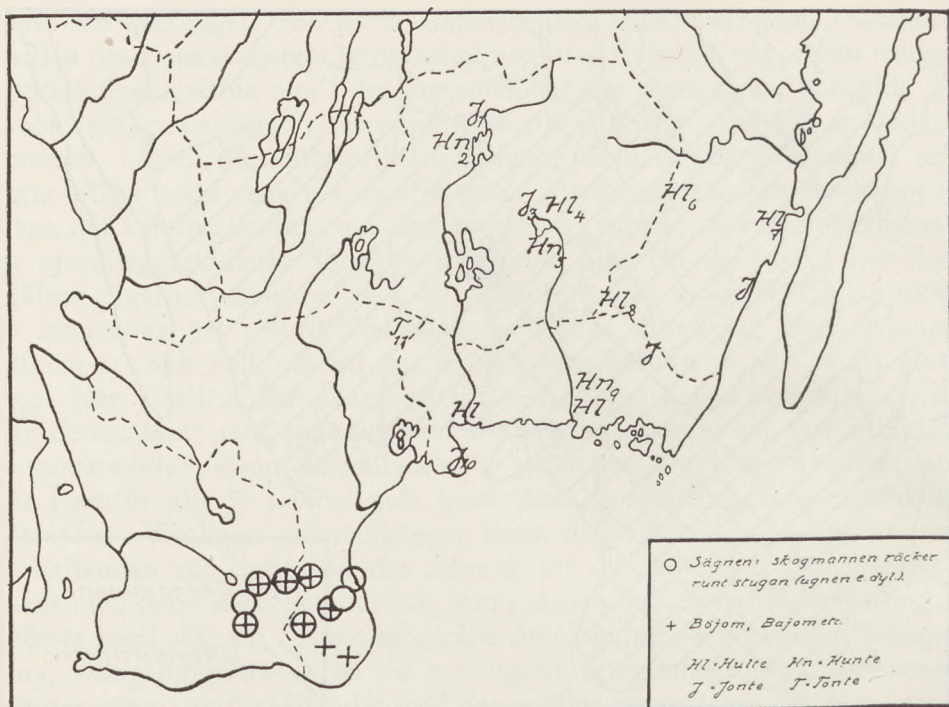
Karta 3.

Vad som nedan kommer att anföras om skogsrået gäller därför i mångt och mycket även för råföreställningen i allmänhet. De mera speciella problem, som uppstå vid ett fördjupat studium till exempel rörande sjö-rået, skall jag i detta sammanhang ej ingå på.

Hittills ha vi uteslutande talat om skogsrået som en kvinna, men i den vetenskapliga litteraturen, liksom i en hel del uppteckningar, finna vi även ett manligt skogsrå omtalat. »Bland skogsrådarna däremot uppträder utom *skogsmannen* och *skogsfrun* även *skogsjungfrun*», skriver K. Krohn.⁶ Detta generella uttalande till trots har det manliga skogsrået en mycket begränsad utbredning i Sverige. Först och främst ha vi *skogsmannen* i Skåne (se karta 3), och vidare talas i Kronobergs och södra Kalmar län i Småland om »Hunte» — »Hulte», »Jonte», »Tonte» — såsom skogsråets eller skogstippans man (se karta 4). Hulte omtalas även av Hyltén-Cavallius och har från honom, ofta via Mannhardt, kommit ut i den vetenskapliga litteraturen. Hyltén-Cavallius skriver på sitt typiska gene-

⁶ K. Krohn, *Skandinavisk Mytologi*, Helsingfors 1922, s. 44.

Karta 4.

raliserande sätt: »Tänkt såsom en manlig naturvätte, omtalas Skogsrått någon gång under namn av Hulte; — — — Hulte förekommer numera blott i sägnen. Han är då man åt skogssnufvan, och ett ondt fruktat väsen, som far fram med storm och oväder, så att hvart träd i skogen kan blåsa omkull. Hans namn, som härledes av Wärends-ordet hult: löfskog, antyder för öfrigt, att han närmast tänktes såsom naturvätte för hultet eller den stora löfskogen.»⁷ Om vi undersöka saken närmare, så finna vi emellertid, att benämningarna »Hulte», »Hunte» etc. förekomma så gott som uteslutande i en till Själsvägenkomplexet hörande sägentyp, som jag här exemplifierar genom följande uppteckning:

»Det var en karl, som gick och metade vid en sjö, och han hade kockkärl med sig. Så tog han och kokade fisken, och när han hade gjort det, så stod skogssnuvan där och blängde, och så frågade hon honom vad han hette: 'Jag heter säl', sa han, så tog han 'söet' och slängde det på henne. Då sprang hon och skrek: 'Säl skällat mina konte, Säl skällat mina konte!' Då svarade det henne i skogen: 'Säl (= själv) gjort är väl gjort'» (Blek., Grane. 1931. LUF: 3283, s. 9).

⁷ G. O. Hyltén-Cavallius, Wärend och Wirdarna, I, 2. uppl., Sthlm 1921, s. 207.

Utbredningen av denna sägentyp framgår av karta 5. I ett flertal varianter av denna sägentyp har emellertid »kunta» (»kunte», »kulte», »konte»), varmed naturligtvis åsyftas cunnus⁸, fått så att säga ett rimord, varför skogsråets klagorop i dessa varianter lyda:

»Jonte, Jonte, ja säl brände mina konte» (Blek., Ysane. LUF: 2752; Smål., Tolg. ULMA: 5033, s. 2). — »Schen (= Sven) i Hulte, själv bränner mitt kulte» (Blek., Tving. LUF: 707, s. 8). — »Hulte, Hulte, jag själv skällade min kunte» (Smål., Hälleberga. ULMA: 2770, s. 23 f.) — »Hönte, Hönte, han själv skällade mina konte» (Smål., Nöbbele. ULMA: 4391, s. 37 f.) etc.

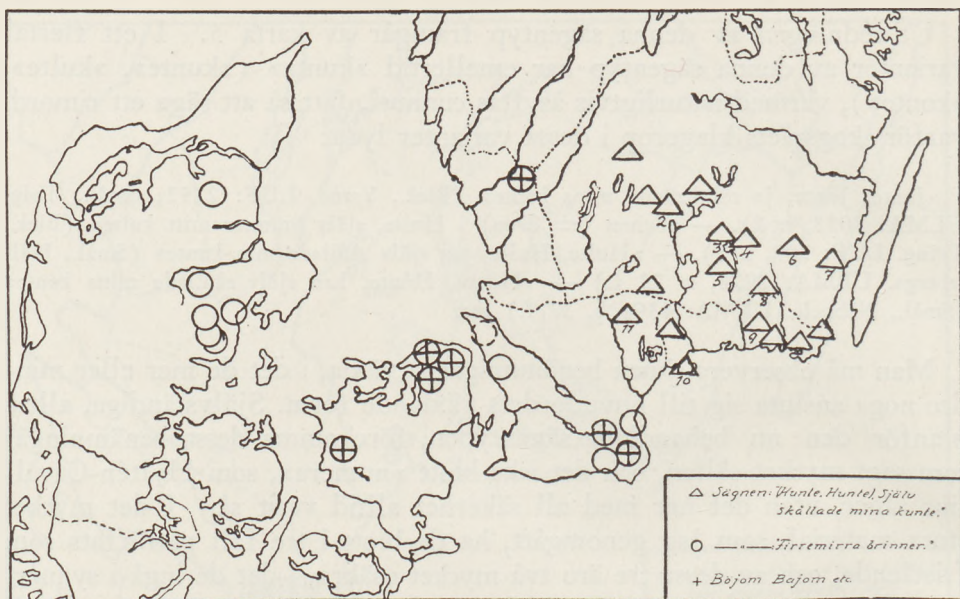
Man må observera, huru benämningarna växla, i det de mer eller mindre noga ansluta sig till huvudordets växlande form. Självständiga, alltså utanför den nu behandlade sägentypen, förekomma dessa benämningar som sagt mycket sällan, och det icke blott »numera», som Hyltén-Cavallius säger, utan det har med all säkerhet alltid varit så. I det mycket stora material, som jag genomgått, ha de blott i tre fall påträffats som fristående, och av dessa tre äro två mycket osäkra, i det de ingå i synnerligen fantastiska uppteckningar, båda gjorda av samme upptecknare (jämför kartorna 4 och 5). Då vidare dessa benämningar icke förekomma utanför området för den ifrågavarande sägentypen, måste jag anse, att samtliga uppkommit som rimord till »konte» o. d. Härmed bortfaller naturligtvis grunden för Hyltén-Cavallius' antagande, att Hulte är »naturvätte för hultet».⁹

Även skogsmannen är av allt att döma en sekundär gestalt, vilken har föreställningen om det kvinnliga skogsrået — skogsnuvan — som nödvändig förutsättning. Förutom i ett par sägentyper¹⁰ uppträder han nästan aldrig ensam utan i sällskap med skogsnuvan, som vars man han tänkes. Vidare saknar han i stort sett de drag, som annars äro konstitutiva för skogsråföreställningen i södra Sverige. Sålunda har jag ännu aldrig hört talas om, att skogsmannen är ihålig i ryggen som ett baktråg, vilket ju skogsnuvan oftast är (jämför karta 1). Det område, inom vilket han förekommer, är även betydligt mindre än utbredningsområdet för skog-

⁸ I vissa dialekter förekommer även en assimilerad form »kutta».

⁹ Med detta vill jag dock icke ha sagt, att icke detta ord »hult» associationsvis kan ha medverkat till namnet Hultes uppkomst. Detta är kanske t. o. m. troligt, då ju formen »kulte» ur språklig synpunkt sett knappast är ursprunglig. Kanske får man tänka sig utvecklingen på följande sätt: »Kunte» > »Hunte» (som rimord) > »Hulte» (genom associationen med hult) > »kulte» (som bättre rimord till den nya namnformen).

¹⁰ I den ena berättas om, hur skogsmannen kommer in och steker »poggor» (grodor). Den andra, i vilken det berättas om hur skogsmannen kommer in och värmer sig och är så lång, att han räcker runt stugan eller ugnen, skall jag i annat sammanhang upptaga till behandling (se nedan s. 174 f.).

Karta 5.

snuvan (se karta 3). Slutligen må omnämnas, att rent kvantitativt sett äro uppteckningarna om skogsmannen få i förhållande till skogsnuveuppteckningarna. Allt detta tyder på, icke blott att skogsmannen är sekundär i förhållande till skogsnuvan utan även att han är av betydligt yngre datum.

Självsägner har med all säkerhet spelat en stor roll jämväl för uppkomsten av föreställningen om skogsmannen. Möjligen får man dock även se traditionen om skogsmannen i samband med de danska traditionerna om »bergfolk» och »ellefolk», ehuru dessa väsen i stort sett ha en annan karaktär än det svenska skogsrået. I stället ansluta de i mångt och mycket såväl beträffande tro som sägen till de svenska traditionerna om vättarna, till vilka jag då räknar även vittrorna.

Beträffande Sverige kunna vi således säga, att »det manliga skogsrået» är en sekundär företeelse och att det, i viss mån med undantag för Skåne, har en svag ställning i den nuvarande folktraditionen. I svenska Finland däremot och särskilt då i Österbotten talas ganska ofta om ett dylikt manligt skogsrå. Detta synes dock, som jag vid ämnets fortsatta behandling skall visa, sammanhånga med rent finska förhållanden.¹¹

¹¹ Ett intressant problem kan möjligen rymmas i ett par uppteckningar från Uppland liksom även i en del traditioner från södra Hälsingland. Grip omtalar nämligen från Uppland »en skogsgubbe», som vallar sina kor (Några bidrag till kännedom om svenskt allmogeliv, Sthlm 1917, s. 88). Liknande traditioner — även samma benämning — finnas be-lagda från Åland och svenska Finlands fastland. Innan någon slutsats kan dragas härav, måste dock förhållandena på svenska sidan ytterligare undersökas.

I detta sammanhang skall jag även i korthet beröra en annan sekundär företeelse. I sägnerna om *Odens jakt* skildras ju som bekant den förföljda kvinnan i allmänhet på ungefär följande sätt: »Bäst då va, kom då ett fruntimmer mä hängane här, å bröst a hang på henne, å ho va nästan naka» (Vrml., Gillberga. 1927. IFGH: 969, s. 5). Ända sedan Hyltén-Cavallius' dagar har det i den vetenskapliga litteraturen ansetts, att det är skogsrået, som jägaren förföljer. »Det av Oden jagade skogsrået beskrives vanligen som en kvinna med långa hängande bröst, som hon under flykten kastar tillbaka över axeln», skriver t. ex. von Sydow.¹² Även en del uppteckningar omtala kvinnan såsom skogsrå, skogsnuva etc., men dessa äro få i förhållande till det stora antalet Odens jakt-sågner. Om man undersöker saken närmare, finner man emellertid, att av de två nyss omtalade motiven, det långa håret och de stora slängande brösten, förekommer det sista utanför sägnerna om Odens jakt ytterligt sällan knutet till skogsrået; i stället är det ett karaktärsmotiv hos sjöråföreställningen.¹³ Detta synes även vara fallet med det långa håret, om också detta attribut oftare än det förra även tillägges skogsrået. Mycket viktig är dessutom en annan omständighet. I ingen av det stora antal sågner om Odens jakt, som jag hittills genomgått, ha påträffats de för skogsråföreställningen annars så karakteristiska motiven *den ihåliga ryggen* och *svansen*. Tydligt är därför i Sverige den kvinna, som jagas i Odens jakt, i själva verket ej skogsrået utan en gestalt, som kommit in med sägnen och som står i traditions-sammanhang med motsvarande gestalt i de danska sägnerna och vars traditionslinje därifrån kan följas söderut.¹⁴ Anknytningen till *skogsrå* är naturlig i de trakter, där skogsråföreställningen dominerar, men denna anknytning är i Sverige med all säkerhet sekundär, och Hyltén-Cavallius' påstående, att kvinnogestalten i Odens jakt åskådliggör en *äldre* skogsråföreställning¹⁵, är såvitt jag förstår blott ett löst antagande utan verklig-hetsunderlag i likhet med så många andra påståenden i hans arbete.

Skogsråets utseende. En intressant inblick i traditionspsykologiska förhållanden ger en undersökning av skogsråets utseende, och

¹² C. W. v. Sydow, Sveriges och Finlands svenska folksågner, i Nordisk Kultur IX, Sthlm 1931, s. 125.

¹³ Dessutom förekommer det i en del trollsågner med sagokaraktär.

¹⁴ Särskilt de danska sägnerna äro i detta hänseende mycket intressanta, i det att vi här i en del uppteckningar jämte de »lange hængebryster» även finna omtalat det »hule i Ryggen». Ellekilde skriver även (i Danmarks Folkesagn, i Nordisk Kultur IX, s. 147): »De langbrystede kvindelige trolde, som den vilde jæger forfølger, opfattes i Danmark nærmest som skovvæsener.» Sett i belysning av de svenska uppteckningarna fordras emellertid för förståelsen av detta en förnyad grundlig undrsökning.

¹⁵ A. a., I, s. 208.

jag skall därför här upptaga några drag till behandling. Först emellertid några ord om de tidigare omtalade olika områdena inom skogsråföreställningens geografiska utbredning. Inom *kärnområdet* dominerar som nämnts *sägenkaraktären* och detta även när det gäller skogsråets utseende; till och med memoraten ha genomsyrats härav. När en person tycker sig se skogsrådet, så vet han på förhand, att skogsrådet har svans resp. är urholkad i ryggen, och därför ser han henne även så. I övergångsområdet däremot minskas sägendragens förekomst, och de mera individuella beskrivningarna tilltaga. Det talas här mycket ofta om råhandas kläder, om deras färg o. s. v. I en uppteckning från Västmanland heter det:

»Å Löbärgrun skulle vara e råhand där i bärget, å ho brukade jämt vara klädd i en lång kjol å kofta, å ho va helt gråklädd. Å ho hadde en lång, grå schal, som hängde ner i en snipp där bak, å dä va e stor å lång gumma» (Malma. 1932. ULMA: 4671, s. 1).

Observera här, att råhanda tänkes bo i ett berg. I kärnområdet talas mycket sällan om »bergrå».

Tyvärre framgår ej det ovan sagda med önskvärd tydlighet av karta 1, men om det vore möjligt att här framlägga arbetskartorna jämte deras protokoll, skulle man finna, att vad övergångsområdet beträffar — särskilt Västmanland och Dalarna — äro ett stort antal belägg för att skogsrådet har svans hämtade från *sägner*, främst »Rået hjälper kolaren» och »Hanka upp släpet». Det förefaller, som om sägnerna i övergångsområdet så att säga hjälpte till att bära upp detta drag i skogsråets utseende, ehuru sägnernas inflytande tydligen ej är så stort, att de i någon högre grad påverkat memoraten.

En rent statistisk undersökning är i detta avseende lärorik. Om man tar t. ex. 300 uppteckningar om skogsrå från Västmanland och lika många från Värmland — båda grupperna tagna enligt löpande accessionsnummerföljd och alltså utan val ur innehållssynpunkt samt gjorda av upptecknare, som ej haft till uppgift att undersöka, huruvida skogsrådet har svans eller ej — så skall man finna, att den procentuella förekomsten av svans är ojämförligt mycket större i Värmland än i Västmanland och att den i det förra landskapet även omfattar memoraten.

Jag har nu flera gånger talat om skogsråets svans och ihåliga rygg. Dessa två drag i skogsråets utseende äro även de vanligast förekommande, och likaså är det främst dessa, som omnämnas i den vetenskapliga litteraturen, där de tagits till intäkt för olika teorier rörande skogsråföreställningens ursprung m. m. Jag skall här blott anföra ett par exempel och citerar då först Holmberg-Harva: »På samma sätt som de i skogen levande djurråna strävar också skogens själ eller *skogsrådet* att låna drag, som erinra om människan. Vid eftersträvandet av likheten med människan kan det

likväl icke hemlighålla sitt ursprungliga väsen. Det finska skogsrået har 'barrhatt', 'blå mantel' och 'lavskägg'. Mycket allmän är föreställningen, att skogsrået är av ett träds längd. — — — Den skandinaviska 'skogsfrun' är framtill en vacker och vän kvinna, men hennes ryggsida är täckt av granris, eller också är hon, sedd bakifrån, som en murken stubbe, ett risigt träd, en ruska eller en trädgren.»¹⁶ Och på ett annat ställe anför samme författare: »Det är begripligt, att det av skogsdjurens skyddsandar blir s. k. skogsrån. Fastän dessa nästan fullständigt antagit mänskligt utseende, påträffar man dock hos dem vissa drag, av vilka deras ursprung glimtar fram. Skogshuldran är visserligen, sedd framifrån, lik en skön jungfru, men bakpå henne hänger en lång svans. Understundom kan skogsrået, såsom grekernas människoliknande *Pan*, ha klövar på fötterna och hornstumpar i huvudet. Mycket ofta erinrar också skogsråets röst om skogsdjurens — eller fåglarnas röst.»¹⁷ Holmberg-Harva anför således här de ovan omnämnda motiven som ett bevis för sin åsikt, att tron på naturväsen bland skandinaver och finsk-ugriska folk är ett utslag av naturbesjälning. Samma åsikt har han som bekant även gjort sig till tolk för i senare artiklar.¹⁸

Ett motiv som den ihåliga ryggen kan emellertid även tagas till intäkt för en helt annan åsikt. Sålunda skriver K. Krohn, vilken företräder den meningen, att tron på naturväsen är resultatet av en vidare utveckling av tron på de dödas andar: »Både skogsjungfrun och sjöjungfrun skildras som ihåliga skepnader. Framtill synas de vackra och välklädda, men sedda bakifrån likna de vanligen ett tråg. Stundom liknas den bakre sidan vid en trägrepp eller brandstake¹⁹, vilken anger en avsmalning även i den andra dimensionen. En motsvarande föreställning ha de svenskspråkiga österbottningarna om de avlidna, vilkas gestalt framtill är som en vanlig människa, men från sidan så tunn som ett blad.»²⁰

Alldeles fränsett de åsikter, som ligga till grund för de nu citerade om-
dömena — åsikter som jag i detta fall ej skall närmare ingå på²¹ — är det

¹⁶ U. Holmberg, Gudstrons uppkomst, Sthlm 1917, s. 52.

¹⁷ Ibidem, s. 46.

¹⁸ T. ex. Suomalaisten haltioista, i Kalevalaseuran vuosikirja 1921, s. 85 ff. samt Metsänpeitossa, ibidem 1923, s. 16 ff.

¹⁹ Observera, att dessa båda motiv endast förekomma i svensk-finska uppteckningar.

²⁰ Krohn, a. a., s. 45.

²¹ Var och en som är förtrogen med nordisk och speciellt svensk folktro vet annars, att de döda — eller de dödas andar — här aldrig sättas i samband med naturväsen (annat än i ytterst enstaka individuella undantagsfall, där tron på särskilda naturväsen starkt förbleknat). Dessa två grupper av övernaturliga väsen ha helt skilda känslö- och föreställningskomplex. Det som härvid kan sägas, har på ett övertygande sätt sammanfattats och framlagts av Holmberg-Harva i dennes uppsats Suomalaisten haltioista, i Kalevalaseuran vuosikirja 1921, s. 85 ff.

väl ändå så, att flera av de här ovan av såväl Holmberg-Harva som Krohn framhävda dragen rörande skogsråets utseende endast under en viss betingelse kunna anföras som stöd för den ena eller andra åsikten. Och denna betingelse är, att dessa drag *uppkommit spontant hos det eller de folk, vilkas föreställningar på detta område man undersöker*. Om de däremot äro episka motiv, som ha en fast tradition och ett stort utbredningsområde, vilket sträcker sig även utanför landet eller länderna i fråga, äro de däremot knappast användbara som led i en beviskadja liksom i ovan citerade fall, åtminstone ej utan noggranna undersökningar.

På detta senare sätt synes det emellertid förhålla sig med skogsråets svans och ihåliga rygg. På karta 1 kunna vi studera dessa motivs utbredning i Sverige och svenska Finland. Vi ha att göra med två skilda områden, ett sydligt-östligt område (ihålig rygg) och ett västligt (svans), vilka inom sina respektive kärnområden bilda tydliga och ganska skarpa gränser mot varandra, under det att norrut i Sverige förhållandet snarare kan liknas vid två floder, som komma från var sitt håll och blanda sina vatten med varandra. Sägenmotiven ha här mångenstädes trängt utanför området för skogsraföreställningen och anknutits till de underjordiska. Mitt inne i det sydsvenska området finnas några belägg för svans, men dessa belägg äro sägner: så till exempel härstammar det isolerade småländska belägget från sägnen »Rået hjälper kolaren» och ett belägg i Västergötland från »Hanka upp släpet». Dessa isolerade belägg utgöra således intet bevis för att man på ifrågavarande platser anser, att skogsrået har svans. Det är sägnerna, som så att säga gjort ett hopp från sina egentliga hemorter, och motivet har följt med.

Inom det västliga kärnområdet påträffa vi däremot så gott som inga belägg för ihålig rygg, och jag kan ej undgå att sätta detta i samband med den omständigheten, att det ej finns några fast utbildade bärande sägner, vilka ha sin utgångspunkt hos eller intimt sammanhånga med detta motiv. — Däremot ha vi ju för »svansen» de förut nämnda »Rået hjälper kolaren» och »Hanka upp släpet», vilkas utbredning helt naturligt sammanfaller med svansens kärnområde (se karta 1).²²

²² Som exempel på dessa två sägner må följande varianter anföras:

»Jag hörde min mor berätta, att man på en marknad bland andra marknadsbesökande upptäckte skogsrån. En dräng blev varse henne. Då han såg, att hon hade svans, sade han: 'Vill fröken vara snäll och dra in släpet'. Hon tackade för detta och bad honom se efter på stallhyllan morgon därpå; där skulle han finna belöning. Han gjorde så och fann en guldklump.» (Vrml., Blomskog. 1930. IFGH: 2045, s. 17).

»Kolaren och skogsfrun. (Uppges ha tilldragit sig i Ramsberg.) Till en man, som låg och kolade, kom en fru. De kommo väl överens till att börja med och fingo flera barn tillsammans. Till slut började han misstänka henne för att vara skogsfrun. Han hade lovat att alltid tillkännage sin ankomst till milan genom att slå i en tall. Men en gång under-

Något som ej framgår av karta 1 men som ändå måste här nämnas är, att man inom vart och ett av de två kärnområdena kan urskilja vissa särområden. Så t. ex. säges det i Skåne, Blekinge, Halland, större delarna av Bohuslän, Småland och Västergötland — alltså främst i de gammaldanska landskapen och med naturlig förutsättning i Danmark — att skogsråets rygg är *ihålig som ett baktråg*. Ehuru motivet ifråga förekommer över hela området, säges dock norr om de nyssnämnda landskapen även, att rået baktill liknar en *urmulnad trädstam eller är på annat sätt urholkad*. I skogsråföreställningens kärnområde i svenska Finland tycks den vanligaste liknelsen vara *en grep* (ofta en dynggrep) — detta gäller särskilt östra Nyland. Inom det västliga området i Sverige kan man tydligt urskilja ett särområde omfattande större delen av Dalsland och sydvästra Värmland, inom vilket skogsrådet säges ha *hästsvans*. Huvudsakligast kring norra Väneren förekommer *kosvans*. Någon gång förekommer i övrigt sporadiskt *rävsvans*. Ojämförligt vanligast säges dock blott, att hon har »svans», »rumpa» e. d.

Utanför Sverige finns det i Norge direkt anknytning till det västliga området (»svansområdet») ²³, under det att söder ut Danmark och Nord-Tyskland, vad ihåligheten beträffar, utgöra en direkt och naturlig fortsättning. När man undersöker dessa motiv, får man emellertid ej blott hålla sig till skogsrådet och hennes närmaste släktingar bland naturväsendena. Även folktrons övriga övernaturliga väsen måste medtagas. Säkert skulle då en specialundersökning rörande de ovan behandlade två motivens vidare utbredning ge intressanta resultat och slutgiltigt visa, vad som härvidlag har verkligt traditionssammanhang och vad som inte har det och därjämte sannolikt ge vissa upplysningar rörande förhållandet mellan olika naturväsen, mellan dessa och de dödas andar o. s. v. Här medger utrymmet

låt han detta, och han fann då, att det var skogsfrun. Hon hade näbben till att kroka ut med, svansen till att släcka elden med och använde klorna till harka. Han gick då till en finne för att få veta, hur han skulle bli av med henne. Finnen sade honom, att han skulle skicka ut henne på hal is, där hon icke kunde gå, och finnen skulle trolle dit vargar att äta upp henne. Så en dag fick mannen sin hustru med på en slädfärd. Själv red han på hästen, och familjen satt i släden. När han kom mitt på sjön, ryckte han ur selpinnarna och red därifrån. Skogsfrun ropade då efter honom om hjälp. 'Om du icke gör det för min skull, så gör det för min yngsta dotter Snorvipas skull'. Även hojade hon efter sina systrar om hjälp. Dessa skjöto ett trollskott efter honom. Men han kom lyckligt undan, ty just när han kom inom kyrkomuren tog det i länden på hästen.» (Vstml., Grythyttan. 1918. ULMA: 438: 2, s. 3 f.)

Den närmare behandlingen av dessa sägner, vilka båda förutom sitt mera allmänna värde även ha lokalhistoriskt intresse, nödgas jag låta anstå till ett annat tillfälle.

²³ I detta sammanhang må anföras följande från Feilberg: »Detta træk, at Skovfruen bærer dyrehale, kjender jeg kun fra Sverige och Norge» (Bjærgtagen, Danmarks folkeminder nr. 5, Köbenhavn 1910, s. 112).

blott några få antydningar. Inom ostslaviskt område har vad Zelenin kallar »natürliche Hexen» svans.²⁴ Enligt vad en lettisk folkminnesforskare meddelat mig, tänkas i hans hemland de dödas andar oftast vara försedda med svans, under det att »skogsmoedern» (»meža mate») saknar sådan. Även den ihåliga ryggen är ett motiv med mycket stor utbredning. På indoeuropeiskt område kan man skönja det ända bort i Iran.²⁵ Det framträder även i den kyrkliga konsten. Om »mávki» (»die vor der Taufe verstorbenen oder totgeborenen Kinder») skriver Zelenin: »(Sie) haben nach einer verbreiteten Vorstellung vorn am Körper alles so wie die Menschen, hinten haben sie aber keinen Rücken und daher sind bei ihnen Eingeweide, Herz, Magen usw. sichtbar».²⁶

De båda motiven förekomma efter allt att döma aldrig i rent nordiskt material anknutna till gengångare, gästar eller andra de dödas »andar». Av uppteckningarna från svenska Finland framgår även tydligt, att man ej med liknelsen om dynggrepen avser att framhäva gestaltens tunnhet. Där liksom i den övriga Norden vill man endast säga, att ehuru skogsrået framtill oftast är vacker och lik en kvinna, så syns det dock av baksidan, att det inte är en människa man har att göra med. Detta motiv kan således på intet sätt styrka Krohns förut omtalade teori. När vidare skogsrået inom större delen av det förut omtalade sydöstliga området²⁷ säges likna antingen ett *baktråg* eller en *grep* och blott inom en mindre del av området säges likna ett ihåligt träd, så kan detta motiv ej gärna användas som stöd för den åsikten, att föreställningen om naturväsen har sitt ursprung i naturbesjälning. Svansen kunde kanske däremot synas vara ett stöd för denna senare åsikt, men då borde — synes det mig — detta motiv ej förekomma begränsat till ett visst bestämt geografiskt område. De nutida skogsråuppteckningar, som jag genomgått, synas genomgående tyda på, att de nu behandlade motiven böra betraktas som fantasimotiv för att angiva, att skogsrået ändock väsentligen skiljer sig från människan. Svansen är troligen ett utslag av samma fantasi, som inom samma västliga område tar sig uttryck t. ex. i den västnordiska kämpavisan, de norska huldresägnerna o. s. v. Som jämförelse kan anföras ett annat motiv, som ehuru mera sparsamt förekommer inom utbredningsområdet för svansen, nämligen *den långa näsan*. I norska huldresägner är motivet icke ovanligt, och på svenskt område förekommer det vanligen i sägnen »Rået hjälper kolaren»²⁸. Näsan

²⁴ D. Zelenin, Russische (Ostslavische) Volkskunde, Berlin u. Leipzig 1927, s. 394 f.

²⁵ Se t. ex. H. Junker, Frau Welt in Iran, i Zeitschrift für Indologie und Iranistik, 2, s. 237 f.

²⁶ Zelenin, a. a., s. 393.

²⁷ Det delområde, inom vilket motivet har sin fastaste tradition.

²⁸ Detta vad skogsråföreställningen beträffar. Utanför denna förekommer ju motivet i sägner och sagor om häxor m. m.

användes där som brandkrok. Att detta är ett rent fantasimotiv kan ju ej gärna betvivlas.

Att skogsrået lånar drag från sin omgivning behöver ju för övrigt icke nödvändigt tyda på naturbesjälning. Procentuellt sett förekomma dylika drag ej så ofta i svenska uppteckningar, men ibland kan man dock få höra, att skogsråets hår såg ut som en grästuva, att hon hade som granris på ryggen o. s. v. Även dylika sporadiskt framträdande motiv synas mig främst ha till uppgift att framhålla skogsråets väsensolikhet med människan. De äro tydligen ögonblickets skapelser, ty de ha ingen som helst fast tradition bakom sig.

I detta sammanhang skall jag i korthet beröra även en annan omständighet. Man får ibland höra, att föreställningen om skogsråets ihåliga rygg beror på hallucinatoriska fenomen. Den vilsegångna eller på annat sätt uppskrämde har i skogen tagit ett ihåligt träd för skogsrået och därför antagit, att detta har ihålig rygg. Men detta är tydligen en konstruktion. Utan tvivel ha hallucinationer en stor betydelse för traderingen av tron på naturväsen, men däremot torde man ha rätt att betvivla, att de haft lika mycket att betyda för *uppkomsten* av tron på dessa väsen. Vad den ihåliga ryggen beträffar, synes det mig tydligt, att en förväxling mellan skogsrået och ett ihåligt träd ej kan vara möjlig annat än sekundärt. Vidare kan man ju med den nu omtalade teorien omöjligien förklara, varför skogsrået inom största delen av »ihålighetsområdet» säges baktill likna ett tråg. Slutsatsen blir, att om en hallucinatorisk förväxling verkligen ibland äger rum, så har den i detta fall som förutsättning — ej som resultat — ett fast utformat och episkt traderat sägenmotiv. Förväxlingen av sekundärt och primärt i detta och dylika fall ligger ju för övrigt snubblande nära för forskare, som ej förfoga över tillräckligt stort kontrollmaterial.

Jag har redan tidigare i detta kapitel berört ett uttalande av Holmberg-Harva. Han företrädde där den åsikten, att tron på naturväsen (även i Sverige) är ett utslag av naturbesjälning. Senare tycks han i viss mån ha ändrat åsikt på denna punkt, och numera synes även han sätta naturväsendena i samband med de dödas andar. Han skriver 1925: »Sett från de levandes värld är själva de *dödas handlingssätt avigt*. De tänkas t. o. m. gå baklänges. I ryska Karelen säger folket, att den dödes spökande ande 'träder in i stugan baklänges'. Just därigenom säger man sig kunna skilja den från en levande person. Denna föreställning är sammanknippad även med skogsandar. *Också dessa vandra i skogen baklänges.*²⁹ I småländska sägner, där det berättas huru 'skogstippan' kommer för att värma sig vid en stockeld i skogen, säges: 'Hon trippade alltså fram till elden, och då hon

²⁹ Kursiverat här.

värmt sig, trippade hon baklänges därifrån'. Folket påpekar, att det är hennes 'fula baksida, som gör, att hon aldrig vill vända ryggen mot folk'. Följande anteckning har gjorts hos svenskarna i Österbotten: 'Skogsjungfrun är ofta synlig. Sedd framifrån är hon en fint klädd, vacker jungfru med guldringar i öronen, men baktill företer hon bilden av en brandstake'. 'För att dölja detta lyte brukar hon gå baklänges'.»^{29a}

Holmberg-Harva tycks här mena, att baklängesgången är det primära och att förklaringen, att denna beror på den fula ryggen, snarare är sekundär. Så snart det gäller svenskt och svensk-finskt material, är dock detta alldeles uppenbart oriktigt. Vore vad skogsrådet beträffar denna baklängesgång verkligen primär, borde man vänta sig, att den skulle vara omtalad även i sådana sägner och memorat, i vilka ingenting säges om den fula baksidan; i varje fall kunde man vänta finna den nämnd i de allra flesta av de uppteckningar, vilka omtala den ihåliga ryggen eller svansen. Det verkliga förhållandet är emellertid omvänt. Blott i en mindredel av dessa senare uppteckningar omnämnes baklängesgången, och utan samband med den fula ryggen förekommer den aldrig. Den är i själva verket blott ett av de många knep det älskogslystna skogsrådet begagnar för att dölja sin fula rygg för de män, som hon söker förleda. Den är alldeles uppenbart *sekundär*.

Med det som nu sagts rörande två drag i skogsrådets utseende har jag velat exemplifiera nödvändigheten av att undersöka även till synes obetydliga detaljer, innan man bygger något på dem eller begagnar dem som stöd för redan färdiga teorier. För övrigt kunna även de minsta detaljer visa sig vara värdefulla för en folkminnesgeografisk undersökning, något som jag i fortsättningen skall återkomma till. Liksom de nu framförda synpunkterna naturligtvis ha sin tillämpning även på andra folkminnesområden än föreställningen om naturväsen, så gälla de också för flera andra traditionsbundna drag i skogsrådets utseende och sätt att framträda, så till exempel det förut omnämnda långa håret, den växlande längden (från en vanlig människas storlek till en höjd som de längsta träd), det skallande skrottet o. s. v. Beträffande det sistnämnda motivet måste man dock framför all beakta det djurläte, som synes ligga bakom.

För undvikande av missförstånd må till slut betonas, att jag naturligtvis ej anser, att alla dessa motiv med fast tradition och bestämd geografisk utbredning äro värdelösa för en folktrosundersökning. Tvärt om många gånger. Vad jag vill framhålla är blott vikten av noggranna förundersökningar. Det kan då visa sig, att en del av dessa »sägenmotiv» — även

^{29a} U. Holmberg-Harva, Vänster hand och motsols, Rtg 1925, s. 31. I hithörande noter hänvisar Holmberg-Harva till P. Söderbäck, Skrock, sed och sägen i en smålandssocken, Sthlm 1921, s. 121 och Fsvf. VII, 1919, s. 624.

om de äro av inhemsk härkomst — från början till slut äro rena fantasi-motiv och att de traderats på grund av sitt episka värde, d. v. s. på grund av sitt värde som intressant berättelsestoff. Andra motiv kunna visserligen ytterst gå tillbaka på trosföreställningar, ehuru de senare kommit att traderas främst på grund av sitt episka värde. Slutligen kunna åter andra ha inkommit utifrån och alltså föga ha att säga om det egna folkets tidigare föreställningar.

Men om således dessa »sägenmotiv» erfordra noggranna undersökningar, innan man vågar bygga på dem, så måste man å andra sidan även vara på sin vakt beträffande de *isolerat individuella* motiv, som kunna förekomma i såväl sägner som memorat, men främst i de senare. En generalisering ligger här tyvärr nära till hands, men den är mycket farlig. Uppteckningarna om naturväsen äro ju kvantitativt sett mycket talrika, och därför finns det naturligtvis sådana — det gäller som sagt särskilt memoraten — som äro mycket individuellt utformade. Genom lämpligt valda exempel kan man därför få stöd för snart sagt vilken åsikt som helst.³⁰

Som ett exempel på en generalisering av dylika mer eller mindre individuella motiv skall jag citera följande efter Krohn: »Likaledes återspeglar sig skogens och sjöstrandens växtlighet i skogs- och sjörådarnas utseende och klädsel. Skogsråets skägg är till färgen lavlikt; sjögubbens både skägg och hår liknas vid sjömossa. Lövjerskorna äro iförda en klänning, som är vävd av löv och blomster. Vattnets och skummets färg bärs av havsfruns ljusblåa tröja och snövita kjortel. Den våta, vattendrypande fällen på sjörådarnas klänning vittnar om deras hemvist.»³¹ Till att börja med lägger man märke till, att det »skandinaviska» materialet här representeras av svensk-finska uppteckningar — möjligen med något enda undantag — och rent a priori är det naturligtvis möjligt, att dessa kunna ha påverkats av rent finska förhållanden. Som ett finskt lån är jag böjd att uppfatta vad som säges om skogsråets skägg, ty detta motiv påträffas vad nordiskt material beträffar blott i svenska Finland; man bör ock bemärka, vad i det föregående anförts om det manliga skogsrået i Sverige. Vidare är den individuella karaktären hos flera av de ovan anförda motiven påtaglig. Det som sägs om lövjerskornas klänning återgår till exempel så vitt jag kan se på en enda uppteckning.³² »Havsfruns ljusblåa tröja och snövita kjortel» äro i varje fall mycket ovanliga motiv, något som framgår därutav, att jag ej kunnat finna dem belagda i Fsvf. Detta blott som ett

³⁰ Jag behöver väl knappast framhålla, att ett dylikt urval oftast är oavsiktligt och omedvetet. Det man söker finner man, men det övriga ser man ej.

³¹ A. a., s. 46.

³² Denna återfinns i Fsvf. VII:1, s. 623. Jfr även vad jag i detta sammanhang skrivit i uppsatsen Lövjerskor, i Budkavlen nr. 1, 1931, s. 2 f.

exempel, ty dylika generaliseringar skulle kunna anföras i stor mängd från skilda håll.³³ Om man vill studera en föreställnings *trosinnehåll*, borde därför — synes det mig — en rent statistisk undersökning av ett tillräckligt stort material vara en självskriven sak. Först då bleve man i stånd att säkert avgöra, vad som utgöres av isolerade individualföreställningar och vad som har fast tradition bakom sig, vad som är episka motiv och vad som är allmänföreställningar med psykologisk bakgrund. Särskilt det sistnämnda är det icke minst viktiga. Så vitt jag förstår är det nämligen i första hand dessa, som komma ifråga vid en undersökning av en föreställnings folktrösinnehåll.

S ä g e n g e o g r a f i. Under det att folksagorna i allmänhet ej kunna klaga över bristande uppmärksamhet från forskarnas sida, ha sägnerna och särskilt då de s. k. naturmytiska sägnerna länge och oberättigat fått stå i skymundan. Delvis i motsats till sagorna ha dock dessa sägner en bakgrund av ännu levande *folkstro*, vilket medför, att de i traditionspsykologiskt avseende i viss mån intaga en undantagsställning inom folkdiktningen. Dessutom är, vad Sverige beträffar, det insamlade materialet på detta område mycket rikhaltigt; sålunda finnas t. ex. av Självsägnen över 250 varianter. Vidare givs det ännu möjlighet att ute i fältet fylla luckor och göra värdefulla detaljundersökningar, vilket är av en betydelse, som knappast kan överskattas.

I anslutning till vad förut blivit sagt angående skogsråföreställningen och dess utbredning skall jag här lämna en kortfattad sägengeografisk översikt rörande några av de vanligare skogsråsägner. Att i ett fåtal varianter icke skogsrådet utan en »trollpacka», en »gast» eller en »tomte» är huvudpersonen, är ju naturligt nog och behöver här ingen närmare förklaring. Förutom de egentliga skogsråsägner har jag här för att belysa vissa gränsområden även tagit med ett par sägner, som vanligen berättas om de underjordiska.

Redan förut har jag talat om den »övergångskaraktär», som den egentliga skogsråföreställningen har i norra Svealand, och det samband, som härvidlag förefinnes med områdets karaktär av gammal fäbodtrakt. Även i sägengeografiskt avseende är detta övergångsområde mycket viktigt. Här ha nämligen en del sägner, som jag skulle vilja kalla *fäbodsägner*, sin sydligaste utbredning.

³³ Erkännas bör också, att materialet, när Skandinavisk mytologi skrevs, var både svåråtkomligare och kvantitativt mindre, än vad nu är fallet. En generalisering låg därför på den tiden nära till hands.

En typisk sådan sägen är följande, av vilken jag här anför en variant från Hedesunda socken i Gästrikland:

»Bengts Mor i Bäck i Hedesunda tala om, att dom var te fäbon en gång. På den tiden skulle flickorna väva i fäbon, och den där gången fick dom inte färdigt, utan en flicka lämnades kvar för att väva färdigt. Och så en kväll kom det en massa folk till'na och klädde'na till brud och satte en brudgum bredvid'na och en massa grannlåt hade dom. Fin mat duka dom fram på bordet, men hon åt ingenting, för om en äter får dom makt med en. Men hon hade en hund med sig, och han rusa hem till gården och skällde och levde om. Men dom brydde sig inte om'en, och bonn gick och la sig, men han fick inte lägga sig för hunden. Han körde opp'en, och han lära följa med'en opp till fäbon. När han kom dit, var det så där fint, men han hade en yxa med sig, och den kasta han över bordet, och då försvann dom, och det blev bara smådjur, ormar och grodor och sånt där, av alltihop.» (1932. ULMA: 8:o saml.)³⁴

Besläktad med denna sägentyp, vars sydgräns visas på karta 2, är den bekanta *Tovasägnen* (»Tull, tuller i Tova, tolv man i skoga — — —» e. d.). Tyvärr är antalet hittills insamlade varianter av denna sägentyp alldeles otillräckligt, men synbarligen sammanfaller sydgränsen för dess utbredning i stort sett med föregående sägens. En närmare undersökning av de båda sägentypernas förhållande till varandra ävensom rörande deras vidare utbredning västerut i Norge är mycket intressant, men en redogörelse härför skulle spränga ramen för denna uppsats.

Ungefär samma sydgräns som sägnen om vättebröllopet har även en sägen eller rättare sagt en trosföreställning, som jag här åskådliggör med en uppteckning från Gästrikland:

»När korna geck över trollvägen, skälld trollhunn tre granna hack. Trollhund var allri grov i rösten. Då sa dom som begrep: 'Nu geck di där korna över trollvägen'.» (Gstr., Österfärnebo. 1931. ULMA: 3454: 1, s. 29).

Vanligen sägas hundarna tillhöra trollen eller vittorna, varav benämningarna »trollhundar», »vitterhundar» etc., men i Dalarna säges råhanda — särskilt då »Besta» i Rättvik, Boda och Ore — ha en hund, som också skäller tre hack i taget. Sydgränsen för denna föreställning, vars ungefärliga utbredning framgår av karta 7, sammanfaller mycket nära med motsvarande gräns för sägnen om vättebröllopet. Intressant är att se, hur denna gemensamma gräns i stort sett är identisk med den linje, som markerar sydgränsen för »det kreatursskötande skogsrået», en linje som i sin

³⁴ Denna avslutning — d. v. s. att det »fina» visade sig vara ormar och annan styggelse — påträffas särskilt i varianter från norra Uppland och Gästrikland. Vanligare är emellertid en annan avslutning, enligt vilken flickan får behålla kronan och brudsilvret, när stålet kastas över henne.

tur föga skiljer sig från fåbodens sydgräns och flera andra viktiga etnografiska gränslinjer.

En annan mycket intressant sägentyp, som också belyser vad som här kallats skogsråföreställningens övergångsområde, är den så kallade *tibast-sägnen*, av vilken här anföras två varianter, en nordlig och en sydlig:

»En flicka var utsatt för en jordbyggarpojke, som friade till henne. Hon kunde inte på villkors vis bli fri honom. Men så en gång frågade hon honom, om han visste något botemedel mot allt ont. 'Ja', svarade han, 'tvivelbast och vändelrot är bot mot all sot'. Hon skaffade sig nu sådant och bar på sig, och sedan kunde pojken ej komma henne nära. Då han märkte detta, sade han: 'Tvi mig, som lärde dig denna bot!'» (Medp., Stöde. 1910. NM: 30348).

»Dä va en bonne som låg i skogen å kola en vinter å han vart så förvillad av skogsnuvan, så han höll på te övergiva bå hustru å barn å bara var när henne i skogen. Då va sommar å bonnhustrun gick i skogen å träffa skogsnuva å då fråga ho henne: 'Ja har en tjur därhemma, som inte bryr sig om *våra* kor, utan bara springer te *andras* kor, va ska ja göra för han ska hålla säj hämma?' Då svara ho: 'Å tag bara å häng på'n tidebast å vändelrot, så håller han sig nog hämma'. Å hustrun ho sydde in dä i byxlinningen på karn sin, å då vartt han hämma. Män skogsnuva ho sprang utekring hos dôm å skrek: 'Tidebast å vändlarot har mäjsjälvt förjort'.» (Smål., Långasjö. 1932. ULMA: 5181, s. 7).

Denna sägentyp, vars utbredning framgår av karta 2, finnes således både norr och söder om det nyssnämnda övergångsområdet, men den förändrar inom detta område radikalt karaktär, och man kan uppdelat den i en nordlig och en sydlig typ. I den nordliga är det en flicka, vanligen en fåbodflicka, som får besök av en »underjordisk» friare; man skulle kunna kalla denna typ för *fåbodtypen* eller *vätttypen*. Den sydliga typen åter, *skogsråtypen*, färgas av det maskulina erotiska fantasilivet och ansluter sig härigenom till ett flertal andra mera sydliga skogsråsägner.³⁵ Sägner finnes även belagd från de svenskspråkiga öarna utanför svenska Österbotten, dit den tydligen kommit från de mitt emot varande delarna av Norrland.

Det psykologiska underlaget utgöres av den uråldriga seden att medelst vissa huvudsakligen från växtriket hämtade medel skydda sina kreatur för de underjordiska och andra naturväsen eller kanske rättare sagt inte så mycket för dessa väsen själva som för deras kreatur. Dylika medel användas även för att få kreaturen att hålla samman i de stora skogarna; ett djur, som skilt sig från flocken med skällkon, var ju nästan omöjligt att hitta. Skyddsmedlen äro olika, och växlingen sammanhänger åtminstone delvis med växtgeografiska förhållanden. De vanligaste äro *tibast* och *vändelrot*, men även andra förekomma såsom *libsticka*, *rönnbär*, *laven-*

³⁵ Att observera är dock, att dessa sägner ofta ha sina bästa traditionsbärare bland kvinnorna, som ju härigenom få en förklaring till männens kallsinnighet eller otro. »De skulle ha levt så bra ihop, om inte skogsrådet hade varit — — —», o. s. v.

delrot — det sista dock tydligen en lokal ombildning av sägenformeln kanske på trakten okända vändelrot.

Till motivet liksom ofta även till den episka utformningen nära besläktad med denna sägen är en huvudsakligen i sydöstra Småland och östra Blekinge uppträdande sägentyp, av vilken jag här anför följande variant:

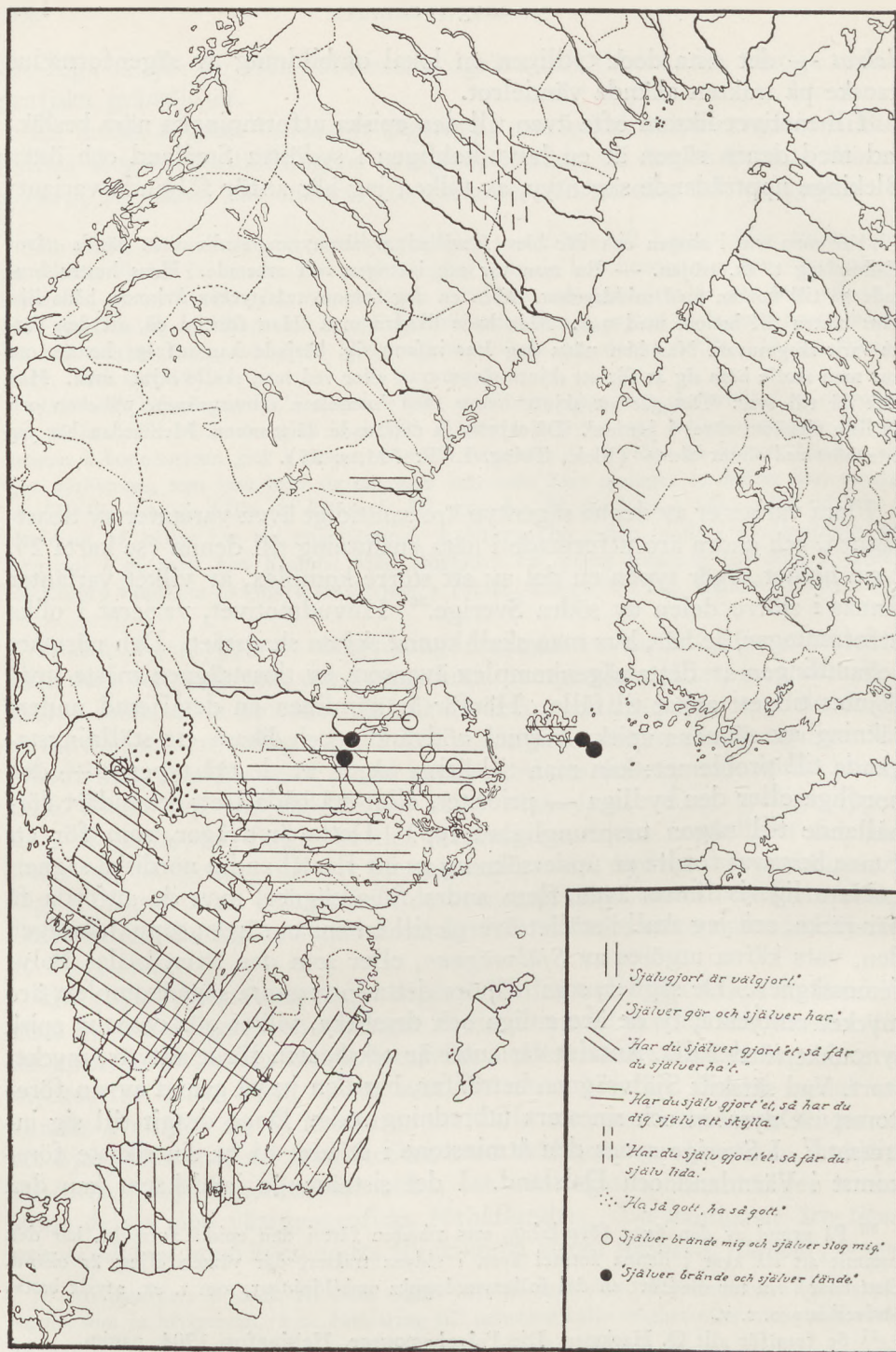
»Var man ute i skogen och där blev förvillad av skosnyvan, skulle man vända något klädesplagg t. ex. tröjan. — En man var ute i skogen och arbetade. Hans hustru brukade gå till honom med middagsmat. Men en dag kommo två stycken kvinnor, båda lika hans hustru till honom med mat. Båda hade likadan mat. Han förstod då, att den första varit skogsnuvan. När hon nästa dag åter infann sig, började han utfråga henne, om hur man skulle bära sig åt för att skjuta skogsnuvan eller vad man skulle skjuta med. Han fick då till svar: 'Det går att skjuta henne med 'messelten' (murgröna), pölseben och de lilla vita som växer i jorden'. 'Då skjuter ja dej', sade då mannen. Men sedan har jag inte hört vad slutet blev.» (Blek., Tving. LUF: 723, s. 25).

Flera varianter av denna sägentyp äro samtidigt även varianter av tibast-sägnen, och andra äro utformade i nära anslutning till denna (se karta 2). I sin helhet utgör typen en del av ett större komplex, av vilket varianter finnas i större delen av södra Sverige.³⁶ Huvudmotivet, varierat i olika utformningar, är här, hur man skall kunna skjuta skogsrået. Den närmare behandlingen av detta sägenkomplex ävensom av tibastsägnen måste uppskjutas till ett annat tillfälle. Härför är nämligen en detaljerad undersökning av sägnens episka formel nödvändig och likaså ett ställningstagande till problemet: kan man tillskriva någon av de två typerna — den nordliga eller den sydliga — prioritet, eller stå båda i ett sekundärt förhållande till någon ursprungligare typ? Detta är frågor, som för att kunna besvaras fordra en undersökning av ett flertal andra nordiska sägner.

Naturligtvis finnas även flera andra fäbodsägner, men de anförda få här räcka, och jag skall i stället övergå till en annan sägengrupp, nämligen den, vars kärna utgöres av *Självsägnen*, eller som den även kallas Polyfemossägnen. De sägner, som tillhöra detta intressanta sägenkomplex, äro mycket omtyckta, ty de äro roliga och drastiska, vilket gör dem ur episk synpunkt värdefulla. Antalet varianter är också, som förut antytts, mycket stort. Vad särskilt *Självsägnen* beträffar, har den ju på grund av sin förekomst i Odysséen och sin stora utbredning sedan länge dragit till sig intresset.³⁷ I Sverige synes den åtminstone i senare tid ha sin rikaste förekomst i Värmland och Dalsland. I det sistnämnda landskapet kan den

³⁶ På grund av den fasta förankring, som tibasten fått i den episka formeln, har den kommit att stå kvar i denna formel även i sådana trakter, där växten eljest är okänd. Detta har i sin tur medfört en del folketymologiska ombildningar, som t. ex. »tystkt bast», »tvivelbast» o. s. v.

³⁷ Se framför allt O. Hackman, *Die Polyphemessage*, Helsingfors 1904, passim.

Karta 6.

t. o. m. sägas vara *sägendominant*³⁸, i det att från detta lilla landskap finnas upptecknade över 40 varianter.

Utrymmet tillåter mig här blott att redogöra för ett rent folkminnesgeografiskt moment, medelst vilket jag likväl hoppas kunna visa, vilken dominerande roll de så att säga »episka formlerna» spela för en sägengeografisk undersökning.

Vid första påseendet och i all synnerhet, om man blott har ett litet material till sitt förfogande, synas de svenska varianterna av Självsågnen vara mycket enhetliga, fränsett naturligtvis en del yttre och ibland rent tillfälliga avvikelser, vilka ofta sammanhånga med olika lokalitetsförhållanden: det finns jägar-, kolar-, fiskartraditioner o. s. v. Men fränsett detta skall man likväl vid en systematisk undersökning av *hela* sägenmaterialet finna, att det är mycket tydligt ekotypiserat. På karta 6 se vi den bild man erhåller, om man som utgångspunkt tager replikens form: »Har du själv bränt dig, så får du själv ha't», »Självgjort är välgjort» o. s. v. Vi finna då, att Skåne, södra Halland och västra Blekinge fram till Mörrums å³⁹ bilda *ett* område, där slutrepliken är »Självgjort är välgjort».⁴⁰ Väster och norr om detta område i östra Blekinge, Öland, större delen av Småland och möjligen södra delen av Östergötland lyder samma replik: »Själver gör och själver har» eller »Själver gjort'et, själver har». Ett annat område bilda Bohuslän, Dalsland, sydvästra Värmland och västra Västergötland. Här heter det stereotyp: »Har du själv gjort'et, får du själv ha't.» Mellan de två föregående områdena utgör östra Västergötland och västra Småland ett övergångsområde. Så ha vi ett stort nordligt område med repliken: »Har du själv gjort'et, så har du ingen annan att skylla», ett område, som omfattar norra Östergötland, Närke, Södermanland, östligaste Värmland, Västmanland, Uppland, Gästrikland och Da-

³⁸ Särskilt vad sägnerna beträffar, brukar det nämligen vara så, att i varje trakt en eller ett fåtal dominera. Det är dem, som en meddelare först och spontant talar om, när sägner efterfrågas, och det är dem, som jag här kallat för sägendominanter. Dominanter kunna naturligtvis urskiljas även på andra folkminnesområden.

³⁹ Det blir alltså till stor del samma område, som Sigurd Erixon i Svensk kulturgeografi (Svenska kulturbilder IX, s. 10 ff.) kallat »Yttre Sydvästsverige». Även för detta utgöres gränsen mot Östblekinge av Mörrumsån. Vad Självsågnen beträffar, saknas dock tyvärr i hög grad material från Halland, varför man ännu ingenting kan säga om sågnens typisering i detta landskap.

⁴⁰ En liknande replik påträffa vi även på tyskt område: »Sülfst gedân is alletêt (allzeit) wolgedân», ropar en dvärg (Lybeck; Hackman, a. a., s. 114). Är detta en slump, eller finns det traditionsförbindelse mellan Nordtyskland och Sydsvrige i detta fall? De övriga tyska varianter, som Hackman anför, ha ej denna replik. Däremot synes det för tyskspråkigt område vara karakteristiskt, att det heter, att »självgjort» (»Selberjedan», »Seltetan», »Selbtan» etc.) — ej »Själ» — har bränt. Mannen (som bränner) kallar sig även på detta sätt.

larna; att detta område sträcker sig ännu längre norrut, har man anledning att förmoda därav, att det finns ett belägg på den sistnämnda repliken från Medelpad. Mellan detta sista område och det förut omnämnda västliga området i Bohuslän, Dalsland, sydvästra Värmland och västra Västergötland finns ett jämförelsevis begränsat område i mellersta och östra Värmland, där skogsräet får till svar: »Ha så gott, ha så gott». I Malå (Lappland) och Marsjö (Västerbotten) förekommer slutligen: »Har du själv gjort'et, så får du själv li (lida)». — Detta sista är ju mycket intressant. Skulle här uppe i Lappland och Västerbotten verkligen förekomma en särskild ekotyp, som utbildats där, så har man ju anledning att förmoda, att sägnen här uppe är avsevärt mycket mera spridd och ofta förekommande, än vad de fåtaliga beläggen (summa 2) ge anledning att förmoda. Det ligger ju annars nära till hands att antaga, att dessa sägner långt uppe i Norrland kommit dit i sen tid genom inflyttade sör-länningar. Men om den i så fall kommit dit i sin *nuvarande form*, borde dessa sägners replik påträffas någonstans längre söderut, men så är inte fallet, åtminstone inte i det material, som hittills är insamlat. Icke heller någon liknande replik finns belagd möjligen med undantag av den värm-ländska: »Har du själv gjort'et, så får du själv svi?» (Vrml., Glava. IFGH: 1608, s. 52). — Frågan om dessa två norrländska varianter här-komst måste därför tills vidare lämnas öppen.

Från Ångermanland finns en variant av sägnen, där repliken: »Själv brände, själv haf» påminner om den sydöstsmåländska typen. Någon traditionsförbindelse mellan varianterna av denna senare typ och den ångermanländska uppteckningen finns dock troligen ej. För övrigt tycks sägnen vara mycket sällsynt i Ångermanland.

Vad svenska Finland beträffar, så förekommer i uppteckningarna därifrån tyvärr mycket sällan utformade repliker. Från Sideby i Österbotten finns visserligen belagt: »Ja du må ha det då, när du själv gjorde det» (Fsvf. II: 3, 2. K. 349, 4). Av detta enda belägg kan man emellertid ej draga någon som helst slutsats rörande ett eventuellt samband med det västliga område i Sverige, där en liknande replik förekommer. Åland åter står som man kan vänta i traditionsförbindelse med Uppland.⁴¹

⁴¹ Om vi för ett ögonblick bortse från denna replik och i stället betrakta de svensk-finska varianterna av Självsgnen i ett större sammanhang, så är det emellertid intressant att se, huru dessa varianter bestämt skilja sig från de rent finska (jag syftar i detta fall på de av Hackman anförda, a. a., 128 ff.) hos vilka man nästan genomgående som en integrerande del av sägnen finner motivet: ett övernaturligt väsen lurar fast i en trädspricka e. d., ett motiv, som även förekommer längre österut, i Ryssland. Däremot har i ett par svensk-finska varianter ett »östligt» motiv kommit in, nämligen det, som omtalar, huru det övernaturliga väsendet mister sina ögon på så sätt, att någon håller smält bly e. d. i dem. Vid ämnets fortsatta behandling skall jag utförligare återkomma till denna punkt.

Vi ha alltså på detta sätt fått fram flera olika områden, av vilka det sydliga i stort sett är identiskt med ett redan tidigare konstaterat kultur-geografiskt område, och det nordliga — jag bortser då från beläggen från Malå och Norsjö — i huvudsak är identiskt med Svealand och det från Svealand koloniserade södra Norrland. Replikerna i de båda nordliga Götalandsområdena äro emellertid i stort sett att betrakta som olika variationer av samma grundtyp, och det gemensamma området (på karta 6 utmärkt genom sned streckning) kommer att utgöras ungefär av Götaland med undantag av det först nämnda sydliga området.

På denna punkt borde nu som ett viktigt komplement till den nyss gjorda undersökningen av sägenreplikens typisering företagas en omfattande utredning rörande de ordspråk, vilka ha samma avfattning som den nyssnämnda repliken, en utredning, som såvitt jag vet, ej har gjorts av någon av de forskare, som hittills behandlat Självsågnen. Några antydningar rörande förhållandet mellan ordspråket och sägenreplikens må här i korthet lämnas. I södra Sverige synes ordspråket vara typiserat på ungefär samma sätt som sägenreplikens, något som man ju kan vänta. Jag ger här några exempel:

»Själv göra, själv ha» (Smål., Skede. ULMA: 1932); »Själv gör, själver har» (Smål., Tuna. ULMA: 175: 193, s. 1); »Den själver gör, han själver har» (Ögl., Västerlösa. ULMA: 175: 122 b, s. 2); »Sjölver gjort'et, få sjölver ha't» (Vgl., Varola. ULMA: 180, s. 12); »Sjölver gjort å sjölver har» (Vgl., S. Fågelås. ULMA: 111: 160, s. 1).

Så mycket är också tydligt, att man icke utan vidare får antaga, att ordspråkets typisering är sekundär i förhållande till replikens. Ordspråkets stora utbredning m. m. talar emot ett sådant antagande. Jag är snarare benägen att tro, att ordspråket och sägnen åtminstone på svenskt område från början äro självständiga i förhållande till varandra men att senare ordspråkets form kommit att utöva inflytande på sägenreplikens form och att på så sätt en gemensam typisering blivit följden. Men jag betonar, att detta ännu så länge blott är en *hypotes*. Möjligt är även, att blott några eller någon av ordspråkets avfattningar från början ha varit ordspråk; jag tänker då särskilt på det sydliga »självgjort är välgjort», en avfattning, som ju psykologiskt sett påminner om »själv är bäst dräng», vilket ordspråk även bör undersökas i detta sammanhang och vilket väl i varje fall är självständigt i förhållande till sägnen.

Genom dessa antydningar har jag dels velat betona vikten av att en sägenundersökning *ej inskränkes blott till vissa begränsande »sagensynpunkter»* utan att *alla faktorer* tagas med i beräkningen och dels velat framhålla, vilka rika möjligheter som ändå stå en sägenundersökning som denna till buds.

Även om man tar skogsråets rop på hjälp, efter det hon blivit bränd, till utgångspunkt, får man en viss ehuru mera lokalt begränsad typisering. Så se vi t. ex. å karta 6, vilken utbredning utropet »Själver brände och själver tände» har. Även här finner man således, att Åland har sina traditionsförbindelser väster ut till östra Svealand, ej åt öster mot Finland. På kartan har jag även lagt in »Själver brände mig och själver slog mig». Huruvida något traditionssammanhang härvidlag finns mellan Uppland och belägget från Köla i Värmland måste dock på undersökningens nuvarande ståndpunkt anses ovisst.

Liknande kartbilder ger en undersökning av den oftast i förening med Självssägnen stående sägnen »Har du sett större gapa etc.», vilken jag dock här nödgas förbigå. En specialtyp av denna sägen skall jag dock i korthet omnämna, nämligen den som jag här kallar »*Firremirra brinner*»:

»Framtill såg skausnuvan ut som ett vanligt fruntimmer, men i ryggen såg hon ut som ett baktråg. Hon visade aldrig ryggen. — En gång kom skausnuvan fram till en kolare i skogen. Hon frågade honom, om han visste, vilken brand, som var varmast. Nej, det visste han inte. 'Jo', sa hon, 'det är hasselköln'. Kolaren drog då ut en brand ur milan och satte den mellan benen på skausnuvan, som började skrika: 'Bajom, Bajom, min fere-mera brinner'. Nu kom även skaumannen, och kolaren måste springa. När han kom tillbaka nästa morgon, var milan nerbrunnen.» (Skåne, Andrarum. 1928. LUF: 530, s. 36).

»Min mor Kirsten Holgersköb, har fortalt mig om en mand, som blev kaldt Hans Holgersköb, som brændte kul i nærheden av Pengekullen i Holgersköb. Som H. H. stod og brændte kul, ser han to ellepiger komme ud af skoven for at varme sig ved milerna. Han var ikke glad for deres besøg, men tog moget kulsten og smed efter dem, men de grinede og raabte: 'Bøje, Bøje Flisen brænder'. H. H. følte sig paa een gang syg og maatte gaa hjem. Men um morgenen, da han skulde ud at se til sine kulmiler, var de jævnet med jorden.» (Danmark, Sjælland, Græsted. 1932. DFS. 1906:23:25).

Karta 5 ger vid handen, att vi här ha ett sydligt område, som omfattar Skåne, Halland och Danmark, och till vilket på sätt och vis Kronobergs län (»Hunte, Hunte, Själver bränner mina kunte») kan sägas ansluta sig. Gemensamt för de olika varianterna är ett klagande över att cunnus (»kunta», »kuddflærpen», »firremirra» etc.) är uppbränd eller håller på att brännas upp. För Skåne, Halland och Danmark är vidare gemensamt, att mannen med knapp nöd räddar sig och att milan e. d. blir förstörd.

I avsnittet om skogsråets benämningar behandlade jag namnen »Hunte», »Hulte», »Jonte» o. s. v. och uppvisade deras karaktär av rimord till orden »kunte», »kulte», »konte». I sägnerna av typen »*Firremirra brinner*» ha vi nu sett ett nytt namn, nämligen: *Böjom* (Skåne, Tomelilla. LUF: 432, s. 5 f.); *Bajom* (Skåne, Andrarum. LUF: 530, s. 36); *Bøje* (Danmark, Græsted. DFS. 1906: 23: 25) o. s. v. Namnet förekommer även utanför denna sägentyp. Så t. ex. i sägnen om hur skogsmannen, ty det är

han som fått namnet, kommer in och värmer sig och är så lång, att han räcker runt stugan (se karta 4)⁴²: *Böjom* (Skåne, Sövde. LUF: 2177, s. 2 f.); *Bajom* (Skåne, Andrarum. LUF: 538, s. 8); *Bajåm* (Skåne, S:t Olof. LUF: 474, s. 60) m. fl.

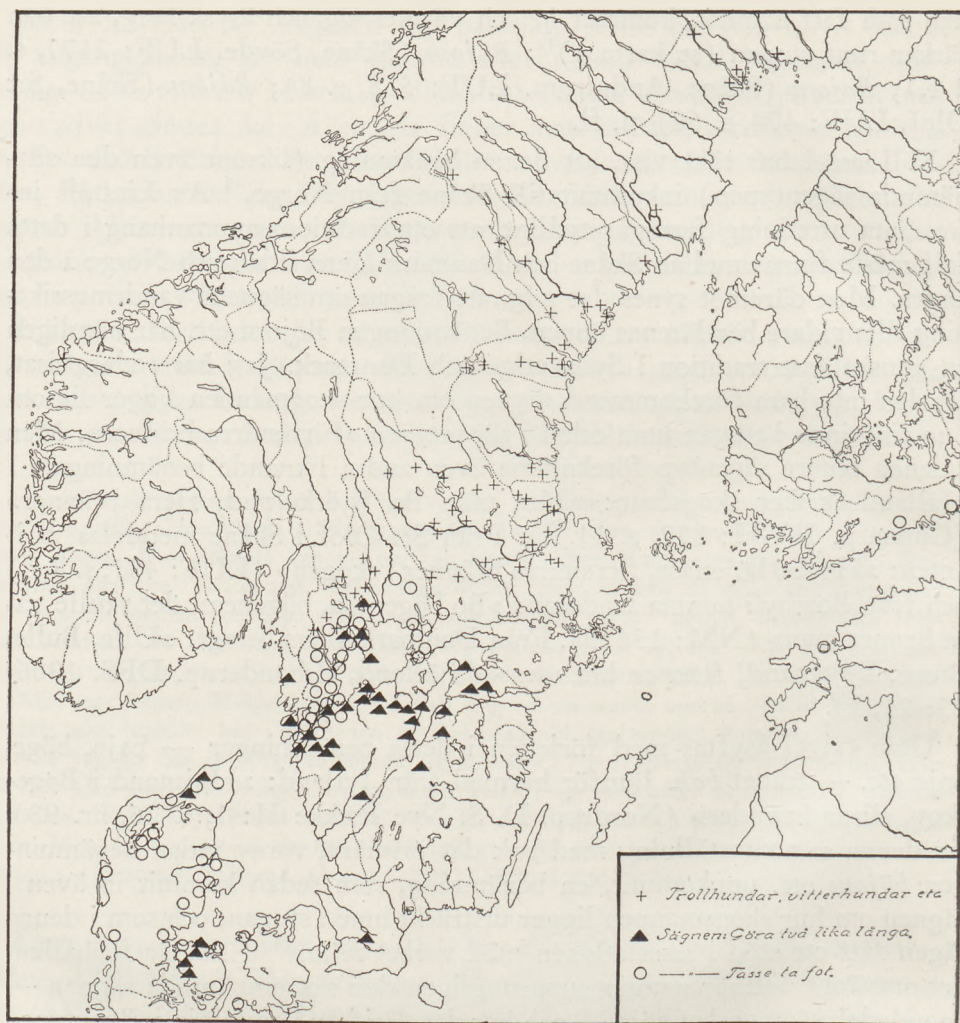
K. Liestøl har sökt visa, att denna benämning (liksom även den sistnämnda sägentypen) inkommit till Skåne från Norge.⁴³ Av Liestøls intressanta utredning framgår tydligt, att ett traditionssammanhang i detta fall måste finnas mellan Skåne och Danmark å ena sidan och Norge å den andra. Men däremot synes det mig, att frågan om sägnens vandringsriktning tills vidare bör lämnas öppen. Benämningen *Böjom* etc. har nämligen en ganska fast tradition i Sydsverige och Danmark. Jag har redan visat, att den inte bara förekommer i sägnen om hur skogsmannen ligger liksom i en ring inne i stugan utan också i sägentypen »Firremirra brinner». Men i denna senare sägentyp förekomma även andra liknande benämningar. I Halland skriker skogsfrun: »Min man Bo Björkelund, flera bränner» (Gunnarp. IFGH: 872, s. 11 f.). Från S:t Olof i Skåne meddelas varianten: »Ho, böjenäsa, firremirra bränner i skogen» (LUF: 485, s. 8 f.) och från Borrby i samma landskap: »Bo bögenesa, bögenesa, det skulle vara hennes man» (NM: 15619). Från Danmark finns belagt: »Ulle, Bulle, Busse, Bøjemand, flæspen brænder» (Sjælland, Esbønderup. DFS. 1906: 23: 21, I).

Utan tvivel åsyftas med förleden i dessa benämningar — baje, böge, bøje etc. — trädet *bok*. Jämför härmed från Jylland: »Højmand i Bøgeskov, sliren brænder» (Nordrup. D. S. Nye Række II: 1, s. 26, nr. 93). Är denna sammanställning med bok det primära, varav sedan benämningen *böjom* etc. uppkommit, en benämning, som sedan kommit in även i sägnen om hur skogsmannen ligger utsträckt inne i stugan, och som i denna sägen fått ett stöd i associationen med verbet *böja*?⁴⁴ Eller är förhållandet omvänt? Tillhör namnet ursprungligen den sist omnämnda sägnen — en avledning av verbet *böja* — och har det därifrån kommit in i sägentypen »Firremirra brinner» och associeras med bok, en association som kanske blivit stödd av enstaka förutvarande benämningar sådana som »Højmand i Bøgeskov» e. d.? — Ett definitivt svar på dessa frågor är nog omöjligt

⁴² Som exempel på denna sägentyp må anföras följande variant: »I den gamla tiden gick också skogsmannen in i stugorna om kvällarna, när det var kallt, för att värma sig. Och det var stora, stora stugor i de tider. Men han var så lång, så när han lade sig, räckte han runt om hela huset. Frågade någon vem det var, så svarade han endast: 'Böjom'; så fick han ligga till ljustet tändes, så försvann han.» (Skåne, Sövde. LUF: 2177, s. 2 f.).

⁴³ K. Liestøl, Den store Bøygen, i Festskrift til H. J. Falk, Oslo 1927, s. 20 ff.

⁴⁴ Sammanställningen med böja påpekas av Liestøl och kommer till synes även i skånska varianter av sägnen.

Karta 7.

att giva med det hittills tillgängliga materialet som enda grundval, men jag är benägen att ansluta mig till det senare alternativet. Detta av den orsaken, att namntraditionen synes vara *minst* stadgad i typen »Firremirra brinner», under det att den är relativt enhetlig i den andra av de två sägentyper, som här komma ifråga (jfr kartorna 4 och 5). Nya uppteckningar i fältet kunna kanske bidra till frågans slutgiltiga lösning.

I föregående sägen ha vi sett ett exempel på en förbindelse mellan Sydsvrige och Sjöland över Öresund. Lika viktig om inte viktigare för sängegeografien är emellertid en annan förbindelse, som jag skall åskådlig-

göra genom en kartbild över sägnen »*Tasse ta fot*». Som exempel på denna sägen skall jag först anföra följande variant:

»En gång var det vargar efter en skogrå, och hon rädda sig in i en skogslada. Där satte hon sig i en glugg och räckte ut benen åt vargarna och reta dem. 'Tasse ta fot, tasse ta fot', sa hon. Men det var en karl inne i ladan, och han rände till henne, så hon ramlade ner bland vargarna. 'Tasse ta så gott alltihop', sa han.» (Dalsl., Skällered. 1929. IFGH: 1810, s. 1).

I Sverige är denna sägen synnerligen enhetlig, och om man undantar ett par lokala avvikelser, har den också överallt samma stereotypa form, som kommer till synes i de ovan anförda uppteckningarna från Sverige. Med endast ett par undantag (i Östergötland: »myling») är det överallt skogsrået, som är utsatt för vargarna. I Danmark är »nissen» huvudpersonen i sägnen, och denna är här i hög grad särutvecklad i förhållande till den svenska ekotypen. I Danmark ingår sägnen i hela det komplex av sägner, som handla om skämt (»drillerier») med nissen, och i den danska ekotypen⁴⁵ ingår motivet »nissen hämnas på drängen genom att lägga honom över brunnen eller på en harv e. d.» som ett — icke minst ur episk synpunkt — viktigt moment.

Enligt vad karta 7 utvisar, har sägnen i Sverige sin talrikaste förekomst i det västra Vänerlandskapet, och förbindelseleden mellan Sverige och Danmark går i detta fall alldeles tydligt över Nordjylland och Västsverige, ej över Sydsverige och de danska öarna. I Sydsverige saknas nämligen sägnen och likaså på Själland, utom vad nordvästligaste delen beträffar, dit sägnen tydligen kommit från Jylland över Fyen. — En annan omständighet, som pekar på att Västsverige i detta fall står i traditions-sammanhang med Jylland, är, att det i Bohuslän ej saknas sägner liknande de danska om »nissedrillerierna». Se t. ex. följande:

»En dräng på gården Kåre (Orust) tussade hunden på nissen. Han slogs, så det stod lågor ur halsen på'n, men på natten blev drängen så sjuk och galen, så tre man kunde inte hålla honom.» (Bohusl., Orust. Folks. o. Folkd. i v. Sverige, s. 51).

Sägnen finns även i Nyland i svenska Finland samt på Ormsö och Nuckö i svenska Estland, men den står i detta fall icke i traditionsförbindelse med rikssvenskt utan med estniskt och liviskt område, där denna sägentyp är talrikt förekommande. Jag återkommer till detta i ett annat sammanhang.

Så länge ej sägnens utbredning på tyskt område är klarlagd, kan man ej säga något med bestämdhet, och därför vill jag tills vidare mera som

⁴⁵ Se E. T. Kristensen, Danske Sagn, Gamle og Nye Række (art. »Nisser»).

en hypotes framkasta den förmodan, att sägnen kommit till Sverige söder ifrån över Jylland, och att i Danmark sägnen ekotypiserats under påverkan av sägenkomplexen kring nissens gestalt, under det att den i Sverige anknutits till skogsrådet.

En annan skogsråsagen, vars utbredningsförhållanden m. m. rätt mycket påminna om den senast behandlade, är sägnen »Göra två lika långa». Som exempel anför jag följande uppteckning från Sverige⁴⁶:

»Det var ett skogsrå, som träffade på ett par skyttar, som låg och sov i skogen. Den ene var lång och den andre var kort, och nu drog hon först i den ene och sen i den andre för att göra dem lika långa. 'Ska ja efter mi lella fila blanka, ska ja snart göra dem lika långa', sa hon. Det var en yxa hon tänkte hämta.» (Vgl., Bollebygd. 1931. IFGH: 2379, s. 3).

Även i detta fall går traditionsförbindelsen mellan Sverige och Danmark över Skagen och södra Bohuslän. Utom kartbilden (se karta 7)⁴⁷ talar härför även den omständigheten, att det rent episka momentet är ungefär detsamma i Danmark som Bohuslän. Som exempel må anföras:

»— — som de låg där, kom skogsrån och titta på dem. 'Den ene stacket, den andre lång', sa hon.» (Bohusl., Västerlanda. VFF: 1932, s. 1); »En kort och en lång, en stacket och en svång. Dra lika! Dra lika!» (Södra Bohusl. Folks. o. folkd. i v. Sverige, s. 56); »Den lange og den stakken! Tehi, tehi, tehi, den lange og den stakken.» (Danmark, Brevst. D. S. Gamle Række II, s. 75, nr 132). —

Detta episka moment förekommer i Sverige även utanför Bohuslän men då oftast i förening med en fortsättning om att skogsrådet skall hämta sin yxa och göra männen lika långa (se uppteckningarna från Västergötland). — Även förutom den nu omnämnda skillnaden mellan Bohuslän och den övriga delen av sägnens svenska område kan, vad det episka momentet angår, en viss ekotypisering iakttagas inom Sverige.

Under det att spridningsområdet i fråga om föregående sägen i huvudsak utgjordes av trakten väster och norr om Vänern, utgöres det för den nu behandlade sägnen snarare av östra Vänertrakterna. Från Västergötland synes sägnen över Vänern (Kållandsö?) ha kommit till Värmlandsnäs. Detta senare ha vi även tidigare sett skilja sig från det övriga Värmland och i stället ha traditionsförbindelser med det närbelägna Västergötland (se karta 1). Nässets karaktär av särområde i förhållande till det övriga Värmland framgår även av andra än till skogsråföreställningen hörande traditioner. — Även ett annat exempel på traditionsspridning »sjöledes»

⁴⁶ Se vad Danmark beträffar i föregående not angivna arbete.

⁴⁷ Från Dansk Folkemindesamling har man välvilligt meddelat mig, att sägnen ej finns belagd från Själland.

synes vi ha i denna sägen, i det varianterna i Östergötland troligen kommit dit över Vättern från Västergötland.⁴⁸ Just denna förbindelseled har vad språkliga förhållanden beträffar påpekats av G. Danell.⁴⁹

I motsats till »Tasse ta fot», som faktiskt kan sägas vara en sägendominant i Dalsland och som även är rikligt belagd i sydvästra Värmland, förekommer »Göra två lika långa» jämförelsevis sparsamt över hela sitt område, dock med ett visst undantag för Västergötland, där den synes ha sin rikligaste förekomst, ehuru den ej ens här kan sägas vara dominant. Om ursprungsort m. m. är det svårt, ja omöjligt, att säga någonting, innan förhållandena i Tyskland blivit grundligt undersökta.

De två västliga sägnerna »Hanka upp släpet» och »Rået hjälper kolaren» har jag redan förut i korthet omnämnt. En annan västsvensk sägen måste jag här lämna obehandlad, nämligen sägnen om hur skogsrået luras fast i en trädspricka. Den är mycket vanlig i Östeuropa — liksom även i Finland — och uppträder där ofta i förening med Självmotiv.⁵⁰ Även andra intressanta skogsråsägner nödgas jag denna gång gå förbi, så t. ex. en del sydöst-götiska sägner, som synas stå i traditionssamband med Balticum — särskilt Estland — och möjligen även Finland. Likaså den huvudsakligen till de gammaldanska landskapen begränsade sägen, som man skulle kunna kalla »Vakna i kärr», och den över större delen av Götaland spridda sägen »Rået blåser i bössan», som dock i Sverige är dominant i Östergötland.

En behandling av de naturmytiska sägnerna fordrar ett hänsynstagande till en mångfald olika faktorer. Några av dem låta inordna sig i vissa grupper, sammanhållna av gemensamma grundmotiv. Så t. ex. i fråga om sägnerna »Hanka upp släpet» och »Rået hjälper kolaren», vilkas likartade utbredning förklaras av det gemensamma motivet *skogsråets svans*. Även i det stora Självsägenkomplexet är det sammanhållande elementet ett sägenmotiv av utpräglad episk natur, ehuru man här mera än i förra fallet måste taga hänsyn till underliggande folktro. Ännu mer i verklig folktro bottnar emellertid det sägenkomplex, där det talas om hur man skyddar sig mot skogsrået — eller andra övernaturliga väsen — och gör sig av med henne. Vi ha vidare sett, huru så att säga de olika näringsförhållandena trycka sin prägel på en del sägner. Om vi påträffa en variant av tibastsägner, kunna vi i de flesta fall utan vidare avgöra, om den är nordlig eller

⁴⁸ Möjligt är emellertid också, att sägnen *tidigare* funnits även i norra Västergötland och området norr om Vättern.

⁴⁹ Några anmärkningar om Vättern som språkgräns, i Xenia Lideniana, Sthlm 1912, s. 43 f.

⁵⁰ Se t. ex. Hackman, a. a., s. 193 f.

sydlig, och detta gäller även ehuru i något mindre grad för en sägen sådan som »Byta getter mot ko».

En sak i detta sammanhang, som är av stort intresse, är de olika sägenstypernas samband med olika yrkesgrupper. Det finns bland skogsråsägnerna främst »jägarsägner» och »kolar- eller allmännare skogsarbetarsägner». Av psykologisk natur men mycket intressant är spørsmålet: hur förhålla sig kvinnorna till dessa i övervägande grad »manligt» betonade skogsråsägner? Hur är det ungefärliga procentuella förhållandet mellan män och kvinnor, när det är fråga om traditionsbärare? Men detta liksom mycket annat är frågor, som jag måste spara till ämnets fortsatta behandling.

Sporadiskt förekomma sydliga skogsråsägner även i Norrland, men det är tydligt, att de härvidlag medföljt inflyttade sörlänningar, något som även Ella Ohlson antyder i sin framställning *Naturväsen i ångermanländsk folktro*.⁵¹ I enstaka fall kan man tydligt iakttaga, när och hur dylika »traditionslopp» ägt rum.

Om vi se på skogsråföreställningen i dess helhet, skulle jag, vad utbredningsområden och därmed sammanhängande frågor beträffar, här vilja framhålla Vänerlandskapens stora betydelse, ehuru detta ej med önskvärd tydlighet framgår av de kartor jag i denna uppsats varit i tillfälle att framlägga. Området synes dock ej vara enhetligt. Det östra Vänerlandskapet, d. v. s. ungefär detsamma som Västergötland, skulle jag för skogsråföreställningens vidkommande vilja kalla kärnan i det västra Götaland. Detta område, men tydligen även Vänerlandskapen i övrigt, förefalla ha stått i livlig förbindelse med Jylland.^{51a}

I samband härmed kan man uppställa den frågan, huru de genom denna undersökning vunna resultaten förhålla sig till de resultat, som ernåtts genom de kulturgeografiska undersökningar av den *materiella kulturen*, som under senare år gjorts särskilt av Sigurd Erixon. En del har jag redan antytt. Ett område, rörande vilket folkminnesgeografien och den allmänna kulturgeografien synas komma till i huvudsak samma resultat — särskilt beträffande den sydliga sträckningen — är det sydvästsvenska område, som jag i denna uppsats redan påpekat och vilket i huvudsak är detsamma som det, vilket Erixon kallat *Yttre Sydvästsverige*.⁵² En annan yt-

⁵¹ Folkminnen och Folktankar 1933, s. 96 ff.

^{51a} Denna förbindelse är ju som bekant även arkeologiskt dokumenterad. Vidare har F. Ström påpekat, att en hel del ordspråk tydligen kommit till Sverige denna väg (Svenska ordstäv, Sthlm 1929, s. 5).

⁵² Se kartan på s. 10 i Svensk kulturgeografi (Svenska kulturbilder IX). Detta senare område sträcker sig dock längre norrut än det på karta 6 urskiljbara området.

terst påfallande överensstämmelse råder mellan den av mig flera gånger omtalade gränsen för fäbodsägnerna (se ovan s. 167 f. och kartorna 2 och 7) och den etnologiska gräns (fäbodarna, kubbstolen, skiftesverkets halvfrekvens och stolpboden), som återfinnes på en av Erixons kartor.⁵³ Åtminstone vad Uppland beträffar, har gränsen ifråga även sin tillämpning på språkliga förhållanden, belysta i E. Kruuses uppsats i samlingsverket Uppland.⁵⁴ Så vitt jag kan förstå, råder det därför intet tvivel om, att vi här ha en viktig kulturgeografisk-folkloristisk gräns, gränsen mellan södra Sverige och Norrland. På karta 1 framträder mycket tydligt ett västligt område, inom vilket skogsrådet har svans, ett område, som har sin naturliga fortsättning i Norge. I ett föredrag⁵⁵ har Sigurd Erixon uppvisat ett västsvenskt område, omfattande i huvudsak norra Bohuslän, Värmland, Dalarna och Härjedalen, vilket han karakteriserade såsom östra delen av ett skandinaviskt övergångsområde innanför Kattegatt och Skagerrack. Detta är ju ungefär samma område som det nyss omtalade »svans»-området, ehuru till detta senare även Närke och västra Västmanland ansluta sig. När det gäller skogsråmaterialet, kan man alltså i detta fall fastslå, att det västsvenska området har samma tradition som Norge, och detta är med all säkerhet ett ursprungligt förhållande.

Uppsatsen bygger som förut nämnts uteslutande på jämförelsevis ungt material. Hur skulle det hela tett sig och vilka kartbilder skulle man fått, om uppteckningarna varit gjorda låt oss säga hundra år tidigare? Eller med andra ord: *Äro vi berättigade att ur nutida folkloristiskt material dra ga slutsatser rörande äldre förhållanden?* När ju t. ex. fäbodar tidigare bevisligen funnos även i Götaland, borde ju även fäbodsägner ha funnits där. — Denna fråga för oss in på en hel mängd av problem. Det är tydligt, att det därvidlag ställer sig olika för å den ena sidan allmänna föreställningar, bottnade i verklig folktro, som t. ex. skogsråföreställningen i sin helhet, och å andra sidan *sägner*, där det episka elementet ofta — ja kanske oftast — är mer framträdande än trosmomentet. Men det synes mig också vara tydligt, att man tidigare betydligt överskattat de *naturmytiska* sägnernas spridningsförmåga och spridningshastighet. De tyckas ofta vara liksom ömtåliga växter med ringa acklimatiseringsförmåga i främmande jordmån. I de fall, där jag medelst äldre litteraturbelägg kunnat kontrollera vissa sägners äldre förekomstområden, synas dessa vara ungefär

⁵³ Ibidem, Pl. I.

⁵⁴ E. Kruuse, De levande folkmålen, i Uppland, II, Uppsala 1908, s. 537 f. Se särskilt kartan.

⁵⁵ Hållet i Föreningen för svensk kulturhistoria, dec. 1932.

desamma som i våra dagar.⁵⁶ Vidare är det ju långt ifrån säkert, att t. ex. de nuvarande fäbodsägnerna överhuvud taget existerade på den tiden fäbodar funnos i Götaland. Frågan om sägnernas ålder är dock en mycket svårutredd fråga, och varje sägen, eller kanske rättare varje sägengrupp, fordrar härvidlag en speciell undersökning. Den särskilt sedan mitten av 1800-talet allt hastigare skeende traditionsupplösningen är ju av negativ art, i det att man på vissa trakter, där man har all anledning att förvänta, att en viss företeelse skall finnas, likväl icke finner några — eller blott ytterst få — belägg härför. I fråga om skogsråföreställningen utgör Södermanland ett sådant område; emellertid har nog traditionsupplösningen här börjat tidigare och får nog ses i samband med herrgårdskulturen och den i kausalsammanhang med denna stående statarkulturen. Ehuru jag således tror, att man i huvudsak beträffande de här behandlade företeelserna kan räkna med en ganska stor konstans, så måste man likväl i första hand låta kartbilderna gälla för vad de äro: *en schematisk bild av förhållandet under senare delen av 1800-talet*.

När man drager slutsatser rörande folkloristiskt material, måste man vidare komma ihåg, att de olika folkloristiska kategorierna ofta ha skilda traditionsbetingelser och därmed även olika utbredningsförhållanden, liksom det folkloristiska materialet som helhet betraktat i mångt och mycket har andra traditionsbetingelser än det etnografiska och det dialektologiska; t. o. m. när det gäller en och samma företeelse visa ofta benämningskartor och »sakkartor» förvånansvärt stora olikheter. Ju flera och ju grundligare folkminnesgeografiska undersökningar, som företagas rörande olika folkminnesgrupper, desto flera olika smärre och större områden, desto flera varandra korsande gränser kommer man säkerligen till en början att få, men jag tror också, att de stora linjerna på detta sätt till slut skola klarna och att en viss enhetlighet ifråga om resultaten kommer att nås. Jag kan ej underlåta att i detta fall hänvisa till Estland, där man till följd dels av landets jämförelsevis ringa omfattning och dels på grund av den intensitet, varmed folkminnesundersökningarna där fullföljts, nu börjar skönja dylika klara linjer.

⁵⁶ Jag vill i detta sammanhang hänvisa till v. Sydows uppsats Om traditionsspridning (i Skandia 1932, s. 321 f.) och de där uttalade åsikterna.

Zusammenfassung.

Das Material zu diesem Aufsatz, der aus volkskundlich-geographischen Gesichtspunkten die Waldgeistmythe auf schwedischem Sprachgebiete behandelt, ist unter systematischer Untersuchung der grösseren folkloristischen Archive Schwedens gesammelt worden; für Schwedisch-Finnland sind die bisher erschienenen Teile des Sammlungswerkes »Finlands svenska folkdiktning» benutzt worden. — Die Ausbreitung der Waldgeistmythe geht aus Karte 1 hervor. Sie ist jedoch nicht auf dem ganzen Gebiete, das auf der Karte bezeichnet ist, einheitlich. Im Süden macht sich ein *Kerngebiet* bemerkbar, das Götaland, Nerike, Södermanland, die grösseren Teile von Upland und Wermland sowie teilweise das südliche Westmanland umfasst; dazu kommt noch das südliche Ansiedlungsgebiet in Schwedisch-Finnland. Der psychologische Hintergrund ist hier das Phantasieleben einsamer Köhler, Jäger usw. Der Waldgeist tritt hier als ein einsam lebendes, von vorne schönes, aber hinten hässliches Weib auf, das die Männer anzulocken versucht. Die Waldgeistmythe hat hier einen typischen Sagencharakter. Nördlich von diesem Gebiete schliesst sich im nördlichen Wermland, in Westmanland, in Dalekarlien, im nördlichen Upland und in Gestrikland — sowie in Österbotten in Schwedisch-Finnland — ein Gebiet anderen Charakters an. Der stereotype Sagencharakter ist hier weniger hervortretend, und die streng individuell ausgestalteten Erzählungen eigener Erlebnisse spielen eine grosse Rolle. Der psychologische Hintergrund ist hier in vielen Fällen das Phantasieleben der Sennerinnen. Man kann dieses Gebiet als ein Übergangsgebiet charakterisieren, weil Sagen und Erzählungen von den Unterirdischen hier oft vorkommen. Wie diese Unterirdischen hat auch der Waldgeist hier Vieh (s. Karte 2, wo das jetzt besprochene Übergangsgebiet deutlich hervortritt). — Ausser dem weiblichen Waldgeist wird in Schonen ein männlicher Begleiter desselben erwähnt, der Waldmann (s. Karte 3), dieser ist aber allem Anschein nach eine sekundäre Erscheinung. Sekundär ist auch der männliche Waldgeist, der im südlichen Småland und in Blekinge unter dem Namen »Hunte», »Hulte», »Jonte» usw. erwähnt wird (s. die Karten 4 und 5). Diese Namen — und mit ihnen die Vorstellung — sind offenbar als Reime auf die in einem speziellen Sagentypus vorkommenden Wörter »kunte», »konte» usw. (= cunnus) entstanden. Der männliche Waldgeist hat folglich in Schweden eine schwache Stellung in der Tradition. — Das vom Reiter gejagte Weib in den Sagen von Wodans wilder Jagd ist oft von den Forschern mit dem Waldweib identifiziert worden. Eine Untersuchung zeigt indessen, dass dem gejagten Weib die typischen Eigenschaften des Waldweibes fehlen, und dass es eine besondere Gestalt

ist, welche die Sage in das Land brachte. Typische Motive, wenn es sich um das Aussehen des Waldweibes handelt, sind der hohle Rücken und der schleifende Schweif. Von diesen Motiven, die eine deutliche geographische Differenzierung (s. Karte 1) aufweisen, ist das eine — der Schwanz — ein wichtiger Bestandteil von zwei Sagen, welche deshalb genau dasselbe Ausbreitungsgebiet aufweisen wie das Motiv selbst (s. Karte 1). Der Schweif und der hohle Rücken können als gute Merkmale für traditionsgebundene Motive angesehen werden, welche von den spontan auftretenden Motiven streng getrennt zu halten sind, die besonders zahlreich in den individuellen Erzählungen oder Memoraten auftreten. Eine solche Trennung, die besonders für eine folkloristische Untersuchung von grösster Bedeutung ist, erfordert aber sehr oft eine rein statistische Untersuchung eines hinreichend grossen Materials, was bis jetzt versäumt worden ist.

Die Waldgeistmythe macht in vieler Hinsicht nur einen Teil einer allgemeinen Geistervorstellung aus, indem die Einteilung in Wald-, Wasser- und Berggeister häufig von sozusagen rein geographischen Ursachen bedingt ist. Das ist vor allem mit der weiblichen Gestalt der Fall. Aus diesem Grunde sind in die sagegeographische Darstellung in gewissen Fällen auch solche Sagenvarianten aufgenommen worden, in denen andere Naturwesen als das Waldweib Hauptpersonen sind. Um gewisse Grenzverhältnisse zu beleuchten sind schliesslich auch einige Sagen von den Unterirdischen behandelt worden. — Eine wichtige sagegeographische Grenzlinie oder, richtiger, ein Grenzgebiet, tritt auf den Karten 2 und 7 hervor. Wir sehen da, wie die Südgrenze für das viehzüchtende Waldweib im grossen und ganzen mit der Südgrenze für die Sage von der »Wichtelhochzeit« sowie für die Sagen von dem »Troll-« oder »Berghund« zusammenfällt. Innerhalb desselben Grenzgebietes wechselt auch die sog. »Tibastsage« den Charakter. Die jetzt besprochene Grenze fällt auch mit wichtigen sprachlichen und ethnographischen Grenzlinien zusammen. Auf Karte 6 sehen wir das Bild, das man erhält, wenn man als Ausgangspunkt für die Typisierung der »Selbstsage« (der »Polyphemsage«) das stehende epische Moment — die epische Formel — nimmt. Zum Teil in derselben Weise vollzieht sich die Typisierung eines mit der epischen Formel gleichlautenden Sprichwortes. In den ursprünglich dänischen Provinzen Schwedens kommt in ein paar Sagentypen eine Benennung »Böjom«, »Bajom« usw. vor (s. die Karten 4 und 5), die auch in Dänemark und Norwegen auftritt. Es leuchtet ein, dass in diesem Falle ein Traditionszusammenhang vorliegt, dagegen muss wohl die Frage nach der Richtung, in welcher sich die Verbreitung vollzogen hat, bis auf weiteres offen gelassen werden. Während Karte 5 eine sagegeographische Verbindung zwischen Dänemark und Schweden über Öresund veranschaulicht, tritt

auf Karte 7 ein anderer wichtiger Weg der Verbindung zwischen Schweden und Dänemark hervor, nämlich von Jütland via Skagen nach Westschweden um die Mündung des Götaelf herum. Auf der letztgenannten Karte tritt auch die grosse Bedeutung der Wenerprovinz hervor. Diese scheint nämlich über den Götaelf und den früher erwähnten Weg in lebhafter Verbindung mit Dänemark und dem Kontinent gestanden zu haben. — Viele der im Aufsätze erwähnten Grenzlinien und Verbreitungsverhältnisse im allgemeinen haben interessante Parallelen auf dem Gebiete der materiellen Kultur, wie auch auf dem der Dialektgeographie. Die Bedeutung dieser Parallelen darf aber nicht übertrieben werden. Folkloristische, ethnographische und dialektologische Erscheinungen haben nämlich ganz natürlich in vielen Beziehungen verschiedene Traditionsbedingungen. Die Parallelen lassen aber erkennen, dass man die Hoffnung hegen kann, durch zielbewusste Untersuchungen von verschiedenen Seiten allmählich die grösseren kulturgeographischen Zusammenhänge klarlegen zu können.

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

En skissbok från stormaktstiden

Av Uno Willers

I den samling av böcker och autografer, som vice häradshövding Wilhelm Willers vid sin död 1924 lämnade efter sig och som han i sin tur erhållit genom testamente efter överceremonimästaren greve Ulric Wilhelm Gyldenstolpe (d. 1863), finnes bl. a. en liten skissbok i tvär oktav från 1600-talet. Tyvärr ha endast några av dess första blad blivit tagna i anspråk, men de små akvarellerade och säkerligen svenska vinterbilder, som skissboken innehåller, synas vara av ett visst kulturhistoriskt intresse.

Titelbladet, på vilket i präntad guldskrift läses ordet »Disparates», är rikt ornamenterat, men de vanliga emblemen ha utbyts mot jaktvapen, dryckeskärl o. d., så att man redan här får en föraning om i vad stil de följande bilderna komma att gå. På dem framställas nämligen, tydligen med en viss karikerande avsikt, glada upptåg och jakter. I nedre högra hörnet är titelbladet daterat »Paris le 19. Oct: 1699». Samtliga bilder ha formatet 65×125 mm.

För övrigt finnes ingen skriftlig uppgift i skissboken, och det kan måhända synas djärvt att antaga, att motiven till de små akvarellerna skulle vara hämtade från Sverige. De vinterlandskap, som de framställa, tyckas emellertid redan den icke etnografiskt sakkunnige så typiskt svenska, att man skulle kunna våga denna hypotes. Skissboken har även blivit underkastad en benägen granskning av ett flertal av Nordiska museets tjänstemän, och dessa ha med rätt stor samstämmighet velat lokalisera bilderna till östra Sverige. Enligt en familjetradition skola också de små akvarellerna vara avsedda att framställa Karl XII:s och hans vänners ungdomsupptåg, vilka ju gått till eftervärlden i Leonards Kaggs dagboksanteckningar och de främmande diplomaternas depescher.¹ Den man, som på en av bil-

¹ Jfr S. Bonnesen, *Gäsgalgarna i Ystad. Ett bidrag till historien om Karl XII:s ungdomsäventyr*, i *Karolinska förbundets årsbok 1931*, s. 1 ff.

Fig. 1. Bild ur skissbok dat. 1699.

derna synes ha fallit ur en släde och tappat sina båda peruker, äger onekligen en rätt stor likhet med samtida porträtt av den unge kungen.

Att med någon större säkerhet fastställa skissbokens proveniens torde knappast låta sig göra. Man bör dock nämna, att tillsammans med den här omtalade boken några handskrifter av Karl XII och hans systrar som barn kommo till Wilhelm Willers' ägo, och dessa papper härstamma med all säkerhet från kanslipresidenten Nils Gyldenstolpe. Det är ju möjligt, att de kungliga autograferna och skissboken följts åt ända sedan hans tid.

Vem som utfört bilderna är naturligtvis icke bekant, men säkert är att det var en dilettant och ingen konstnär. Måhända var det en av de många svenska officerare, som vid denna tid tjänstgjorde i Frankrike, eller en fransk diplomat, som velat föreviga svenska vinterminnen. Dateringens franska avfattning kan knappast fälla utslag mellan dessa givetvis mycket hypotetiska antaganden.

Den första av bilderna efter titelbladet framställer ett landskap med snö och granar. I vänstra kanten håller just en släde på att försvinna, och till höger syns en annan, från vilken hästarna slitit sig och i karriär spränga bort, släpande körsvennen efter sig. Mitt på bilden ses en man, som tydligen vill hejda den skenande hästarna. Även nästa bild föreställer ett vilt slädparti, fig. 1. Den bakersta släden har kört ikull. Mellan de båda släderna synes halvliggande framlänges på marken i karolinsk dräkt en man, vars utseende, som förut nämnts, starkt påminner om Karl XII:s. På den tredje bilden köra två slädar utmed stranden av en vik eller ett sund. För den bakersta slädan äro hästarna spända i tandem. Till höger höga berg-

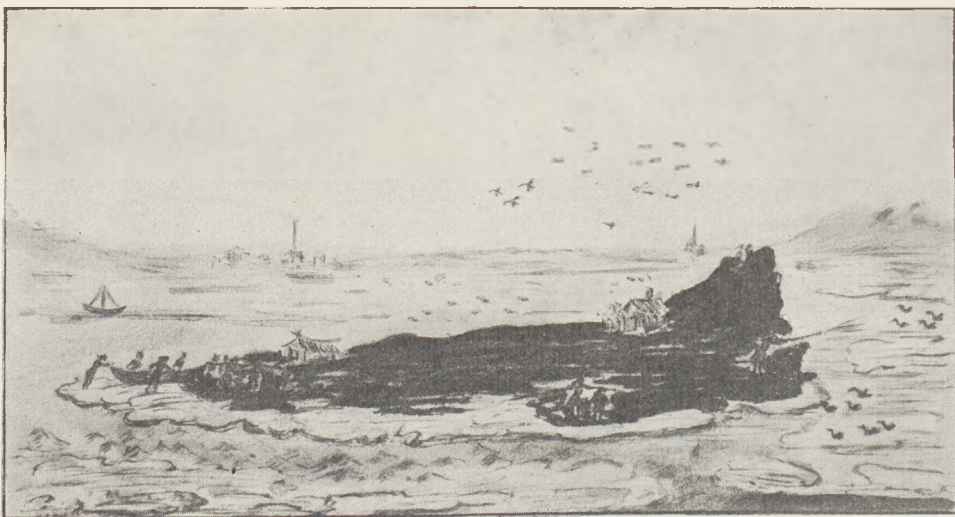

Fig. 2. Bild ur skissbok dat. 1699.

partier med en odefinierbar slottsbyggnad, vars läge, om ock alltför högt, närmast för Hörningsholm i tankarna.

Fjärde bilden framställer tydligen ett svenskt gästgiveri — märk skylten! — vid vilket just hästombyte till en på gården stående släde äger rum. Bilden är i synnerhet intressant genom rödfärgningen av bl. a. husknutarna, se planschen nedan efter s. 216.²

På den femte bilden är ett slädparti i stil med dem på föregående bilder lätt uppskisserat med blyerts. Den sjätte föreställer tydligen en sjöfågelsjakt på en liten skärgårdskobbe, fig. 2. Till vänster drages en båt upp i stranden över isen. I bakgrunden synes en kuststräcka med en kyrka och en liten by.

² Bilden lämnar en viss belysning åt den teori om rödfärgningens historiska utveckling, som framställts av S. Erixon i En bok om rödfärg, Sthlm 1932.

Nya uppgifter om timmerdrag

Av Sigurd Erixon

Bland de talrika brev och skrivelser, som kommit mig tillhanda med anledning av min uppsats Ett timringsredskap i kulturgeografisk belysning i häfte 1 av Rtg 1933 och som alla givit intressanta upplysningar och anvisningar om timmerdragstypernas förekomst och utbredning i vårt land, är det särskilt tvenne, som äro av så stor betydelse, att de förefallit mig värda att omedelbart publiceras.

Ingenjör Algot Friberg i Jönköping meddelar, att han påträffade ett timmerdrag vid undersökningarna år 1908 av fästet Piksborg vid sjön Bolmen i Annerstads socken, Sunnerbo härad i Småland. Dess utseende

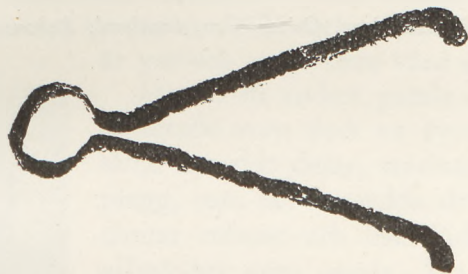

Fig. 1. Timmerdrag, Piksborg, Annerstads sn, Småland.

framgår av bifogade bild, fig. 1, för vilken jag också har ingenjör Friberg att tacka. Det framgår av denna, att draget närmast är att jämföra med Cd2rg, ehuru ringen saknas. Denna var även borta vid anträffandet. Redskapets längd är 15,5 cm. Det är snedvridet och något skadat, vilket sannolikt skett vid den brand, som övergick fästet år 1434. Härigenom blir detta dragjärn det första, som direkt kan dateras till medeltiden. Märkligt är, att sålunda bygelformen med ring då var i användning. Detta talar i sin tur för att de ålderdomliga formerna med fasta klor äro betydligt äldre. De dateringar, som av mig föreslagits, ha härigenom blivit bekräftade effektivare och snabbare, än som kunnat väntas. Det namn, som i orten begagnats på detta redskap, uppges vara »me(d)bringare».

Den andra uppgiften härrör från Odensjö socken, också i Sunnerbo härad i Småland. Den 71-årige byggmästaren Johan Magnusson därstädes har lämnat en så detaljerad beskrivning på ett timmerdrag, som begagnats i orten, att redskapets utseende kunnat rekonstrueras såsom fig. 2 visar. Det hade formen av en tång, och avståndet mellan skänglarna reglerades med en insatt träkil, fasthållen genom hopklämning i handen av ytterskänglarna. Denna typ är för övrigt okänd, men möjligen är dess förekomst dock icke helt sporadisk.

Kanske kunna ytterligare former uppsåras. Underrättelser om sådana liksom uppgifter om drag i allmänhet, vilka komplettera vår kunskap, äro synnerligen välkomna.

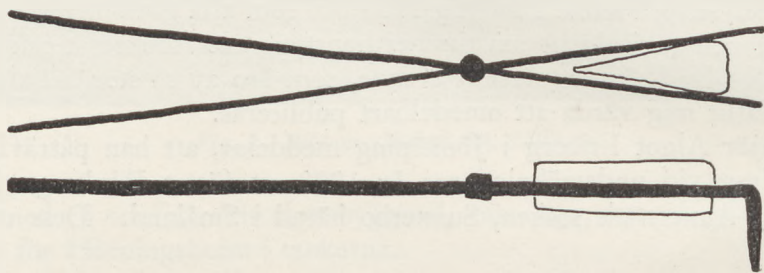

Fig. 2. Timmerdrag, Odensjö sn, Småland. Rekonstruktion.

Några anteckningar från dräktuppvisningen i Ljusdal midsommardagen 1933

Av Ingrid Dahlin

Ofta bäras våra folkdräkter på ett sådant sätt, att man ställer sig skeptisk, då det gäller dräktparader, dräktuppvisningar o. d., det må talas hur mycket som helst om dräkternas »äkthet», deras »stiltrogenhet» o. s. v. Att man sedan ger sig på nåd och onåd inför något så imponerande som dräktparaden i Ljusdal midsommardagen 1933 är dock förklarligt. Här kunde man, på få undantag när, ej tala om utklädsel. Här bars fädrens gamla klädedräkt med synlig och berättigad stolthet. »Det här är farmors dräkt», »det här är min mors mormors dräkt» och liknande uttryck hördes litet varstans. — Här kunna blott lämnas några strödda anteckningar om ett par av de 21 sockendräkterna, men helt säkert är var och en av dem värd sin lilla avhandling.

Att tro att endast gamla dräkter voro representerade vore dock en överdrift. Där funnos såväl nysydda delar, sammanställda med gamla plagg, som helt nysydda dräkter, om man undantar mössor och halskläden, som tydligen i allmänhet voro gamla. De nysydda dräkterna voro helt naturligt av underordnad rang; i fråga om dem var traditionen bruten, hur »rik-tiga» de sedan än kunde vara.

Dagens huvudintresse knöts naturligtvis kring det ståtliga brudparet — ett verkligt brudpar — från Färila socken, fig. 1. Bruden bar sin sockendräkt, bestående av svart kjol, rött livstykke och sidenförkläde. Kronan, de brokiga, fladdrande sidenbanden samt blomkransen prydde det långa, utslagna håret. Brudgummen bar hög hatt, mörk jacka, gula byxor och brokig väst. Brudpigorna hade sitt hår bundet i »brudpigenacke» med granna sidenband och pärlbroderier.

Fig. 1. Brudpar, Färila sn.

Fig. 2. Ungmörsdräkt, Delsbo sn.

Fig. 3. Flickdräkter, Delsbo sn.

Den socken, som dock dominerade, dels genom sin mångfald deltagare, över 300, dels genom dräkten själv, var otvivelaktigt Delsbo, fig. 2 och 3. De nygifta hustrurna i sina vackert arbetade, vita »knypelhattar» voro genom sin rikedom av silversmycken de grannast utstyrda. Rikt ornerade silverbälten, 2—3 minnespenningar och granna halslås i halsgropen hörde till stassen liksom vigselringen, den karakteristiska »knoppringen», vilken förgylld lyste på fingret nedom de grant broderade, svarta halvvantarna. Här funnos även mödrar med sina barn, de förstnämnda i samma vita hatt, men utan den breda kantspetsen, alldenstund »den var bara för ungmor». Håret var i detta fall liksom hos de nygifta sorgfälligt dolt av »hatten». Flickorna däremot buro håret fritt hängande nedåt ryggen och voro iförda de granna, brokiga »påsluvorna». Till och med den stränga svarttröjan med svartluva bars av en deltagare. Några buro röda klädeslivstycken, andra rödrandiga livstycken; »man skall ha rött vadmalsliv till den lagda kjolen, rödrandigt livstykke bäres endast till den släta», sades det.

Delsbokarlarna i sina bandkantade luvor buro karakteristiska västar och jackor med en mångfald blanka knappar samt blå vadmals- eller gula skinnbyxor, de senare »mer till vardags». Vackra ornerade knäbälten eller konstvävda band buros vid knäna. Enligt uppgift voro »alla Delsbodräkterna äkta, ingenting nyvävt utom möjligen livstycken och band».

Den standardisering av dräkter, som vid rekonstruerade dylika blir en oundviklig följd, var man här som i flera andra socknar välgörande fri ifrån.

Fig. 4. Barndräkt, Bjuråkers sn.

Fig. 5. Barndräkt, Järvsö sn.

Järvsökvinnornas dräkt verkade kanske sträng och allvarsam, men den var långt ifrån missklädsam. Svart och lila voro här de förhärskande färgerna i motsats till Delsbobornas röda färg. Halskläderna höllo sig konsekvent inom denna färgskala. Bland dessa märktes även ett par med för Järvsö typiskt silkebroderi. Det mest i ögonen fallande var helt naturligt de svarta mössorna med sin spetsiga framkontur och den klart blåade kanten närmast ansiktet. Till och med barnmössor funnos i detta snitt, men i gladare färger, fig. 5. De randiga ylleförklädena med svart botten och ränder i rött och vitt harmonierade med den goffrerade kjolens röda list. Omväxlande med dessa ylleförkläden buros även tryckta dylika, småmönstrade mot mörk botten, vilka trots sin rosighet hade samma stränga karaktär som dräkten för övrigt.

Bjuråkersbornas mest framstående dräktdrag voro de mycket djupt och hårt veckade rödlistade svarta kjolarna. En kjol i brunaktig färg var enligt uppgift mycket gammal: »Min farmor har fått kjolen.» De mörkblå linneförklädena med smala, vita ränder buros allmänt, och här som på flera andra håll sågos småflickorna bära sina dräkter lika värdigt som sina mödrar. En liten tös iförd regelrätt »nacke» av de grannaste sidenband tilldrog sig särskild uppmärksamhet, fig. 4, liksom en deltagare i vit ungsmors »hatt» av helt annan typ än den i Delsbo men även denna försedd med vackert knypplad kantspets, fig. 10. Livstyckena voro i allmänhet röda med smala ränder, »men de äldre skulle ha mörkare färg liksom mitt som är blått», sade en meddelare. — Bjuråker hade även helt säkert de flesta manliga deltagarna, men så syntes de också väl i sina höga, blå och röda

Fig. 6. Mansdräkt, Bjuråkers sn.

Fig. 7. Mansdräkt, resp. Alfta sn och Ovanåkers sn.

kilmössor. Här funnos även olika mansdräkter representerade; såväl långbyxor som knäbyxor av vadmal och skinn buros. Västrandningen bestod i huvudsak av röd botten med ränder i gult, grönt och vitt. Denna socken kunde även räkna den äldsta deltagaren, en över 80-årig kärngubbe, fig. 6.

Även i Ovanåker funnos olika mansdräkter, fig. 7. Västrandningarna varierade: såväl blå- som grönbottniga dylika buros till de korta, mörkblå jackorna med svängda eller raka framstycken, försedda med täta rader blanka knappar. Kvinnorna buro olika tryckta förkläden till sina goffrade kjolar, som dock saknade den röda listen. Här funnos även vita halskläden broderade med vackert tambursömsbroderi. »Till midsommardagen brukades de, så det är alldeles riktigt nu».

Ljusdalsborna själva voro ej heller dåliga representanter för gammal bygdekultur. Nämndemansmoran visste berätta, hur dräkten sett ut både i helg och söcken. Såsom densamma här bars, var den helt naturligt helgdagsstassen med sina svarta kjolar, rödrandiga livstycken och förkläden i

Fig. 8. Helgdagsdräkt, Ljusdals sn.

Fig. 9. Sorgdräkt, Ljusdals sn.

smalrandigt, mörkt ylle eller siden, fig. 8. Som ett exempel på ovan nämnda värdefulla upplysningar vill jag endast nämna några detaljer i dräktskicket, som sagesmannen ifråga påpekade. Den dräkt småflickorna buro var, då de vuxit ur kolten, snarlik de äldres, men med klar blå kjol och brokigt kantband. Denna dräkt kallades »lekstugudräkt». Till densamma bars överdel med raka ärmar lik den vanliga vardagsöverdelen för äldre. Endast till helgdagsbruk användes nämligen »rynksärken» med vida, vid handleden inrynkade ärmar. Till detta högtidsplagg användes den tyllbroderade »nattkappan» med bågspänne. — Anmärkningsvärt var även, att man under halsklädet, utom då det »rödäktas» bars, skulle bära ett helvitt dylikt, något synligt under det andra. I vardagslag utbyttes det rödrandiga livstycket mot ett mörkare, merendels svart och i motsats till helgdagslivet ej heller försett med skört. Håret skulle bäras i en fläta hängande nedåt ryggen och flätan vara instoppad under halsklädet. — I sorg bars svart bindmössa med slätt stycke samt däröver ett vitt, stärkt dok, svart halskläde och »mörkare livstycke», fig. 9.

Den manliga Ljusdalsdräktens mest karakteristiska plagg var otvivelaktigt de mörkblå strumporna med konststickade, ljusblå ränder. Kort, svart jacka, svarta knäbyxor, rödrandig väst samt hatt eller trindmössa fullbordade dräkten.

Alfta sockendräkt lyste upp genom sina goffrerade, röda kjolar och sina färgrika livstycken i siden, damast eller vackra yllerandningar. Förklädena voro oftast av tryckt, blommigt tyg mot vit bottenfärg. Halsklädena buros i helg löst hängande över livstycket, »men om det användes halskläde i

Fig. 10. Ungmorshatt, Bjuråkers sn.

Fig. 11. Bindmössa med »stycken»,
Hanebo sn.

vardags skulle dom vara nedstuckna under livstycket». Även en dylik vardagsdräkt fanns i den rika samlingen. Den bestod av livstyckskjol i smalandigt svart och rött ylle. Därtill bars även »solhilk» av hemvävt linne, med den karakteristiska tvärkulliga mössan »finkan» eller »nattmössan» synlig i nacken. Mössorna voro ofta av brokigt halvseiten med mönster i silke mot bomullsbotten, den ovan nämnda typen utan »stycke». Till den i nacken hoprynkade »kammarmössan» bars däremot »stycke». De smalandiga kjolarna med brokiga ränder mot mörk botten, i såväl gamla som skickligt nyvävda exemplar, buros även i flera socknar. Så till exempel lade man märke till Forsa och Norrbo roliga kjolrandningar mot svart eller brun botten. Enligt uppgift voro de brunbottnade äldst. I Norrbo betonades, att »randningen måste vara olika i tre närstående ränder för att sedan åter upprepas». I Forsa var enligt uppgift olikheten mellan helgdags- och vardagsdräkt densamma som i Alfta, randig livstyckskjol i vardags, kjol och skörtlivstycke, oftast i rött, i helg. I båda socknarna buros vita förkläden med blå och rosa ränder, något varierande men i typ densamma.

Även i Hanebo socken buros dylika kjolar. Här voro de brokiga ränderna dock smalare och i diskretare färgställning än i ovan nämnda socknar. Förklädena voro i allmänhet mörka, en hel del av siden. Vackra bindmössor med brokiga sidenband om kullarna samt mycket breda stycken voro utmärkande för denna socken, fig. 11.

Så till sist ett par rader om Segerstads sockens enda men lysande repre-

Fig. 12.
Förkläde, Segerstads sn.

sentant. Dräkten bestod här av bredrandig kjol, grön bottenfärg med breda ränder i pastellfärger, långt skörtlivstycke av bredrandigt mönstrat ylletyg, ett raffinerat tryckt förkläde, fig. 12, överdel av linne med vitbroderi, bindmössa med sidenband om kullen samt vackert arbetat stycke. Enligt uppgift skulle dräkten ha tillhört prostdottern Christina Maria Fragmenia, dotter till den förste prästen i Hanebo («i Hanebo hade dom inte haft någon prost förut, då socknen hörde till Segerstad»). På 1800-talet utbyttes kjol och livstycke mot livstyckskjolen och kallades då »köft».

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Gotländska gårdar och byar under äldre järnålder. Av John Nihlén och Gerda Boëthius. Norrköpings tidningars aktiebolag, 1933. Pris kr. 6:—.

Det finns väl ingen grupp av fornlämningar, som så inbjuder till studium som kämpgravarna men som tillika är så känslig för varje vetenskaplig beröring som de. Lyckligt karakteriserade redan Helfeling (1800) kämpgravarna som »ett slags Monumenter, samtliga af en form, långa parallelogrammer från 50 till 60, 70 à 80 alnar, 10, 12 à 16 alnar breda med en jordvall, blandad med sten omgifne, hvarpå nu för tiden flere sorter skog, törne, hassel och hagtornsbuskar växa, som innesluta rummet, hvilket annars är ganska jämt och plant inom vallarna». På 1880-talet kunde Fredrik Nordin konstatera, att kämpgravarna voro lämningar efter hus från äldre järnåldern.

Författarna till ovanstående arbete ha framlagt en rad nya rön och iakttagelser, gjorda under deras ännu icke avslutade undersökningar under det senaste decenniet. Det centrala i en beskrivning av kämpgravarna måste under alla förhållanden bliva huset självt. Det behandlas av Boëthius, som med ledning av resultatet från 14 undersökta husgrunder gjort en tabell över omkring 1200 kända kämpgravar efter en indelning i 5 huvudgrupper eller typer. Förf. har varit medveten om ett sådant företags vanskligheter. Omkring 32 % av hela antalet kända husgrunder hänförliga också till en »okänd typ». Synnerligen konturlös och konstruerad verkar grupperingen i de fall (typ III och IV = 63 % av hela antalet), där någon utgrävning icke förmått ge gruppen bestämd karaktär. Här får en så pass mångtydig företeelse som proportionerna mellan längd och bredd ofta bli avgörande för grupperingen. Typologiskt sett blir utbytet magert. Som arbetshypotes antaga författarna, »att typ II äro (!) äldst, att nästa skedes murar sträva mot en fast skalmursteknik, samt att de höga skalmurarna utan försträvning äro yngst.» Typ II omfattar husgrunder med ofta rundade hörn och med utåt försträvide, breda jordvallar, ut- och invändigt kantsatta med stora gråstensblock. Att åtminstone enstaka kämpgravar med dylika ofullkomliga murar även kronologiskt sett tillhöra ett äldre skede, framgår direkt av Nihléns undersökningar vid Känne i Burs (Stav-

gard).¹ Ovanstående hypotes är i sin helhet antaglig även av andra skäl och en vidare utformning av densamma hade varit önskvärd. Vidare kunde huset ha ställts i förbindelse med andra tidigare och samtida hustyper på nordiskt område.

Ännu ett utmärkande drag kunde ha anförts i synnerhet beträffande typ II, som säkerligen är betydligt rikare företrädd än vad författarna tills vidare velat antaga. Husets inre ligger ofta — redan före en utgrävning — på ett lägre plan än den omgivande marken. Den äldsta tänkbara formen för en kämpgrav är en lång, tämligen grund och bred »grav» med jordvallar på båda sidorna, uppkomna genom utgrävning i det inre. En sådan renodlad form är väl endast teoretisk, men den är av betydelse för förståelsen av kämpgravshusets ursprungliga karaktär och dess plats i raden av förhistoriska hus. Däremot finns det en del kämpgravar med mycket oregelbundet löpande låga vallar, som ofta endast kunna följas tack vare de här och var uppstickande stenarna, och andra med insidan tämligen regelbundet kantad med en skoning av stora klumpstenar. Det är husgrunder, som sannolikt i båda fallen typologiskt sett äro äldre än typ II. Man skulle säkerligen kunna göra en mycket »vacker» — som arbetshypotes brukbar — typologisk serie av kämpgravhus med hänsyn tagen just till vallarnas gradvisa förbättring från dessa låga, stenskodda, mer eller mindre oregelbundet löpande jordvallar fram till de höga, lätt övervallade, rätvinkligt löpande skalmurarna, där kalksten i stor utsträckning kommit till användning; huvuddragen kunna följas även utan utgrävningar. Säkrare är väl emellertid att tills vidare hålla isär en äldre grupp, i vilken typ II ingår, och en yngre grupp med vallar i skalmursteknik.

Det äldre huset har säkerligen i väsentliga drag haft en annan uppbyggnad än det yngre. I rent yttre avseende torde det förstnämnda bäst kunna uppfattas under bilden av ett tält, där duken motsvaras av taket och stängerna av det system av stolpar, som helt uppbär detta. Vallarna, de enda nu ovan jord synliga lämningarna, ha sin motsvarighet i de jordtorvor, som utgöra tätning mellan duk och markyta. Vallarna ha således endast haft skyddande uppgift. För övrigt synes trävirke ha kommit till mycket liten användning i detta äldre hus. Nihléns utredning av timmerbyggnadskonstens förutsättningar, framför allt med stöd av skeppsfynden, har därför ej så stort intresse i detta fall. Skeppsbyggnadskonstens höga ålder — den var säkerligen väl utvecklad redan under bronsåldern — behöver icke betvivlas, men den färdighet, som nödvändigheten här framkallat, har man ej haft stort behov av vid bostadsbygge.

¹ Nils Lithberg har i Gotländskt arkiv 1933 utförligt behandlat sägnerna om Stavar den store och deras förhållande till Stavgards-namnet.

Detta äldre nergrävda, primitiva hus har paralleller vida omkring i världen. Det är en utpräglad nordlig hustyp, som till den yttre skapnaden skiljer sig från bronsåldershyddan, som var uppförd i resverk och är känd framför allt genom husurnorna. Men släktskapen dem emellan är ändå omisskännlig. Grundskillnaden ligger väl däri, att bronsåldershyddans väggar — med en bärande grundstomme av stolpar och med tätning av kvistar och lerklining däremellan — i kämpgravshuset delats upp så, att stolparna för takresningens skull flyttats ett stycke in i huset, medan tätningen ersatts med de vida bättre skyddande jordvallarna. Det nära sambandet mellan stolpar och väggar framgår av de undersökta husgrunder, där stolpstöden följa tätt intill dessa (t. ex. husgrunden vid Åby i Bro). Vi möta här en ofullkomlig typ utan stadga i grundplan och uppbyggnad. Den synes ha uppstått under ogynnsamma klimatiska förhållanden. Om typen ifråga skall förstås på ovan skisserade sätt, lämnar den också ett säkrare grundlag för den postglaciala klimatförsämringsteorien än någon annan arkeologisk faktor.

Det yngre huset har uppnått fastare konturer i alla avseenden. Grundplanen är tämligen väl fixerad. Vallarna få efterhand karaktären av verkliga murar, på vilka takets tryck delvis kan ha avlastats. Den stora hallen vid Rings i Hejnum saknade stolpstöd eller stolphål. Detta kan förklaras därav, att man redan så tidigt nått fram till ett slags sparrtak. I hus av angivet slag har också verktygsbehandlat trävirke fått allt större användning, tills det efter hand sannolikt helt ersatt stenen. Husets fortsatta utveckling har av Boëthius tämligen ingående belysts; hon har därvid anfört drag, som utgöra slående paralleller till vad som ovan sagts om husets uppkomst och dess samband med bronsåldershyddan. Här är det emellertid ej längre fråga om kämpgravar; vallarna och de ur dem utvecklade stenmurarna ha försvunnit. Om dateringen kan för närvarande ingenting annat med bestämdhet sägas, än att kämpgravshuset hade högkonjunktur under hela den romerska järnåldern. Nihlén är den förste, som fört ned huset i förromersk järnålder. Från vikingatid känna vi dels timrade hus, dels klinhus, som varit i bruk i södra Skandinavien, även under kämpgravstid. Kämpgravshusets upphörande är väl ett tecken på klimatförsämringens utjämning.

Författarna ha ägnat äldre hustyper alltför liten uppmärksamhet, vilket medfört, att kämpgravshuset som sådant blivit alltför schematiskt uppfattat. Den i vissa fall idealiserade rekonstruktionen av Lojstahallen återgår i de fall, då den vilar på arkeologiskt material, på iakttagelser från yngre hus. Men författarna ha genom att godtaga vad som kategoriskt kallas »Rekonstruktion av byn vid Fallet i Tingstäde» (fig. 16) låtit detta rekonstruktionsförsök bli normgivande för kämpgravshuset i allmänhet.

De olika husen ha säkerligen även i det rent yttre haft mycket växlande utseende. Så bör det t. ex. redan nu stå fullt klart, att man beträffande den äldre typen med oregelbundet löpande vallar och rundade hörn har att räkna med ett runt avvalmat tak i stil med bronsåldershyddans takhuv.

Författarnas uraktlåtenhet att konsekvent räkna med äldre och yngre hus medför, att de icke heller närmare sysslat med gårdens uppkomst i de fall, då flera hus förekomma kring samma av vastar kringgärdade tun. Nihlén antyder i förbigående (s. 37 i kapitlet om bebyggelse typerna), att »gårdarna växt ut organiskt och utan planmässighet från en första kärna», och att husen nog sällan uppfördes på en gång. Som orsak till att flera hus uppstått både i gård och by synes han tänka sig, att en utflyttning ägt rum. Förklaringen kan mycket väl vara riktig, men räknar man, i likhet med Nihlén, med att en storfamiljsorganisation existerat, skulle en utflyttning i egentlig mening betyda, att denna samhällsform var stadd i upplösning och att vi i föreliggande fall icke längre ha att göra med en utan flera gårdar. Det är ofta mycket svårt att avgöra vilka hus, som tillhöra samma tun även på de ställen, där vastsystemet är tämligen väl bevarat. Anläggningen vid Rings i Hejnum benämnes av Nihlén »by» (s. 28), medan Boëthius konsekvent använder »gård». Redan den omständigheten, att det finnes gårdar med endast ett hus, gör det troligt, att man har att räkna med anläggningar av detta slag som det ursprungliga. Förf. ha också bland andra enstaka gårdar upptagit 22 st. med hus av typ II. Och man får framför allt icke bortse ifrån de mycket vanliga glesa husgrupper, där avståndet mellan varje hus är betydande.

Bredvid dessa enstaka gårdar finns det emellertid ett stort antal grupper av hus, som var och en måste betecknas som en gård. En av förklaringarna till uppkomsten av en sådan gård ligger väl i husets ständiga förnyelse.

I hur hög grad denna förnyelse verkligen ägt rum är ännu icke utrett. Men Nihléns undersökningar vid Känne i Burs, där ett hus med murar i skalmursteknik byggts på en grund av typ II, som i sin tur ersatt ett ännu äldre hus, ha givit bestämda belägg för, att huset tid efter annan förnyats, vilket tidigare undersökningar (t. ex. vid Ekes i Bro) endast kunnat hypotetiskt påvisa. Det är väl troligt, att denna förnyelse av huset från grunden ägt rum i betydligt högre grad, än vad man med önskvärd tydlighet kunnat och skall kunna konstatera i de ofta ofullkomligt lagda vallarna och murarna, som för övrigt endast i undantagsfall blivit föremål för närmare undersökning. Gården vid Rings i Hejnum torde visa exempel på samma sak, men här har resultatet delvis blivit ett annat, i det att de nya husen lagts på ny plats nära de gamla. Gården har härjats av eld, men

brandspåren i hus D², det typologiskt sett äldsta (typ II), äro obetydliga i förhållande till vad fallet är i de tre andra husgrunderna. Det kan väl icke gärna tolkas på annat sätt än att hus D legat öde före branden eller att det i annat fall kvarstått här i sitt ursprungliga skick utan nämndvärda konstruktioner i trä och brukats bredvid de övriga, senare uppförda, av vilka den stora hallen (A) är det yngsta.

Boëthius har med ledning av fynden i de mera utförligt undersökta gårdskomplexen vid Rings och Känne gjort en utredning av de stora hallarnas markerade tvådelning i en »finare» och en »mindre fin» del och av de olika husens användning. Beträffande tvådelningen skall här endast påpekas, att motsvarande förhållande ännu existerar i flera kontinental-europeiska bondhus, av vilka det nedersachsiska, som anses uppkommet ur ett i marken nedsänkt rum, ligger oss närmast; tvådelningen är här numera betingad av bruket att hysa folk och fä under samma tak.³ Hittills utförda undersökningar ha visat, att samtliga hus varit bostadshus även i de fall, då flera förekomma på samma tun. Med Boëthius' utredning ger därjämte vid handen, att de mindre husen också tjänstgjort som förvaringsrum (loft eller burar) och kokhus eller liknande. Det skulle för gårdens vidkommande kunna tolkas så, att det äldre huset förlorat sin ursprungliga karaktär av bostadshus så snart ett nytt uppfördes, något som väl stämmer överens med vad man känner från modernare gårdsanläggningar.

Utan att släppa andra möjligheter ur sikte måste man således beträffande gårdar med flera byggnader under alla förhållanden räkna med, icke endast att de olika husen uppstått under olika tider utan också att flera av dem ödelagts och förblivit öde redan då de andra varit i bruk.

² Hus C på den efter Nordins uppmätningar sammanställda kartan (fig. 19). Förf. ha i texten bibehållit Nordins beteckningar men på kartan förväxlat hus C och D. Bristen på överensstämmelse mellan text och bilder gör sig gällande på flera håll. Så hänvisas på sid. 122 till en hall i Stenstu i Alskog, fig. 22, som återger en kämpgrav vid Bölske i Eke.

³ Att liknande bruk skulle ha varit rådande hos oss vid denna tid anser Nihlén icke troligt (s. 210). Såvitt det nu är möjligt att se, uteslutes detta icke av fynden. Att vi i Norden numera ha mycket obetydliga spår härav kan vara betydelsefullt men är icke avgörande. Danska undersökningar av hus vid Solbjerg på Morsø och vid Ginderup i Thy ha ådagalagt, att dessa i en särskild avdelning också hyst kreatur. Kan man i detta fall, som Nihlén gör, utesluta stora delar av Danmark ur den nordiska kulturkretsen och peka på anknytningar söderut, låter väl detta sig göra även för (Ölands och) Gotlands del. Det står också i god överensstämmelse med den karaktär senare gotländsk allmogekultur har. En utgrävning av ett helt tun kan möjligen ge upplysningar, som gör en diskussion onödig. Skulle vid en sådan undersökning icke påträffas spår av ekonomibyggnader, står ännu den möjligheten öppen, att kreaturen gått ute hela året om liksom ännu fåren på Gotland, eller att man haft särskilda uthus i betesmarkerna, som gotländska »lambgifter». Nihlén hyllar denna uppfattning.

Här skall blott tilläggas, att storfamiljsorganisationen icke nödvändigtvis behöver medföra, att familjens samtliga medlemmar bo under ett tak. De yngre gifta sönerna kunna mycket väl bo i särskilda hus men likväl stå under bondens ledning. Båda formerna äro kända ifrån senare tid.

Att gårdar, som uppkommit på detta sätt, skulle ha anlagts efter ett bestämt schema, är föga troligt. Man har också svårt att finna sig till rätta med de 6 gårdstyper, som urskilts. Att det å andra sidan finns vissa andra »gårds»-typer, såsom den av Nihlén påpekade med ett i två hägnader uppdelat tun (Botvalde i Stånga, »Rydu» i Hangvar m. fl.), skall icke förnekas. Men om den skall tolkas som en uppdelning i mangård och fägård, är mycket ovisst. — För husens gruppering är det väl, som förf. på flera ställen anmärkt, terrängförhållandena, som varit avgörande.

Detsamma är väl förhållandet med byarna. Här ger emellertid beteckningarna långbyar, kretsbyar och slutna byar möjligheter till kortfattade bestämningar av de olika koncentrationerna. I de anförda exemplen på kretsbyar utgöres byns centrum av en liten myr. De äro förtätade bygder kring våtmarker av i grund och botten samma karaktär som den mera utspridda bebyggelsen kring Mästermyr och ett flertal andra större myrar och synas ha uppstått genom utvidgning av ett antal här anlagda enstaka gårdar. Det hade varit av värde, om byarnas direkta förhållande till vägarna hade kunnat utrönas.

Utanför bygderna, de av vidsträckta vastsystem sammanhållna större bebyggelseenheter, går icke Nihlén.

I avsnittet om kämpgravarnas geografiska utbredning har Nihlén sökt hävda kontinuiteten i bebyggelsen från stenålderns slut till våra dagar och framför allt varit angelägen om att framhålla, att någon nämnvärd förskjutning eller omgruppering icke ägt rum från kämpgravstid fram till våra dagar. Det skall icke förnekas, att en viss kontinuitet synes kunna spåras, särskilt om man betraktar de enstaka gravfält, som spanna över mycket stora tidrymder. De ha emellertid också visat betydande luckor. Och det förtjänar påpekas, att man egentligen ingenting bevisar vare sig genom att jämföra ett par kartor, som var och en rymmas på en sida, med en annan i skalan 1: 300 000, som icke har plats för annat än myrarna, tecken för husgrunder och fornborgar samt socknarnas namn, eller genom uppräknig av ett 10-tal exempel, där kontinuitet finns, i synnerhet när det gäller Gotland, som av ålder haft en utpräglad särbebyggelse. Man kan draga fram ett otal fall, där bosättning under kämpgravstid icke motsvaras av nuvarande bebyggelse. Det förnekar heller icke Nihlén, men han anser, att det beror på en koncentration av bebyggelsen inom bygderna under folkvandringstid. Detta är emellertid att se saken allt för översiktligt.

Det har ovan beträffande huset framhållits, att det gärna kunde ha ställts i intimare samband med andra äldre och yngre hustyper. Samma anmärkning kan framställas beträffande bebyggelsen. En jämförelse av bebyggelsen genom tiderna inom ett utvalt område på grundval både av lösfynd och av fasta fornlämningar ger ett säkert underlag för mera vittgående iakttagelser. Härvid har Lithberg redan 1914 i sitt arbete om Gotlands stenålder givit ett uppslag, som knappast ännu tagits upp till vidare behandling för följande tider.⁴

Söker man sammanfatta de iakttagelser, som kunna göras av det hittills samlade knapphändiga materialet, finner man, att det »landnam», som tager sin början under yngre stenåldern i och med att strandbyggarkulturen splittras, synes ha fortgått i stort sett oavbrutet åtminstone fram t. o. m. äldre järnåldern, varefter det ännu ytterst oansenliga materialet nästan helt undandraget sig bedömande. Men under bronsåldern kan man jämsides med den normalt löpande »utvecklingen» också iakttaga en bestämd strävan att på nytt orientera bebyggelsen mot kusterna. Kontinuiteten i bebyggelsen framgår bäst av en jämförelse mellan landnamskartorna i Gotlands stenålder och kartorna II och III i Gotlands bronsålder; dragningen emot kusterna ådagalägges genom jämförelse med den bygd man på så sätt får fram och kartan över skeppssättningarnas utbredning. Samma tendens att lägga sig utmed kusterna visa också kumlen. I båda fallen koncentrera sig bronsålderns monumentalgravar likväl till de gamla bebyggelseförtätningarna. En förklaring av denna strävan att nå kusterna och dess plötsliga upphörande vid bronsålderns slut har i detta sammanhang icke så stor betydelse.⁵ Under äldre järnålder märker man ingenting härav; kämpgravarna representera, som Nihlén framhållit, en typisk inlandsbebyggelse.

Även kolonisationen av nytt land, som pågått oavbrutet sedan stenåldern, har emellertid under äldre järnålder undergått vissa tydligt framträdande

⁴ Harald Hansson har i Gotlands bronsålder (Sthlm 1927) genom att sammanställa fyndkartorna med kartorna över skeppssättningarnas förekomst slutit sig till en viss kontinuitet i bebyggelsen men i övrigt ej ägnat frågan närmare uppmärksamhet. O. Almgren och B. Nerman ha i Die ältere Eisenzeit Gotlands (Sthlm 1914—23) varken lämnat fullständiga fyndförteckningar eller utförligare fyndkartor. I Fornvännen 1915 har Schmittger meddelat en karta över Gotlands silverskatter, som Nihlén begagnat. Min uppsats om Den förhistoriska bebyggelsen i Forssa ting (Gotlandica till Nils Lithberg, Ymer 1933) är alltför kortfattad. Här saknas bland annat fyndkartor från järnåldern, vilket måste inverka på uppfattningen av bebyggelsen framför allt under vikingatid, då gravfälten ovan jord lämna få upplysningar.

⁵ Förklaringen kan tänkas ställa kämpgravskulturens uppkomst i ny belysning, då orsakerna till monumentalgravarnas upphörande och kämpgravarnas uppkomst i viss utsträckning kunna antagas vara desamma.

de förändringar. Den har framför allt tilltagit i styrka. Och landnamet har ändrat karaktär så till vida, att då man tidigare uppsökte de höglänta lätt avvattnade grusbackarna nära hedarna — marker som lämpa sig för ett primitivt åkerbruk — har man nu i första hand strävat till de lågt ligande lövängarna kring våtmarker och myrar, där brukbar åkerjord icke kan ha varit det i första hand eftertraktade. För stora delar av Gotland kan påvisas, hur det först är genom kämpgravarna, som ny bygd av detta slag tages i besittning, under det att andra tidigare förtätningar, ofta just kring hedmarkerna, efter hand förlora sin betydelse. Av naturliga skäl släpper kämpgravsbygden långt ifrån helt kontakten med sådana områden, men förtunningen är alltför påtaglig för att kunna förbigås och svarar direkt mot kolonisationen av nya områden med andra naturförhållanden. Denna kolonisation förklaras heller icke därav, att områden, som frigjorts genom landhöjningen, först nu skulle ha blivit möjliga att taga i besittning. Hela tiden försiggå dessa förskjutningar inom och från de större, redan under stenåldern grundade bebyggelseförtätningarna. Såvitt det är möjligt att döma av det knapphändiga materialet, synes en återgång till äldre centra i rätt stor utsträckning ha ägt rum under folkvandrings- och vikingatid. I varje fall läggas nu stora med kämpgravar tidigare bebyggda områden öde. Kämpgravskulturen har således bestämda i tid och rum avgränsade konturer. Det är ej endast dess beteskultur (Nihlén, s. 214) utan dess förändrade näringsförhållanden i stort, som skolas mot bakgrunden av det dåtida klimatet.

I kapitlet om näringarna framhåller Nihlén — säkerligen med all rätt — att boskapsskötseln för den äldre järnålderns människor troligen spelat samma framträdande roll som i mellersta och norra Sveriges skogstrakter på 1800-talet. Åkerbruket uppfattar han som »en nog så kraftig binäring till boskapsskötseln». Han hänvisar till de renplockade markerna i gårdarnas och byarnas omedelbara grannskap och framhåller med stöd av rent etnologiska skäl, att ett betydande svedjebruk torde ha existerat parallellt med ett varaktigt brukande av jorden omkring boplatserna. I fråga om betydelsen av hackbruk och svedjebruk över huvud taget äro olika åsikter varandra så motsägende, att det torde vara klokt att så litet som möjligt ta hänsyn härtill. Huruvida de gotländska ortnamnen på »ryd» och »brand» skola anses vittna härom, är synnerligen ovisst. I varje fall synes det av Nihlén anförda namnet »Rydu» i Hangvar ha uppkommit i samband med det torp, som anlades här någon gång omkring år 1900!

Med större skärpa kunde däremot ha framhållits den stora roll, som den naturliga växtfödan spelar, och att det i detta fall icke rör sig om nödfallsutvägar, som måste tillgripas, när andra möjligheter tröto. Forn tidens »kulturväxter» voro helt andra och till antalet oändligt många fler

än nutidens. Man har framför allt utnyttjat lövängarna för att få föda till människor och djur i den form sådan av naturen gavs: gräs, växter, löv, bark, rötter och dylikt. Åkerbruket är sannolikt en gång utifrån infört, men i det samlarstadium, på vilket kämpgravarnas folk stod, röjer sig arvet från betydligt äldre inhemska näringsfång. Det är betecknande, att då vi icke känna en enda hacka eller något hackliknande redskap från kämpgravarna, vi däremot äga ett betydande antal s. k. skäror både från bronsålder och äldre järnålder, som sannolikt ingenting annat är än lövknivar av det slag, som ännu under förra århundradet rikligt funnos på de gotländska bondgårdarna. Kämpgravarnas folk var säkerligen »samlare» i långt högre grad än åkerbrukare. Det gör också parallellerna med våra dagars fäbodskötsel betydligt fastare. Med hänsyn dels härtill och dels till vad som ovan sagts om kämpgravsbygdens utbredning och husets livslängd är den frågan befogad, om icke kämpgravshuset i stor utsträckning haft karaktären av tillfällig vistelseort. Säkert är, att man i kämpgravskulturen kan spåra flera genomgående drag, som gör det troligt, att hus, gård, by och bygd icke haft de fasta konturer, som förf. velat ge dem.

Här har endast lätt vidrörts några av de i boken framställda synpunkterna. Så har exempelvis de av Nihlén utförligt behandlade vastarna (kap. 6) endast i förbigående nämnts. Det är väl ett av bokens bästa kapitel. Uppgiften att ge en överskådlig bild av detta synnerligen svårhanterliga material är krävande. En annan av Nihlén utförligt behandlad fornlämningsgrupp är de s. k. svärdsslipningsstenarna (kap. 7). Han hänför huvudmassan härav till järnåldern och har härigenom erhållit en mera trovärdig kurva över landhöjningens förlopp på Gotland från Litorinahavets maximum, än vad som varit möjligt enligt den tidigare gängse uppfattningen. Munthe har samtidigt⁶ ägnat problemet en ingående undersökning och kommit fram till samma resultat.⁷

Bokens styrka ligger överhuvudtaget i det stora material, som förts ut i diskussionen. Det har väl också varit ett av huvudsyftena med arbetet, som förf. själva karakteriserat som preliminära studier. Mot det ännu icke avslutade inventeringsarbete, som bildar grundvalen härför, äro ett par anmärkningar befogade. På flertalet kartor — de publicerade kartorna fig. 3 och 23 utgöra godtagbara undantag — ha husgrunderna schematiskt markerats med breda tuschstreck. Av vad som ovan sagts rörande huset framgår, att man fått en bättre överblick över mate-

⁶ Om Gotlands s. k. Svärdsslipningsstenar, *Gotlandica* till Nils Lithberg, s. 1 ff., Ymer 1933, s. 141 ff.

⁷ Harald Hansson anförde redan 1927 skäl för en senare datering av vissa slipblock Gotlands Bronsålder, sid. 98 f.

rialet, om vallarnas konturer endast markerats och synliga stenar inritats. Kartorna skulle därigenom ha fått betydligt större värde och givit större möjligheter till bedömande av var vidare undersökningar bäst behövas. Vidare äro nivå-siffror här mer outhärliga än vid kartering av andra forn-lämningar. Med de moderna instrument, som stått Nihlén till förfogande, hade detta varit praktiskt utförbart. Resultatet av det inventeringsarbete, som sedan flera år pågått från Statens Historiska Museum under ledning av dr K.-A. Gustawsson visar detta. Beskrivningen av Järvafältets fornminnen⁸ visar också, att dylika kartor även över ganska stora områden med ut-sikt till gott resultat kunna publiceras utan särskilda anordningar. — De i boken införda kartorna sakna ibland norrsträck och oftast användbar skala. Man hade också önskat sig åtminstone något fotografi av en icke undersökt källgrav.

En av bokens förtjänster är, att det rikhaltiga materialet så frikostigt försetts med kommentarer. Särskilt värdefullt är, att etnologiskt material kanske för första gången i större utsträckning fått tjäna att belysa på arkeologisk väg gjorda rön. Detta är värdefullt, även om flera av de i arbetet framförda synpunkterna och slutledningarna skola visa sig icke tåla en närmare granskning. Härigenom har likväl en fastare grund nåtts för fortsatt diskussion och därmed också för fortsättningen av de undersökningar, som endast kunna anses påbörjade.

Hans Hansson.

Nordisk kultur VI: Runorna. Utg. av Otto v. Friesen. Bonnier, Stockholm, Aschehoug, Oslo, och Schultz, Köpenhamn, 1933. 264 s. 8°. Pris kr. 15:50.

I serien Nordisk kultur, som presenterats för tidskriften Rigs läsare i denna årgångs tredje häfte (s. 140 ff.), har under året utgivits del VI, vilken behandlar runorna. Arbetet har redigerats av en av de tre huvudredaktörerna för det stora samlingsverket, professor Otto v. Friesen, vilken också författat huvudparten av framställningen. De två övriga huvudredaktörerna, professorerna Magnus Olsen och Johs. Brøndum-Nielsen, ha bidragit med var sitt kapitel om de nordiska (yngre) runorna, den förre med en redogörelse för de västnordiska runinskrifterna, den senare med en motsvarande framställning av de danska. Sedan dessa tre författarnamn nämnts, är det onödigt att särskilt framhålla verkets vederhäftighet och gedigenhet. Uppgiften har behandlats efter i stort sett samma plan,

⁸ Järvafältets forn-lämningar, Svenska fornminnesplatser, N:o 11, Sthlm 1929.

som ligger till grund för v. Friesens redogörelse i artikeln *Runenschrift* i Hoops' *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* IV (1918). I fråga om framställningens enhetlighet och de olika delarnas proportionerlighet röjer verket intet spår av de svårigheter, som kunna uppstå, då ett arbete fördelas på många händer.

Första kapitlet ägnar v. Friesen, såsom tillbörligt är, bl. a. frågorna om runornas härkomst och första spridning. Han intar här i huvudsak samma ståndpunkt, som han alltifrån år 1904 (i sitt arbete *Om runskriftens härkomst*) med skärpa förfäktat: att runorna uppstått hos östgermaner (goter) i sydöstra Europa och utvecklats ur grekisk och latinsk vardaglig skrivstil (kursiv), och han menar — nu liksom tillförne — att runskriften av alla tecken att döma måste anses ha från östgermanerna tidigast nått till nordgermanerna och först avsevärt senare kommit från Norden till västgermanerna. Som bekant har på senaste tiden stått strid om dessa frågor, en strid, som väl knappast ännu kan anses fullt avgjord. Förf. vidhåller som sagt sin åsikt och hänvisar till den mycket utförliga motivering härför, som han förebragt i *Arkiv f. nord. fil.* 47, s. 80 ff. I nu föreliggande arbete redogör han endast i korthet för de olika meningar, som framställts; det förtjänar framhållas, att denna redogörelse utmärker sig för sträng objektivitet. Att runorna tidigt uppträda i Norden (Danmark), beror enligt v. Friesens här liksom i tidigare arbeten uttalade åsikt därpå, att den kraftiga germanstam, herulerna, som anses ha härskat i södra Jutland och på de danska öarna under de närmaste århundradena före 500-talet, underhöll förbindelse med de från stammen utgångna emigranter, vilka bevisligen uppträda i Svartahavstrakterna redan från omkring mitten av 200-talet. Herulernas välde i Danmark stod till in på 500-talet, och från tiden efter detta århundrade till frammot 800 ha vi inga runurkunder i Danmark.

I en särskild avdelning av första kapitlet redogöres för de enskilda runtecknens härledning. Förf:s omfattande sakkunskap på detta svårtillgängliga område kan näppeligen av någon forskare bestridas; dock torde knappast v. Friesen själv anse, att sista ordet beträffande alla härmed sammanhängande detaljproblems lösning ännu är sagt.

Förf. redogör därefter för de germanska runorna i Norden och i ett följande kapitel för de av honom så kallade anglofrisiska och de tyska runorna. Det skulle föra för långt att söka referera den fängslade och på kulturhistoriska upplysningar rika framställningen. Beträffande de av v. Friesen tidigare utförligt behandlade Lister- och Listerby-stenarna i Blekinge framlägger han här skälen för sin åsikt, att ristningarna äro av norskt ursprung. Dels utesluter k-runans form samhörighet med dansk runtypstradition, dels häntyda namnen Lister och Listerby på samband med Lister i Västagder i Norge, liksom också formen *Norje* som namn på

en by i nordligaste delen av den forna Listerön i Blekinge pekar i samma riktning, dels slutligen erinra de personnamn, som nämnas på en av stenarna, om namnskicket inom en i en bekant fornaldarsaga nämnd furstesläkt från det norska Listers närmaste grannbygd. Det ännu under medeltiden för sjörövare begärliga blekingska Listerlandet har — menar v. Friesen — vid mitten av 600-talet erövrats av norska emigranter.

I det avsnitt, som skrivits av Magnus Olsen, framhålles till en början, att de s. k. svensk-norska och de s. k. danska eller vanliga runorna förekomma i ett ungefär lika stort antal ristningar under tiden från senare delen av 700-talet till 950, men att de förstnämnda, som uppträda först på 800-talet, under detta århundrade äro med avseende på förekomsten begränsade till trakterna kring Oslofjorden. Till Olsens redogörelse här anknötes i senare kapitel av v. Friesen vid behandlingen av frågan om de yngre runornas uppkomst. Såsom ett bland de många exemplen på god och instruktiv framställning i det av Olsen skrivna kapitlet må här till en del refereras, vad som säges om de både från språklig och konstnärlig synpunkt märkliga, från 1000-talet härstammande bildstenarna från Alstad (Toten) och Dynna (Hadeland), i de gamla kulturbygderna kring Randsfjord. På den sistnämnda stenen prisar en mor sin dotter: »hon var den händigaste mö i Hadeland», och på stenen är inristat ett vävmönster, skildrande de heliga tre konungar. Olsen menar, att denna ristning, vars slutord avfattats i metrisk form, dels ger en återklang av samtida diktning i denna bygd, dels också visar hän på den konst, som här utövats: modern har låtit pryda stenen med det vävmönster, som dottern sysslade med i livstiden, ett mönster, som enligt förf. senare varit mycket omtyckt i folklig norsk textilkonst.

Brøndum-Nielsen börjar med en skildring av runkulturens märkliga kretslopp i Norden: »dens nordiske Vugge stod i Danmark; Norge gav den Granittens faste Grund; fra Norge eller Lister-Landet (i Blekinge) førtes *Stenskriften* til Danmark, hvor den udvikledes til en fornem Mode, og da denne i Danmark — bortset fra Bornholm — var ved at hælde mod Enden, løftede Sverige den op til kunstnerisk Blomstring.» Citatet utgör ett av de många exempel, som kunna förebringas, på förf:s stilkonst och pedagogiskt klara framställning. En genom hänvisning till särskilda kartor instruktiv redogörelse för de danska runristningarnas geografiska utbredning ger läsaren god kunskap om kulturvägar och bebyggelse. På de få sidor, som upptagas av Brøndum-Nielsens redogörelse, har förf. behandlat ett representativt urval av ristningar, vilka från politisk-historisk eller kulturhistorisk synpunkt ha något viktigt att berätta.

De svenska inskrifterna med yngre runor upptaga, såsom naturligt är, i v. Friesens framställning ett jämförelsevis brett rum (100 sidor). Förf.

menar numera, att både de s. k. danska och de svensk-norska runorna uppstått i de sydliga delarna (kusttrakterna) av Norge, där de germanska runorna fortlevat ned till vikingatiden. Den yngre runradens båda huvudformer äro snarast att betrakta som två skolors olika utveckling av samma principer; de danska runorna skulle ursprungligen utgått från en något äldre skola. De ur de svensk-norska runorna utvecklade s. k. hälsingerunorna utgöra ett tredje slag av nordiska runor. Förf. kallar dem nu för de svenska runorna med hänsyn därtill, att de uppenbarligen funnits även i andra bygder än Hälsingland, nämligen kring Mälaren. Anledningen till denna egendomliga, enligt principen »största möjliga knapphet» utbildade runrads uppkomst är, menar v. Friesen, det praktiska behovet. Det blev så småningom nödvändigt för t. ex. lagmän eller skattmästare eller — i fråga om överenskommelser o. d. — även enskilda personer att göra korta minnesanteckningar, och sådana ha säkerligen gjorts med dessa härför lämpade svenska runor, väl vanligen på trä.

Det första kapitlet i framställningen om de yngre runinskrifterna i vårt land omfattar inskrifter med svensk-norska och med svenska («hålsinge»-)runor. Som naturligt är, börjar redogörelsen för de svensk-norska runorna med Rökstenen. Det kan synas förvånande, att författaren till den epokgörande Rökstensmonografien (1920), vars resultat sammanfattats i populär form i hans bok Runorna i Sverige (3 uppl. 1928), nu avstår från att meddela någon tolkning. Anmälarén vill emellertid häri se ett vackert bevis på den ärliga objektivitet, som förf. genom hela verket strängt iakttagit. Rökstensens tolkning är trots allt ännu osäker och omtvistad; under sådana förhållanden menar tydligen vårt lands främste runolog, att hans egen tolkning i ett standardverk som detta icke bör skänkas företräde framför andra forskares. Bland de få med svensk-norska runor ristade stennarna behandlas de av A. Nordén nyligen upptäckta Oklundaristningarna (Ö. Husby socken, Ögtl.) från 900-talet. Förf. framhåller, att innehållet bl. a. visar, att »åtminstone vissa heliga platser i förkristen tid hade asylrätt»; runristaren har nämligen — såsom inskriften omtalar — gjort sig skyldig till dråp och tagit sin tillflykt till det »vi», som här var beläget.

Det ligger i sakens natur, att ett arbete sådant som det här recenserade, vilket vill vara en i möjligaste mån populär framställning av vetenskapens senaste resultat, till stor del redogör för sådant, som är fackmannen bekant från tidigare utgivna specialarbeten eller översikter. Av ovanstående referat torde det emellertid ha framgått, att verket innehåller även en hel del nytt. Det måhända allra intressantaste härav är v. Friesens uppfattning om hur den i vårt land på 1000-talet så kraftigt dokumenterade seden att resa runmärkta minnesvårdar uppkommit. Det är här fråga om det överväldigande antalet av de med danska (vanliga) runor försedda

stenarna i Sverige. Redan i nyssnämnda bok, *Runorna i Sverige* (3 uppl.), har v. Friesen antytt den mening, som han nu närmare utvecklar och motiverar. Här endast några huvudpunkter i hans framställning. Före kristendomens inträngande restes runstenar till minne av fränder, som omkommit långt borta från hemmet. Kristendomen fordrade, att den döde skulle begravas i kyrkans vigda jord, ej på hembyns gravfält; till en början måste detta för de efterlevande ha känts lika svårt, som då en anhörig stupat och begravts i främmande land. Missionärerna, i vilkas intresse det låg att så mycket som möjligt ansluta till gamla sedvänjor, tilläto under den första tiden den på kyrkogården begravnes fränder att uppsätta ett minnesmärke på hembyns gravfält och att där eller på annan lämplig plats resa en runsten. Sannolikt ha missionärerna stundom varit nordbornas hjälpare och läromästare i att skänka ristningarna deras konstnärliga utformning. Denna sed iaktogs under övergångstiden, till dess kristendomen vunnit fast insteg och varje by fått sin ättbacke på kyrkogården. Här ha vi, menar v. Friesen, ett skäl till att runstenarna i Uppland äro så mycket talrikare än annorstädes: i Uppland höll sig den gamla tron segast kvar, och den kristna missionen hade här lång möda, innan kristendomen kunde anses fullt tryggad.

Härefter följer en på olika landskap fördelad utförlig redogörelse för de med danska runor ristade svenska inskrifterna. Att framställningen är rik på intressanta detaljer och kulturhistoriska utblickar, är självklart för den, som känner v. Friesens skrivsätt. Verket avslutas med en redogörelse för runornas användning i senare tid, och v. Friesen framhåller, att runorna under hela medeltiden och delvis även senare varit de högtstående lekmännens skrift i motsats till den av kyrkans män införda och av dem begagnade latinska skriften. I Birgittas egenhändiga anteckningar röjer v-ljudets stavning kännedom om runskriften, vilken enligt förf. antagligen var den första skrift, hon — lagmans- och stormansdottern — gjort bekantskap med.

Det rikliga bildmaterialet är hela verket igenom förstklassigt. Noggranna och rikhaltiga litteraturanvisningar ge åt den, som vill djupare intränga i ämnet, mycket ingående upplysningar. Noter i texten hänvisa till dessa anvisningar, vilka för att icke störa en sammanhängande läsning av boken äro placerade efter varje huvudavdelning. Utförliga register underlätta i hög grad arbetets användning som uppslagsbok. I ett standardverk som detta måste det vara förenat med stora svårigheter att giva ett på samma gång tillräckligt upplysande och tillräckligt representativt urval av förefintliga ristningar. Såvitt anmälaren förstår, ha författarna i detta avseende kommit ytterst nära idealet.

För den bildningssökande allmänheten är det av största vikt, att fram-

ställningen är på en gång lättläst, innehållsrik och intresseväckande. Några befogade anmärkningar torde i intet av dessa hänseenden kunna riktas mot de tre författarna. Deras stil står genom hela verket på ett mycket högt plan: klar och i god mening populär på samma gång som kraftfull och fascinerande. I huvudförfattarens, v. Friesens, framställning finner man — här såsom annorstädes i hans författarskap — den kärnfullhet och suggestiva kraft, som hans lärjungar äro vana att lyssna till och gripas av.

Stig Olsson Nordberg.

Cisterciordenen og dens Klostre i Norden. II. Bog. Sveriges Klostre. Av Edw. Ortved. København 1933. 544 s. Pris da. Kr. 11:50.

Med vissa förhoppningar skrider man till studiet av pastor Edw. Ortveds postuma verk om de svenska cistercienserklostrens historia. Hans tidigare arbete, som innehöll en översikt av hela ordens historia (I. Bog. Cisterciordenen overhovedet, Kbhvn 1927, 212 s.), røjde en intim kannedom om ordenslagstiftningen och ordens utveckling. Det omfattande ämnet och den översiktliga framställningen lade hinder i vägen för ett närmare bedömande av förf:s forskarpersonlighet. Att ämnesbehandlingen verkade väl refererande, kunde man emellertid icke undgå att bemärka.

Fredrik Halls förtjänstfulla forskning — vars resultat framlades dels i gradualavhandlingen Bidrag till cistercienserklostrens historia i Sverige (1898, tysk uppl. 1903), dels i en rad specialundersökningar, den förnämsta om Sko kloster (Fornvännen 1909) — hade närmast karaktären av ett orienterings- och vädrödjararbete inom ett område, som forskningen alltifrån Anders Rhyzelius' dagar i det stora hela skyggt kringgått. Ortveds arbete dokumenterar på vissa punkter bekantskap med ett större källmaterial än det, som varit Hall tillgängligt; förf. har bl. a. kunnat anlita C. Silfverstolpes i riksarkivet förvarade förteckningar över medeltidsbrev rörande de svenska klostrens jordförvärv m. m.

Ur vetenskaplig synpunkt bör det oaktat det nyutkomna arbetet förklaras vara en stor besvikelse. Förf. har snarast velat giva en bild av de svenska cistercienserklostren i deras egenskap av religiösa institutioner. Den sålunda ställda uppgiften skulle ju kunnat resultera i ett strängt vetenskapligt arbete. Man måste emellertid sätta i fråga, om förf. själv verkligen åsyftat ett dylikt arbete. Fastmera har han i första hand velat åstadkomma ett verk till sin kyrkas ökade heder. Detta kommer till synes i

det påpassliga gendrivanget av allt i källmaterial och hos senare författare, som kan innehålla eller kan misstänkas innehålla för det medeltida klosterväsendet förklenliga uppgifter och omdömen. Tyvärr synes förf:s inställning till andra forskare, som varit inne på hans ämnen, vara influerad av huruvida de härvid intagit samma ståndpunkt som han själv; sålunda prisas G. Lindström, som (i *Anteckningar om Gotlands medeltid*, II, Sthlm 1895) påtalat vanvården av Roma kloster, såsom »en af de retfärdige moderne svenske historikere» (s. 313). Varje betygssättning av svenska författare med hänsyn till vederbörandes uppfattning av det medeltida klosterväsendet förefaller skäligen onödig, alldenstund nutida svensk uppfattning i hithörande stycken ingalunda baseras på och sammanfaller med reformationstidens ofta agitatoriskt extrema uttalanden.

Än allvarigare invändningar kunna emellertid riktas mot förf. Den starkt refererande framställningen snuddar givetvis ständigt vid centrala spörsmål i svensk klosterhistoria. Men praktiskt taget aldrig ställer förf. några problem, och följaktligen löser han endast sällan några problem. Arbetets brister i detta hänseende omvittnas i viss mån även därav, att betydelsefulla insatser i de senare decenniernas svenska medeltidsforskning icke rönt beaktande. Mest iögonenfallande är, att förf. icke ens omnämner K. B. Westmans *Den svenska kyrkans utveckling från S:t Bernhards tidevarv till Innocentius III:s* (Sthlm 1915); där tecknas den kyrkopolitiska bakgrunden till cistercienserordens införande i Sverige och där (a. a., s. 46—58 och 67—77) analyseras med skärpa det källmaterial, som avser de äldsta klostrens grundläggning. Då dylika forskningsinsatser förbigås med tystnad, väcker det ingen undran, att förf. i detaljer står kvar på längesedan övergivna ståndpunkter. Som exempel må anföras, att det som man trodde definitivt avlivade s. k. Helgeandsbeslutet alltjämt får leva med och vara tillkommet på »herredagen i Stockholm 1282» (s. 180). I ett avseende har förf. haft kontakt med modern svensk forskning. I slutet av varje kapitel ingår en kortare redogörelse för de arkeologisk-konsthistoriska undersökningarna rörande resp. kloster, och förf. återoppar härvid kända arbeten av S. Curman, J. Frödin, A. Lindblom o. a.

Att presentera en önskelista på vad som främst bör bliva föremål för studier i det svenska klosterväsendet, för att man skall kunna nå fram till en klarare uppfattning om cistercienserklostrens betydelse som kulturhårdar, är ju såtillvida överflödigt, som Ortveds arbete lämnar de flesta problem olösta. Det må blott framhållas, att den kommande forskningen måste, i vida högre grad än hittills varit händelsen, beakta dessa klosters ekonomiska förhållanden. Man torde ock vara nödsakad att söka vidga kunskapen om de riktlinjer, som andra andliga stiftelser — dominikanerklostren, Vadstena kloster, domkyrkorna m. fl. — kanske ofta i tävlan med

cistercienserklostren följde vid bildandet av sina gudskomplex. Att alla sociala förhållanden i vårt land självfallet måste studeras med ledning av det källmaterial, vilket direkt avser dessa förhållanden, utesluter icke, att i detta fall uppmärksamhet ägnas även åt den resultatrika forskning, som med skarpt fixerande av problemställningarna bedrivits i västtyska klostrets ekonomiska historia (en god bibliografi finnes hos C. Wilkes, *Die Zisterzienserabtei Himmerode im 12. und 13. Jahrhundert*, i *Beiträge zur Geschichte des alten Mönchtums und des Benediktinerordens*, XII, Münster 1924).

Den verificering efter källorna, som verkställts på föranstaltande av Carlbergsfondets Direktion, tillfredsställer anspråken. Däremot ställer man sig undrande i fråga om den väg, som samma myndighet slagit in på, då den haft att fatta ståndpunkt till den omständigheten, att förf. i icke ringa omfång hade bevarat de svenska källornas uttryck, delvis i fördanskad form. »Da Bogen i første Række skal tjene dansk historisk Forskning, har man anset det for nødvendigt paa dette Punkt at gennemføre de danske Ord og Udtryk,» meddelar Direktionen i sitt förord, daterat i maj 1933. Avsaknaden av ort- och personregister kommer att försvåra det digra arbetets utnyttjande. Den personhistoriska forskningen har icke ens erhållit det bistånd, som ett angivande av frälsemännens sigillbilder skulle ha inneburit.

Orättvist vore emellertid att fränkänna Ortveds om livslång, ospard möda vittnande arbete varje större värde för kommande forskning i svensk klosterhistoria. Tack vare Ortved står en god materialsamling de vetenskapsidkare till buds, som skola taga vid, där Silfverstolpe och Hall och även Ortved själv slutade.

Salomon Kraft.

Föreningens för svensk kulturhistoria styrelse- berättelse för år 1932.

Föreningen har under år 1932 haft sitt femtonde arbetsår.

De i Föreningens stadgar föreskrivna uppgifterna har styrelsen tillgodosett på följande sätt.

Allmänna ordinarie sammanträden ha under året hållits i Stockholms Högskola, Norrtullsgatan 2, måndagarna den 8 februari, den 4 april, den 17 oktober och den 5 december, fortsatt den 12 december. Måndagen den 8 februari höll deltagaren i Cypernexpeditionen arkitekten John Lindros föredrag över ämnet »Några drag ur Cyperns bondekultur», den 4 april antikvarien Erik Lundberg om »Bostadsskick under medeltid och renässans», den 17 oktober docenten Johan Götling om »Svensk glima och annan nordisk idrott» och den 5 december intendenten Sigurd Erixon om »Hur Sverige och Norge mötas, undersökningar rörande kultursamband och huvudgränser på den Skandinaviska halvön». Alla föredragen ha rikligt illustrerats med ljusbilder. Dessutom har Föreningen sammanträtt till ett av ordföranden den 12 december utsatt extra sammanträde i och för beslut om stadgeändring.

Under året har Föreningen av trycket utgivit 2 dubbelhäften av Rtg. Dessutom har till medlemmarna utdelats n:r V i Föreningens bokserie, Samuel Schröderstiernas »Berättelser över de finare järn-, stål- och metallfabrikerna i Sverige åren 1754—1759», I, II.

Styrelsen har sammanträtt den 23 november och det vetenskapliga rådet den 4 maj, 17 november och 24 november.

Vid Föreningens decembersammanträde antogs nya stadgar för Föreningen. I enlighet med dessa har rådet upphört att fungera och antalet medlemmar i styrelsen utökats. Till medlemmar i styrelsen valdes den 12 december att fungera till och med andra vårsammanträdet år 1934 följande personer: herrar intendenten Torsten Althin, antikvarien K. A. Gustawsson, riksdagsman Sigfrid Hansson, intendenten Ernst Klein, professor Sune Lindquist, docenten Valdemar Liungman, intendenten Tord O:son Nordberg och förste amanuensen Sigfrid Svensson samt att fungera till och med andra vårsammanträdet år 1935 följande personer: professor Nils Ahnlund, förste amanuensen Gösta Berg, professor Henrik Cornell, intendenten Sigurd Erixon, antikvarien Erik Lundberg, professor Martin Olsson, intendenten Sigurd Wallin och direktör Sten Westerberg.

Under året har Föreningen icke åtnjutit något statsanslag till utgivande av Rtg.

Föreningens ekonomiska ställning framgår av följande:

INGÅENDE BALANS KONTO.

Tillgångar den 1 januari 1932.

A.-B. Svenska Handelsbanken	51: 63
Kassabehållning	265: 84
62,000 ex. Rig	1: —
Kronor	318: 47

Skulder den 1 januari 1932.

Ledamöter stödjande	1: —
Enligt dagboken	317: 47
Kronor	318: 47

VINST & FÖRLUST KONTO.

Inkomster:

Årliga medlemsavgifter	2,990: —
Rigs försäljning	180: 90
Försäljning av klichéer	80: —
Ränta	1: 08
Gåva	535: 49
Förlust	188: 24
Kronor	3,975: 71

Utgifter:

Tryckningskostnader	3,028: 38
Författarearvoden	412: 50
Omkostnader och porto	467: 32
Återbetalt till vängåvan	67: 51
Kronor	3,975: 71

UTGÅENDE BALANS KONTO.

Tillgångar den 31 december 1932.

Kassabehållning	129: 23
62,500 ex. av Rig	1: —
Kronor	130: 23

Skulder den 31 december 1932.

Ledamöter stödjande	1: —
Enligt dagboken	129: 23
Kronor	130: 23

*John Hellner.**Elis Sidenblad.**Carl Sahlin.**Sten Westerberg.**Sune Ambrosiani.*

Sida i skissbok dat. 1699.

FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA

BILDAD DEN 12 APRIL 1918

Årsavgift 10 kr., ständig ledamotsavgift 150 kr. Avgift berättigar medlem att årligen utan särskild kostnad erhålla Rig. Ständiga ledamöter erhålla dessutom alla de 15 förut utkomna årgångarna av tidskriften. Medlemmar, som betala årsavgift, erhålla årg. 1918—1930 för 35 kronor (tidigare pris 130 kronor).

Föreningen riktar en vädjan till intresserade att inträda som garanter för föreningens verksamhet. Garantibelopp 150 kr., uppdelat på 3 år.

Anmälan om medlemskap göres under adress: Föreningen för svensk kulturhistoria, Djursholm 3.

Rekvisition av Rigs äldre årgångar adresseras till tidskriftens expedition, Postfack 67, Stockholm.

Manuskript och recensionslitteratur sändas under adress: Docent Salomon Kraft, Roslagsgatan 15, Stockholm.

Martin P:n Nilsson

DE ARKEOLOGISKA UPPTÄCKTERNA

I DEN KLASSISKA
SÖDERN OCH DEN
FORNA ORIENTEN

Med talrika illustrationer

I föreliggande arbete lämnar den världsberömda svenske fornforskaren och arkeologen en framställning av den arkeologiska vetenskapens historia och resultat. Hans redogörelse är lika instruktiv som den är medryckande; för de märkliga fyndplatserna i den klassiska Södern och den forna Orienten är han den lärdeste och mest fängslande av ciceroner. Talrika och vackra illustrationer belysa författarens framställning.

Pris häft. 11:—; inb. 12:75

N o r s t e d t s

En ny landskapsserie

GOTLAND

SOMMAREN 1933

av

Knut Hagberg

med vignetter av *Charles Larsson*

Kr. 6: —, inb. kr. 8: 50

Med denna bok börjas en serie landskapsmonografier av en art, som hittills saknats i vår litteratur, i det flera bland våra främsta svenska författare, som med blodets eller känslans band känna sig knutna till bygden, komma att behandla företeelser i landskapet, vilka fångat deras blick eller rört deras hjärtan.

Närmast följa:

Södermanland af Prins Wilhelm
Västmanland av G. M. Silfverstolpe
Dalarna av Gustaf Näsström
Småland av Elin Wägner
Stockholm av Sten Selander

RINGAR PÅ VATTNET

Norrländska, danska och norska minnen

av *Gustava Svanström*

Illustr. Kr. 5: 25

En rad fångslande minnen och interiörer från prästgårdsliv i olika trakter av Jämtland, Härjedalen och Ångermanland, där författarinnan vuxit upp och tillbragt större delen av sitt liv. Det är ett stycke fint tecknad kulturhistoria, varl ett stort antal av det norrländska kulturlivets mer eller mindre kända personligheter träda fram. Därjämte berättar författarinnan på ett synnerligen behagligt underhållande sätt.

GODE HERRAR OCH SVENSKE MÄN

av *Harald Schiller*

Kr. 9: 50

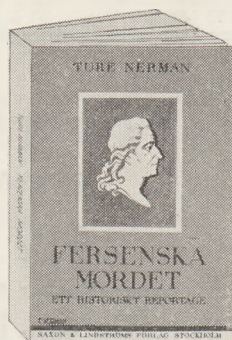
En kultur- och personhistorisk förströelsebok, roande genom sina skildringar av flyddatider och hånsovna personer, vardagsmanniskor, original och stormän, adel, präster, borgare och bönder. Den är tillika värdefull därför att den bygger på nytt material, resultat av trängna arkivforskningar och upptecknade muntliga traditioner, som ha något att berätta om fädernas liv.

Wahlström & Widstrand

2

INTRESSANTA KULTURSKILDNINGAR

Ett historiskt reportage av Ture Nerman. 350 sid. 100 illustr. Pris häft. 6:50, inb. i elegant halvfr. band 11:50.

FERSENSKA MORDET

Levande och fängslande berättar författaren här om vårt lands största brottmålsaffär, samtidigt som han ger utmärkta miljö- och kulturskildringar från den tidens Stockholm.

Av J. L. Saxon. 190 sidor. Riktillustr. Pris 3:50.

FRÅN SJÄLVHUSHÅLLET LYCKLIGA DAGAR

Detta är den svenska bondens och bondgårdens historia för $\frac{1}{4}$ sekel sedan. Boken utgör icke någon torr uppräknings över årets arbete. Tvärtom följer man med verklig spänning de målande skildringar, som här och där livas upp av en i blinken gjord interiör, redogörelser för folketro och folksed samt muntra historier. Ett intressant stycke kulturhistoria.

SAXON & LINDSTRÖMS FÖRLAG

NORDISK KULTUR

Ståtligt samlingsverk i 30 delar

Huvudredaktörer:

Prof. JOHS. BRØNDUM-NIELSEN
Köpenhamn

Prof. OTTO v. FRIESEN
Upsala

Prof. MAGNUS OLSEN
Oslo

Redaktionens sekreterare:

Intendenten, fil. d:r SIGURD ERIXON
Stockholm

NATUR
BEFOLKNING
SPRÅK
ORTNAMN
RUNORNA
LITTERATUR
STATEN
HANDEL
SAMFÄRDSEL
RELIGION
MUSIK
KONST
FOLKTRO

UTKOMNA DELAR:

VI. RUNORNA

av prof. Otto v. Friesen.
15:50, inb. 18:50, halvfr. b. 21:50.

IX. A. FOLKVISOR

av Prof. Knut Liestøl.

B. FOLKSÄGNER OCH FOLKSAGOR

av docent C. W. v. Sydow.
13:25, inb. 16:25, halvfr. b. 19:25.

XXIV. A. IDROTT OCH LEK

av arkivarie H. Grüner
Nielsen.
8:—, inb. 11:—, halvfr. b. 14:—.

XXVII. KONST

av prof. Haakon Shetelig.
17:75, inb. 20:75, halvfr. b. 23:75.

Begär prospekt i bokhandeln!

BONNIERS

Dr Karl Asplund säger i sin anmälan i Sv D 11.11 33 om professor Osvald Siréns senaste verk "The History and early Chinese Paintings":

**"illustrationerna bära vittne
om hur högt den svenska
ljustrycksreproduktionen
nu äntligen kommit"**

*Planscherna till detta krävande arbete
äro utförda vid*

**GENERALSTABENS LITOGR. ANSTALT
A. BÖRTZELLS TRYCKERI AB**

VASAGATAN 14-18 • STOCKHOLM